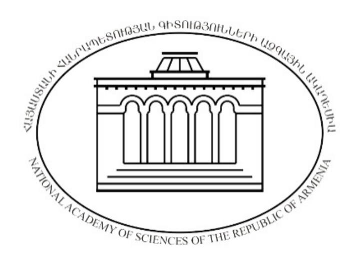
ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2022 N 1 (28)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2022 Թ. N 1 (28)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ · MEDIA THEORY

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORY

GEVORG STEPANYAN*

Doctor of History, Professor

Institute of History NAS RA

sasun-07@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.5-31

THE "GREAT AZERBAIJAN" PROJECT IN THE PAN-TURKISH CONCEPT OF THE MUSAVATISTS, YOUNG TURKS AND KEMALISTS**

Key words: Pan-Turkism, Young Turks, "Great Azerbaijan", the Musavat, kemalists, Eastern Transcaucasia, genocide.

Introduction

After the recent Artsakh war in 2020 both the Republics of Armenia and Artsakh, appeared in the most complicated conditions where multi-polar military, political factors and ongoing geopolitical developments make them face new challenges. The outlines of these challenges with various parallels are related to the historical, political realities of the past. Thus, within the frames of this study, against the historical background, we shall reveal the prehistory of the issue and the present implications.

The Origin of Pan-Turkism and its Ideological Essence

It is common knowledge that still in the 70s and 80s of the 19th century Pan-Turkism emerged as an ideology among the Muslim peoples of Russia. The

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.22, գրախոսվել է 26.03.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

** *Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6A163 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:*

"ideological smithies" were such organizations as "Turkish Yurdu" and "Turkish Hearth" established in the Russian cities of Ufa and Kazan (the founders were Ismail-bek Gasprinsky considered as the "father" of the ideology, Ali Hussein Zade[1], Ahmed-bek Aghayev, Fuad Kyoprulu, Yusuf Akçura and others)[2]. The ideology having originated in Russia to fight the czarist policy of Christianizing and alienating Muslims, initially aimed at increasing their national self-awareness, in other words "to protect the Sharia from the Russian encroachment and save the Muslims from the looming danger of Christianization"[3].

At the end of the 19th century the Pan-Turkish ideology was also popularized in the Ottoman Empire, when many of the above-mentioned well-known figures of Pan-Turkism moving to Turkey, settled in Constantinople and other cities[4]. Ali Hussein Zade the representative of the Russian Pan-Turkism was the first to have moved to Constantinople (1889)[5], and his poem "Turan" became the initial "bugler" in the Ottoman capital[6]. Yusuf Akçura was one of the well-known ideologists, the proponent of nationalism, ethnicism and Turkification. He is also considered the theoretician of the ideology of Pan-Turkism as he authored its political doctrine and plan[7]. One of the most outstanding representatives of Pan-Turkism, the student of Ali Hussein Zade (the latter is considered as the founder of the ideology in the Empire), the most famous ideologist of Turkism, the founder of the organization "Turkish Hearths" ("Türk Ocaği"), the editor of the Turkish magazine "Turkish Homeland" ("Türk Yurdu") and the follower of the Young Turks' movement, Mehmet Ziya (later he took the name Gökalp – "the hero of the sky") was the ringleader of Turkish nationalism. His ideology of Turanism and

[1] Ali Hussein Zade was born in Salian town, in the vicinity of Baku (see **Փաշայան** 2014, 23–24).

[2] See **Заревaнд** 1930, 38; **Аршаруни**, **Габидуллин** 1930, 13. It should be noted that such European Orientalists-Turkologists as Arminius Vambery (Hungarian), Leon Davis Kahun (English) and Arthur Lomeli (French), who were all of Jewish origin, played a great role in the formation of Pan-Turkism and its propaganda. With their works they tried "to substantiate" the linguistic, cultural, genetic similarities found in the Turkish-Tartar peoples (see **Բեգիջանյան** 1995, 48). According to the Turkish author Doğan Avcioğlu, Jews were the founders of Pan-Turkism (see **Սարգսյան** 1983, 13).

[3] **Զարեւանդ** 1987, 13:

[4] **Заревaнд** 1930, 42–43, 50, see also **Զարեւանդ** 1987, 16, 18, 20.

[5] See **Զարեւանդ** 1926, 25.

[6] See **Պողոսյան** 1990, 8.

[7] **Заревaнд** 1930, 42.

Pan-Turkism was completed in the work "The Bases of Turkism" (it was originally published in 1923). The work was visionary, becoming the theoretical basis of the developments in the external and internal policy pursued by the Ottoman Empire and thence by the Republic of Turkey[8]. According to Ziya Gökalp's doctrine, the ideology of Pan-Turkism was to be put into practice through a three-stage system. The **first** was Turkism with the abandonment of the ideology of Pan-Ottomanism. The latter entailed the Turkification or extermination of non-Turkish peoples within the borders of the Ottoman Empire. When the Turkification of the Empire was completed, the second **stage** followed, consisting in the creation of a Pan-Oghuz state. The Pan-Oghuz state was to include Turkey, Transcaucasia, the Turkish speaking countries of Central Asia and Iranian Atropatene and their subsequent annexation to the Ottoman Empire. In the **third** stage the dream of creating a Turanian Empire was to be fulfilled. The Empire would stretch from the Mediterranean to the Pacific Ocean and cover the territories lying between China and the Arctic Ocean[9]. Due to active propaganda, Pan-Turkism based on uniting all the Turkish speaking peoples in one state led by Turks, infatuated the whole Turkish society of the multi-ethnic Ottoman Empire.

In June, 1908, after Young Turks' Ittihad (Committee of Union and Progress) seized the power through military coup, more favorable conditions emerged for the large-scale propaganda of the ideology of Pan-Turkism[10] which finally became part of the state policy[11] when Young Turks abandoned Pan-Ottomanism and Pan-Islamism altogether, adopting Pan-Turkism as its official ideology (including the latter in the agenda of state policy) at the 4th convention of the party held from September 29 to October 9, 1911 in Thessaloniki.

In the years of the First World War, 1915–1916 the mass genocide of more than 1.5 million Western Armenians perpetrated by Young Turks with Imperial Germany's complicity can be regarded as the first step towards the realization of Pan-Turkism, i.e. Turkification with its true essence manifested. Nonetheless, with the appropriation of Western Armenia the "Armenian wedge" was not eliminated from the cherished idea of Pan-Turkism.

---

[8] See a comprehensive historical-philological study on Ziya Gökalp in **Սաֆարյան** 2001, 1–6, **Սաֆարյան** 2016, 86–93.

[9] **Зареванд** 1930, 89–92. See also **Խուրշուդյան** 1995, 34.

[10] See **Սաֆրաստյան** 2011, 138.

[11] See **Зареванд** 1930, 68–69. Cited in **Ավետիսյան** 1996, 3. **Авакян** 1999, 13–18.

The Ideological, Political Bases of the Project “Great Azerbaijan”: the Methodology of its Implementation

The First World War created favorable conditions for the realization of Pan-Turkish ideology. One of the theoreticians of Pan-Turkism the writer Ömer Seyfettin on November 11, 1914 after the Ottoman Empire’s involvement in the war, claimed: “This war is fought for the ideal of the nation, at the same time it is a war for religion. That is why we will save our brothers, the Turks from the Russian oppression, who share religion and language with us, thus, accepting them in our political borders. We will firstly seize the Caucasus from Russians, and then move to Turkestan to our homeland, where more than 50 million Muslims live”[12]. These aggressive plans received a great response in Baku, the Pan-Turkism centre of Transcaucasia[13] and were obviously encouraged by the Musavat (Equality) which was formed in October, 1911 due to the ideological influence of the Ittihad party. The motto of the Musavat was “Turkification, Islamization, Modernization”[14], and since 1913 the main ideologist and the torchbearer of Pan-Turkism Mahammad Amin Rasulzade[15] was the party’s[16] leader. Highlighting the ideological and practical similarities between the Ittihad and the Musavat along with the covert aims of this partnership, Constantinople’s newspaper Chakatamart wrote: “During the world war the Musavat fully adopted the political course of the Ittihad, i.e. inspiring the Muslim population of the Caucasus with the spirit of Pan-Turanism and Pan-Islamism, making them envisage a union among all the Islamic states, starting from Constantinople and ending with India”[17].

Thus, despite the defeats that the Young Turks suffered in the Russian-Turkish front, despite the advances of the Russian army in Western Armenia, the plan to conquer the Caucasus and create a Turanian Empire underwent a new development in the ideological “kitchen” of Young Turks. It is notable that in the

---

[12] **Ömer Seyfettin** 1958, 21–22 as cited in **Ավետիսյան** 1996, 3.

[13] **Զարեւանդ** 1926, 23:

[14] **Nəcəfov** 2007, 29–38; **Векилов** 1998, 28.

[15] See **Дубинский-Мухадзе** 1968, 207.

[16] See **Саркисов** 1960, 204, see also **Барсегов** 2008, 232. On more details about the cooperation between Young Turks and the Musavat see **Ավետիսյան** 1991, 43–64.

[17] Misak Torlakian’s 40th trial for the assassination of Javanshir held by the British tribunal Ճակատամարտ, 5.10.1921.

light of creating “Great Turan” at minimum the formation of a Pan-Oghuz state was seen crucial. Hence, in their undertakings of bringing that plan to fruition, the Young Turks worked out a somewhat known military-political concept – the artificially created “Eastern Caucasian Muslim” formation, which was to be named “Azerbaijan”. On this basis, the creation of a new state stretching from the Black Sea to the Caspian Sea (from Batumi to Baku) – “Great Azerbaijan”, as part of the Ottoman Empire would become feasible. As one of the first components of the creation of the Pan-Oghuz state, it was to become a bridge between the Ottoman Empire and all the Turkish speaking peoples[18] of the Caucasus and Central Asia. This would help realize to the full the far-reaching plan of uniting all the Turkish speaking nations under the “Pan-Oghuz state’s” flag, thus, creating “The Great Turan”. Therefore, the program of “Great Azerbaijan” would become the ideological and political basis for the Pan-Turanian Empire. Ruben Ter-Minasian, a knowledgeable author in the events of the time, in his scientifically and theoretically accurate, valuable study “Armenia and Azerbaijan” that chimed with the current events, concluded: “Whether one likes it or not, to the north east of Armenia a new “nation” came into existence, which aims to create a **united Azerbaijan, the majority of them consider themselves “Azerbaijani Turks, whereas the minority – “Azerbaijani”** (emphasis is ours – G.S.)”[19]. Revealing the essence of Pan-Turkish ideology Academician Lendrush Khurshudian stressed out that the Azerbaijani factor was to some extent a constituent of the Turkish one. “There is not such a nation as the Azerbaijani. The Azerbaijani are in fact Turks, descending from the Oghuz Turkmen tribes, and the Pan-Turkish ideologists relied on this reality for the creation of the Oghuz state”[20].

It is more than obvious that this plan being of pivotal significance for the Pan-Turkish ideologists was to be realized through the physical extermination of Eastern Armenians. Their objective was to annihilate the “Armenian wedge” “forced” between the Ottoman Empire and the Turkish speaking peoples[21] of Transcaucasia and Central Asia. According to the ideologists of Pan-Turkism, both Western Armenians and Eastern Armenians were equally seen as obstacles for the creation of “Great Turan”. Turks planned to annihilate Armenia through the

---

[18] «Թայմս»-ի մի նոր յօդվածը, Յառաջ, 19.06.1920: See also **Зареванд** 1930, 92.

[19] **Ռուբէն** 1927, 72:

[20] **Խուրշուդյան** 1999, 100–101:

[21] See **Зареванд** 1930, 13.

extermination of Armenians that were in between the Ottoman Empire and Baku[22].

Remaking the political, administrative map of the Caucasus, the genocidal alliance of Young Turks and Musavatists devised a plan according to which, the governorates of Gandzak, Yelizavetapol, the southern part of Yerevan governorate along with the southern part of Tiflis governorate, Georgia and some southern areas of Dagestan were to be included in the so-called “Great Azerbaijan”. Thus, an attempt was made to entirely seize away Artaskh and Syunik from Armenia, Nakhichevan and Sharur from Yerevan governorate, the governorates of Yerevan and Etchmiadzin, Surmalu along with the foot of Masis stretching up to the governorate of Kars. In other words, a territory of 50.520 sq. km[23] was to be seized from Armenia. According to the map made by Enver pasha and Tapa Cermoyev, one of the leaders of the union “The United Mountaineers of the Caucasus” the total territory of “Great Azerbaijan” was to make 140.000 sq. km[24]. After the Turkish army’s conquest of Baku, on September 22, 1918 the map of “Great Azerbaijan” was at one point illustrated in the government affiliated daily “Yeni gün” (A New Day) published in Constantinople. In this map compiled with the spirit of Pan-Turkism the ethnographic picture of Transcaucasia was utterly changed. Armenia as such did not exist on the map, while the allocation of Armenia was represented by a few islets. In stark contrast to this, “Great Azerbaijan” was portrayed as an expansive state of the Caucasus[25].

Fed by the villainous ideology of Pan-Islamism and Pan-Turkism, by order of the Young Turks, the Musavat was feverishly trying to prepare the acceleration of the Turks’ advances towards the Caucasus. After the Revolution of February, 1917[26] the Musavat’s affiliation to Turkey became even more apparent. At the first Pan-Russian congress of Muslims held from May 1–14, 1917 in Kasan M.E. Rasulzade driven by the long-cherished dream of Pan-Turkism claimed: “At present the Turkish nation has the greatest and most powerful influence on the

---

[22] **Խուրշուդյան** 1995, 34–35:

[23] **Ռուբէն** 1982, 183–184:

[24] **Փ.Ժ. Լա Շրնէ** Դրօշակ, 12.02.1992:

[25] «Հորիզոն», 30.10.1918, see also **Խուդինյան** 1989, 37–38: Another map of “Great Azerbaijan” was published by the Ministry of Social Affairs of Azerbaijan in the yearbook Адресъ-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., на тюркскомь и русскомь языкахь (1-ый год издания): под редакцией **А.И. Ставровского**, Баку, 1920.

[26] **Балаев** 1998, 31.

international, Islamic brotherhood. We Turkish-Tartars are the children of this nation (Turkish) and are proud of it. Of 30 million Russian Muslims 29 belong to the Turkish nation. The free Turkish-Tartars of Russia must unite"[27]. The ardent proponent of Pan-Islamism, the Ittihad party (the namesake of Young Turks' Ittihad) of Russian Muslims was formed in September, 1917 and led by Kara-bek Karabekov[28], carried out more potent activity in Baku. Hence, due to the collapse of the central government, with Turks' help and under their aegis, the Musavat explicitly tried to grab the opportunity and through the genocide of Eastern Armenians put into practice the Pan-Turkish plan of creating the new state of "Great Azerbaijan". According to the evidence of a document, "Turkish officers joined their efforts with the National Muslim Committee to create Muslim statehood in the Eastern Caucasus"[29]. In this respect, it is worth mentioning that the issue of creating "Great Azerbaijan" led to an internal discord and disagreement in the public and political circles of the Caucasian Tartars. The discrepancies between groups divided them into two wings. The discord among them mainly referred to the issues on the borders of the state and the political direction of its government. In this respect, of great interest are Tigran Nazarian's (the editor of the journal Taraz published in Tiflis) noteworthy, substantially evidenced observations and revelations that were published on the eve of Batumi Treaty conference. Answering the question concerning the goals the Caucasian Tartars pursued in realizing the Pan-Turkish plans, T. Nazarian introduced the following significant information: "In regard to the Turks of our country it should be stated that they also are divided into two wings. Some of them want to create an independent state of Azerbaijan, consisting of Gandzak and Baku governorates, Dagestan, a part of Yerevan governorate (the province of Nakhichevan) and Persian Azerbaijan (Tabriz-Khoy-Salmast-Vormi-Kurdistan) under Turkish sway, that is why they are dissatisfied as Turkey wants to seize the province of Nakhichevan from Azerbaijan, whereas the other wing strives to join the whole of Transcaucasia to Turkey, except for Georgia, expanding its borders up to the Caucasus Mountains"[30].

[27] **Զարեւանդ** 1927, 107:
[28] **Միքայէլեան** 1923, 165:
[29] **Ավետիսյան** 1991, 47:
[30] **Նազարեան Տ.** Քաղաքական դրութիւնը, Մշակ, 2.06.1918 (20.05.1918):

Thence, proceeding with his observations consistent with the political state of affairs of the time, T. Nazarian emphasized: **“The first wing does not want to join Turkey as they know pretty well that under the Turkish sway they are to be forced to provide army. Besides they would be oppressed and deprived of the possibility of development, security and benefits they enjoyed under the Russian dominion**”[31] (emphasis is ours – G.S.).

Thus, summing up the two above-mentioned approaches we can notice that they are in fact opposed to one another in terms of political orientation and in essence. The disagreements mainly concerned the issue of future political stance on Turkey. The **first** group favored the formation and preservation of a state on the grounds of allied ties with Turkey under its guardianship. The **second** one consistently supported the idea of becoming Turkey’s adjunct.

The first step taken towards the creation of “Great Azerbaijan” was the proclamation of Young Turks and Musavats on May, 28 1918 in Tiflis, about their Pan-Turkish plan of establishing[32] the artificially born “Eastern Caucasian Muslim Republic” which was up until then non-existent in the Caspian region, on the left bank of the Kur. The denomination of the latter was based on the historical name of the Persian governorate Atropatene-Atrpatakan Adarabaigan (New Persian) – Azarbaijan (in Arabic), which in the Turkish version was called “Azerbaijan”[33]. The

[31] **Նազարեան Տ.** Քաղաքական դրութիւնը, Մշակ, 2.06.1918 (20.05.1918):

[32] See **Սիմոնյան** 1991, 305. The fact that the “new growth”, trying to find its political place on the map of Transcaucasia, was also known under the name of “Eastern Caucasian Muslim Republic”, was evidenced in the report that the military figure, chief-lieutenant Heribert von Laris sent to Berlin on June 15, 1918. It said: “Turks obviously want to join the Northern Caucasus, Dagestan included to the Eastern Caucasian Muslim Republic, which is called Azerbaijan here” (**Ավետիսյան** 1997, 285).

[33] Not a single geographical name or state with the name “Azerbaijan” has ever existed in eastern Transcaucasia. Professor Art. Abeghian, a philologist and historian, stated straightly: “Before the war (refers to WWI – G.S.) a state called **Azerbaijan** and a nation under the name of **Azerbaijani** never existed. The old Russian statistics only acknowledged “Eastern Transcaucasia”, “Governorates of Baku and Gandzak” which replaced the khanates of the same names under the Persian dominion. The tribe that made the majority in that region was either known as **Tartar** or just Muslims in the old census (**Աբեղեան** 1928, 135). After the dissolution of the Transcaucasian Seim on May 26, 1918, due to the Young Turks’ scheme and support, the Caucasian Tartars’ “national” Council (Rasul Zade being its leader) on May 28, in Tiflis proclaimed a new “state”. With the help of the very name it aimed to make territorial claims to the historical, north-western Persian governorate of Atropatene-Atrpatakan (it had originated from the name of Media’s satrap Atropates in the 4th century BC) –

usage of that name pursued the following far-reaching goal – with the help of the same name to make territorial claims, annexing the region of historical Iran to the newly created formation which would become "Southern Azerbaijan". This would put into practice the Pan-Turkish plan of creating "Great Azerbaiajan"[34]. The fact that the Persian governorate of Azerbaijan was of special strategic significance for the Pan-Turkish plans was evidenced with well-grounded facts by Zarevand in his works: "The Azerbaijani plan is to firstly join the Persian Atrpatakan to their state, then convert the Caucasus into **"Great Azerbaijan"** (bold – G.S.)"[35]. Having a clearly devised plan and adequate resources and succumbing to their bellicose ideas, the Turkish Musavatists resorted to practical steps.

The Ottoman Empire having re-conquered Western Armenia, in the spring of 1918 invaded Transcaucasia in four directions. According to the military plan put forward by Enver pasha, the objective of the 1st, 3rd and 4th Turkish military troops was to conquer the governorates of Tiflis and Yerevan, while the 2nd troop under the command of the general-lieutenant Nuri Killigil pasha[36] was to conquer Baku[37] and, through committing a genocide of Eastern Armenians, realize the idea of creating the "Oghuz State" the cornerstone of which was the formation of the new state "Great Azerbaijan".

Turks' invasion into Baku was encouraged by the puppet government of Musavatists[38] settled in Gandzak that sought after the existence of the artificially born state "Great Azerbaijan" on the map.

The defense of Baku, occupying a special place in the military actions of WWI, was of decisive significance not only for the Armenians in the governorates of Gandzak-Yelizavetapol and Baku but also for the further fate of the newly created Republic of Armenia. As a result of the Armenian army's four-month self-defense combats full of unimaginable feats, at the expense of numerous victims

---

Adarabaigan (New Persian) – Azarbaijan (in Arabic) which in the Turkish version was called "The Democratic Republic of Azerbaijan" (see **Swietochowski** 1985, 129). On more details see **Էնանեթոլլահ Ռէզա** 1994, **Ասատրյան, Գևորգյան** 1990, **Galichian** 2010, 35.

[34] **Бартольд** 1963, 703.

[35] **Զարեւանդ** 1987, 166:

[36] Nuri pasha, being Enver pasha's stepbrother within a short period of time was ascended from a centurion to the rank of general-lieutenant (see Ո՞վ է Նուրի փաշա, Ժողովուրդ, 13/26.11.1918).

[37] **Հարությունյան** 1984, 174–175, 207:

[38] **Юджин** 2018, 452, see **Балаев** 1998, 107.

the Turkish troops were "glued" to the region of Baku up until September 15, while the Ottoman Empire's capitulation was looming. Thereby, the Turkish army failed to enclose the Republic of Armenia and carry out the Pan-Turkish plan of exterminating Armenians downright. Averting the planned assault on Artsakh, Syunik and Yerevan, the heroic battle of Baku played a decisive role in the defense of the newly created Republic of Armenia[39]. After fierce fightings, Baku was seized on May 29, through implementing the strategy of the conquest and appropriation of Constantinople in 1453. Intending to make Baku an administrative unit for this artificially born new formation called "Azerbaijan", Absheron peninsula was given to them as a gift. To be more precise having no interconnection with the ethno-religious origin, civilization processes or city building of Baku whatsoever, through the machination of appropriating the toponym "Azerbaijan" as their ethnonym, Baku was granted to the descendants of the nomadic Turk-Oghuz tribes – Tartars who had invaded from Trans-Altaic steppes and were still groping their way in search of national identity (even up to now), and only at the end of the 1930s started calling themselves "Azerbaijani". On September 15–17, 1918, with the explicit consent and support of the Musavatist government (F. Khan-Koyski being its president) in the person of the Minister of Home Affairs Behbud Khan Javanshir and the appointed chief of police Bahaeddin Shakir[40] (a theoretician of the Ittihad, one of the principal criminals of the Western Armenians' genocide) the Turkish Army massacred more than 30000 Armenians, robbing their property[41].

The following noteworthy fact evidences that the massacres of Armenians perpetrated by Young Turks and Musavatists was preplanned. Thus, when at the beginning of September-October, 1921 at the English tribunal's trial (chaired by Major Frisby) of the Armenian avenger Misak Torlakian (who had neutralized B. Javanshir, one of the butchers of Armenians), a participant of the 1918 heroic battle of Baku, Grigor Amirian, a member of Armenian Revolutionary Federation, publicized the coded telegram that Javanshir had sent to the mayors of Nukhi, Aresh, Shamakhi. In the telegram the criminal ordered: "This is a holy war for

---

[39] **Ստեփանյան** 2009, 53–64, **Ստեփանյան** 2019, 421–432, **Ստեփանյան** 2021, 103–118:

[40] **Дадрян** 2007, 450.

[41] **Իշխանեան** 1920, 185, see also Հայաստանի ազգային արխիվ (from now on ՀԱԱ), 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96–99. See also **Нерсисян** 1982, 524.

uniting all the Turkish peoples. Armenians are an obstacle on our political path towards India. It is necessary to exterminate Armenians, to walk over their dead bodies. Show no mercy to anybody, comply with your orders"[42]. It undoubtedly entailed the planned monstrous genocide of one segment of the Armenian population. The noteworthy fact in the document is that the order of the Musavat leader is strikingly similar to the secret orders of Talaat pasha – the Minister of Internal Affairs, sent to the heads of governorates during the massacres of Western Armenians.

"Great Azerbaijan" in the Pan-Turkish Plans of Kemalists and Musavatists

The genocidal policy of the Musavatist authorities contributed to Mustafa Kemal Pasha's (formerly a Young Turk in the Ottoman Empire, later known as Ataturk) nationalistic movement[43] (milli) formed at the beginning of spring, 1919. The objective of the movement was the preservation of territorial integrity of the Ottoman Empire after its defeat in WWI. It should be noted that the formation of the Kemalist movement was planned, formed and guided by different circles of Young Turks' "Progress and Union" party[44]. Mustafa Kemal's views, principles and modus operandi were anchored on Z. Gökalp's ideology of consolidating the "Turkish", "Oghuz" "Turkmen" and "Turanian", which was closely interconnected with the agenda of the Pan-Turkish concept[45].

Being well-aware of the role that Azerbaijan could play in expanding in the Caucasus, the Kemalists, following the example of Young Turks, intended to make it a stronghold, and through their practical policy promoted the idea of creating "Great Azerbaijan"[46]. Hence, for reinforcing the Turkish-Musavatist ties, the Kemalists thought the participation of the Azerbaijani military representatives[47] in the activities of the two congresses held on July 28 – August 6, 1919 in Karin (Erzurum) and on September 4–11, 1919 in Sivas (Sebastia) to be of paramount

[42] Ճակատամարտ, 5.10.1921, see also Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Զինւորական ատեանին առջեւ, Աթէնք, 1936, 141–142, see also **Աւօ** 1970, 107–111.

[43] **Ամատունի** 1941, 107–111:

[44] In connection with Kemalists' and Young Turks' activity based on similar ideology and world view see **Մելքոնյան** 2018, 152–165.

[45] **Սաֆարյան** 2012, 10, 24:

[46] **Սիմոնյան** 1991, 315–316:

[47] **Зареванд** 1990, 122.

importance. At these congresses alliance between Kemalists and Musavatists was forged[48] and pointed at Armenians in the first place. For executing their genocidal and belligerent activities the ruling circles of the Ottoman Empire were in constant touch with the Musavatist government of Baku. In the late 1919 Halil pasha, one of the butchers of Armenians reinitiated his activity to create a united front of Pan-Islamism and Pan-Turkism and support the Kemalist movement in their efforts to save the Empire from falling to pieces. At that time Nuri pasha, another executioner of Armenians enjoyed a carte blanche in Azerbaijan. Nuri pasha was in charge of the committee "Turkish Nation's Delegation"[49] that was closely interconnected with the Musvatists. In those days the newspaper Ittihad published in Baku wrote about the premises of merging between the Kemalists and Musavatists: "From now on the fate of Turkish people is connected with the fate of Azerbaijani Muslims"[50]. Thus, at the end of WWI, in September, 1919 the Azerbaijani delegation headed by the speaker of the Azerbaijani Parliament Alimardan bey Topchubashov, a well-known proponent of Pan-Turkism, to bring the question of the creation of "Great Azerbaijan" to its final solution, introduced a memorandum at the Peace conference of Paris held on February 19, 1919 under the title "The Azerbaijan Republic in the Caucasus". Having utterly groundless territorial claims, the memorandum aimed to complete the realization of the concept "Great Azerbaijan" in practice. The Caucasian Tartars' desire to solve the strategic problems of Pan-Turkism at the expense of Armenia and Georgia, had turned their territorial claims unimaginable; the claims covered a territory starting from Gandzak and stretching to Kars, including the territory between the Kur and Arax rivers which was the cradle of Armenians. The memorandum and the appended map[51] highlighted all those territories to which Azerbaijan made claims. The latter stretched from Batumi to Baku ("Azerbaijan from sea to sea"), covering a large geopolitical zone. Hence, in the 9th section of the memorandum "The Structure of Caucasian Azerbaijan: Administrative Units" written with expansionist intentions (in the memorandum Azerbaijan was called in that way) the so-called "Caucasian Azerbaijan" included not only the governorate of Baku, situated on the left bank of the Kur, but also the governorates of Kars

---

[48] ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 67 շրջերես, see also **Զարեւանդ** 1926, 169.
[49] **Սարգսյան** 1992, 23:
[50] Յառաջ, 19.06.1920:
[51] See the map in the appendix.

and Batumi, the provinces of Nakhichevan, Sharur-Daralagyaz, Surmalu, Nor Bayazed, Etchmiadzin, Yerevan, Alexandropol being constituents of Yerevan governorate. From Yelizavetapol governorate provinces of Gandzak, Jivanshir, Nukhi, Aresh, Shushi, Jabrail (formerly known as Jrakan), Zangezur, from the governorate of Tiflis some part of Borchalu, Tiflis, Sghnakh, Akhaltskha provinces along with the Okrug of Zakatala, from the region of Dagestan the Okrugs of Kyurin, Samur, Ghaytagh-Tabasaran and the city of Debend with its regions were seen as part of it[52]. Accordingly, the territory of "Great Azerbaijan" designated by Enver pasha and Tapa Cermoev made 140.000 sq. km[53], while in this case it was to cover 150.184,88 sq. km[54]. As they say the appetite (in this case the wolfish appetite) comes with eating.

Certainly Azerbaijan's illegitimate, expansionist claims were not considered seriously at the conference. Simon Vratsian in regard to Alimardan bey Topchubashov's expansionist aspirations wrote: "According to Alimardan bey Topchubashov's plan introduced at the Peace conference, Armenians were left with approximately 10.200 sq. km. of territory, the rest was claimed for Azerbaijan. In Azerbaijani nationalists' opinion Gandzak, Karabakh, Zangezur, Nakhichevan, Sharur some part of Yerevan province, Surmalu, Kars, Olti, Ardahan, were to become part of Azerbaijan, which according to a treaty of friendship was to join Turkey"[55]. To put it another way, Turkish-Musavatists intended to force Armenia to go back to the borders of Batumi Treaty of June 4, 1918, according to which the territory of the newly independent Republic of Armenia was to make about 12.000 sq. km[56]. Herein, the following observation is of great significance. The fact that in the period of Musavatist government (May 28, 1918 – April 28, 1920) Azerbaijan did not have clearly delimited borders and territory[57], while at the same time it made unjustified territorial claims to the areas

---

[52] See **Барсегов** 2008, 545, see also **Топчибашев Али Мардан Бек** 2015, 440–441, 457–460.

[53] Փ. Ժ. **Լա Շրնե** 1992, 41–42:

[54] **Топчибашев Али Мардан Бек** 2015, 443.

[55] **Վրացեան** Հայաստանը և իր հարեւանները, Դրօշակ, Փարիզ, 1925, սեպտեմբեր:

[56] **Վրացեան** 1982, 156:

[57] On November 19, 1918 AliMardan bey Topchubashov meeting the Colonel Tamploy, representative of the English military forces in the Ottoman Empire, at the Pera Palace hotel in Istanbul in response to the question on how many kilometers their country covered, he answered 85–95.000 sq. kilometers (see **Топчибашев Али Мардан Бек** 2015, 92).

that did not belong to it and were out of its control, in particular, originally Armenian territories of Artsakh, Zangezur and Nakhichevan is evidenced at the fourth session held on December 4, 1920 by the Committee of 5 of the League of Nations, (elected by the Assembly and chaired by A. Haneus) when the latter introduced a substantiated resolution in regard to rejecting Azerbaijani petition for membership to the organization[58]. The decision was based on the following arguments:

"It is hard to decide the exact size of the territory upon which the government of this state (the Republic of Azerbaijan – G.S.) exercises its power".

"It is impossible to set the exact boundaries of Azerbaijan because of arguments concerning its boundaries with its neighbouring countries.

The Committee decided that the provisions of the charter do not allow in the current conditions to admit Azerbaijan to the League of Nations[59].

However, this did not mean that the Musavatist government abandoned its expansionst, Pan-Turkish policy in Transcaucasia. Failing to seize and appropriate the Armenian territories via diplomatic machinations, Musavatists instructed by Kemalists aimed to realize their plan resorting to the old weapon of their arsenal, i.e. to the new massacres of the indigenous nations, Armenians in particular.

The extermination of the indigenous population in eastern Transcaucasia still occupied a significant place in the realization of the Pan-Turkish program of "Great Azerbaijan". Numerous facts evidence that succumbing to their expansionist, Pan-Turkish ideas and following the example of the Ottoman Empire, the Musavatists planned to appropriate the homeland of the original population of the Lezgin peoples (namely Lezgins, Udis, Avars, Tsakhurs, Budughs, Qrizes,) along with the ethno-spiritual motherland of Armenians, Tats, Talish, and transform it into a "homeland" for a homogenous Shia population, consisting of new-come nomadic Turkish-Oghuz tribes, i.e. Caucasian Tartars[60]. It should be noted that in the process of implementing their policy of ethnic cleansing, estrangement, displacement, deprivation of homeland, violent

[58] Նոր պետութիւնները և Ազգերի Լիգան, Մշակ, 3.02.1921, see also **Hovhannisyan** 2004, 28–29, see also **Барсегов** 2008, 592–593.

[59] **Барсегов** 2008, 593.

[60] «Թայմսի»-ի մի նոր յօդւածը, Յառաջ, 19.06.1920:

conversion to Azerbaijani, the Armenian ethnic element[61] was seen as the main target because of being a hard-to-break nation.

For that purpose they started to devise new genocidal plans in Baku. Therefore, the Young Turks' policy of exterminating Eastern Armenians was handed over to the Musavatist government[62] as "heritage". In other words, in the name of the artificially created formation "Azerbaijan", the Azerbaijani identity was built on the basis of xenophobia, Armenophobia in the first place. The correspondent of the newspaper Mshak rightly stated: "The two-year existence of Azerbaijan consisted in nothing else but political machination and perpetration of massacres of Armenians. The ruling party Musavat along with the scarce intelligentsia for the most part were only "fed" by the Pan-Turkish and Pan-Islamism ideas. Thus, the mere goal of their existence was the policy of exterminating Armenians"[63].

The massacres of Baku Armenians in September, 1918 were only a prelude to those genocidal actions that were more coordinated and continued with greater vigour all over the left bank of the Kur mainly populated by Armenians. If the extermination of Western Armenians was carried out by Teşkilât-Mahsusa along with its scum, then the Musavat following in the footsteps of Young Turks created and directly instructed the organization Cəlladlari komitəsi (Committee of Executioners) in Baku, acting for the same purpose[64]. The committee Milli (National)[65] in Shamakh also had an explicit anti- Armenian orientation. All the above-mentioned once again testifies to the fact that in 1918–1920 during the massacres of Eastern Armenians, Musavatists had a close ideological and practical cooperation[66] firstly with Young Turks then with Kemalists. By and large as a result of Turk-Musavatists' genocidal policy in 1918–1920, in such areas having a large Armenian population as Gandzak-Yelizavetapol governorate, the provinces of Nukhi (Shaki), Aresh (lying on the left bank of the Kur) along with Baku governorate, the ethnographic picture completely changed to the detriment of

[61] **Ստեփանյան** 2021, №1, էջ 9–34, **Ստեփանյան** 2021, № 2, 15–38:

[62] **Ստեփանյան** 2015, 125–146:

[63] **Նազարէթեան** Ի՞նչ է Ադրբեջանը (IV), Մշակ, 20.08.1920:

[64] ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7:

[65] **Շամախեցի** 1920, 7:

[66] **Հովսեփյան** 1995, 5–29, **Ստեփանյան** 2015, 125–146, **Դավիթավյան** 2014, 202–211, **Բաղդասարյան** 2017 4–20:

Armenians. In the area lying between the Kur and Absheron, by and large, about 117.106 Armenians were killed during the massacres of 1918–1920[67].

Meanwhile, Azerbaijan took an active initiative to conquer Artsakh, Zangezur and Nakhichevan. Moreover, these territories being originally Armenian were to be seized through the implementation of the policy of exterminating all Armenians. The wave of mass killings and massacres of Armenians became even more wide-ranging. On January 15, 1919 the Azerbaijani government appointed Kh. Sultanov, a notorious Armeno-phob as the General-governor of Shushi, Zangezur, Jebrail, Jivanshir; in other words he was commissioned in Gandzak-Yelizavetapol governorate's south-eastern Armenian provinces. Musavatist Azerbaijan backed by Turkey in response to Artsakh-Armenians' national, liberation fight, decided to solve the issue through the absolute extermination of Armenians. Within the period of March 23–26, 1920 by order of the villainous criminal Kh. Sultanov the first blow was landed onto Shushi – the administrative and religious center of Artsakh, the massacres killed more than 10.000 Armenians[68]. Meanwhile, villages of Chardakhlu (formerly known as Khachisar), Banants, Getashen, Suluk in Gandzak province were subjected to massacres and destruction.

Therefore, the internationally acknowledged definition of genocide leaves no reason to doubt that the horrors Armenians were subjected to in Artsakh and on

---

[67] In Nukhi and Aresh provinces out of more than 50.000 Armenians approximately 40.000 were exterminated (**Ստեփանյան** 2002, 23–28). As a result of massacres perpetrated in March-April, 1920 in the villages of Nizh, Vardashen, Chalet about 500 Armenians and Christian Udis from Bun-Aghvank ethnic community were killed (ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 7, թ. 9, see also «Наше время», Тифлис, 1920, 18 апреля, see also **Ստեփանյան** 2002, 27). After the massacres the number of Armenians in the governorate of Baku drastically decreased. According to the data of 1921, the number of the Armenian population made 50.212 in the provinces of Gokcha, Shamakhi, Ghuba, Baku, Lenkoran, Javati (also Jevad) (see Закавказье 1925, 152–153). If we compare this number with the number recorded before the massacres (127.318), the great dimension of the losses that were inflicted by Young Turks and Musavatists becomes more obvious. Hence, approximately about 77.106 people were killed of whom 49.927 were put to death only in the city of Baku (Before the massacres the Armenian population in Baku and its industrial regions made 88.673 (see **Իշխանեան** 1920, էջ 17), while according to the data of 1921 it constituted 38.746 (Закавказье 1925, 152–153).

[68] **Ուլուբաբյան** 1994, 226: Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. Պատմություն և արդիականություն (իրավաքաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան): Միջազգային առցանց գիտաժողով նվիրված Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին: Նյութերի ժողովածու, Երևան, 2021:

the left bank of the Kur in 1918–1920 testify to the fact that it was nothing else but genocide. Noteworthy is the fact that the indigenous Armenian population of the area was subjected to genocide in its own homeland in the same manner as Western Armenians were exterminated by Young Turks. Hence, the policy implemented by Turk-Musavatists has to be characterized as the continuation and constituent of the genocide of Western Armenians, as the Armenian Genocide with its geographic expansion (from Cilicia up to Baku) was the outcome of realizing the entire plan of Pan-Turkism.

Thus, the fictitious state "Azerbaijan" that came into existence due to the perpetration of genocide was a Turkish project that under the Ottoman Empire's guardianship was to become a stronghold for the creation of the new state, i.e. the so-called "Great Azerbaijan", that would serve as a bridge between the Turkish state and all the Turkish speaking peoples of the Caucasus and Central Asia[69], which would fulfil the far-reaching plan of uniting all the Turkish speaking nations under the "Pan-Oghuz state's" flag and support the creation of "The Great Turan". According to the theoreticians of Pan-Turkism: "Azerbaijan has to become a fortress for the great homeland – the large and powerful Turan"[70]. This is what the famous political figure of Pan-Turkism M.E. Rasulzade wrote back in the day: "Not only "Turkish Turkey" is considered "Turan" but also "Turkish Azerbaijan", "Turkish Turkestan", etc,"[71].

On April 28, 1920, with M. Kemal's active support Musavatist Azerbaijan became Sovietized[72]. In no way did the Sovietization avert the Azerbaijani ruling circles' policy of Pan-Turkism disguised under the Soviet veil. The Russian-Turkish "heartfelt and sincere treaty of friendship" signed on August 24, 1920 along with the first congress of Eastern Nations initiated by Commintern on September 1–8, 1920 in Baku highlighted even more visibly the anti-Armenian intentions and the cooperation between Kemalists and Bolsheviks. It was apparent that the war against Armenia and the plan of joining Azerbaijan to Turkey was on the Pan-Turkish agenda. In 1920 Turkish newspapers openly wrote: "Azerbaijan was an inseparable part of the Turkish body and is now falling into its mother's

[69] Յառաջ, Երեւան, 1920, յունիսի 19, also see **Зареванд** 1930, 92.
[70] **Ավետիսյան** 1996, 3:
[71] **Расул-Заде** 1930, 31.
[72] **Սահակյան** 2007, 200:

arms”[73]. On September 23, 1920 the Kemalists waged a war against Armenia as it was impossible to neutralize the threat of the Sevre Treaty (August 10, 1920) without defeating Armenia on the battlefield. In the conditions of massacres committed against Eastern Armenians and heavy territorial losses, the Sovietization of Armenia was accomplished (December 2, 1920) due to the efforts of Kemalist – Bolshevik alliance[74].

After the Turkish-Armenian war, with a flagrant breach of the international law, the aggressive Treaties of Moscow (March 16, 1921) and Kars (October 13) were signed between the Kemalists and the Bolsheviks, and this alliance was seen as one of the first steps towards the creation of “Great Azerbaijan” at the expense of the Armenian historical territories. Soviet Russia, flattering Kemalist Turkey, which in Russia’s estimates would be one of the first countries to follow the route of Socialist development, and sacrificing the national interests of Armenia to the “interests of the world revolution” ceded the originally Armenian region of Kars along with its Surmalu province to Ottoman Turkey, while in the name of “guardianship”[75] Bolshevik Russia gave away Sharur – Nakhichevan to Soviet Socialist Azerbaijan. This, as a matter of fact, paved a way for Pan-Turkism. Thence, on July 5, 1921 by illegitimate resolution of the Russian Communist Party (Bolshevik) of Caucasia, Armenian Artsakh[76] was annexed to Soviet Socialist Azerbaijan. In 1920–1921 with Russia’s complicity the annexation of ancient Armenian territories to Azerbaijan practically contributed to the realization of the plan of “Great Azerbaijan”. It was only possible to preserve Syunik thanks to the liberation fight, which is mainly connected with the talented military commander Garegin Ter-Harutyunian’s (Garegin Nzhdeh) self-sacrificing activity.

Hence, after the irreparable losses that Armenia suffered due to Moscow Treaty (March 16, 1921), the Soviet government of Azerbaijan, having inherited Young Turks’, Musavatists’ and Kemalists’ heinous modus operandi, playing the “International” out of tune, on state level continued its villainous, aggressive policy. As a result, after the Yerevan treaty signed between the Republic of Armenia and the Russian Soviet Federative Socialist Republic (December 2, 1920), due to illegal demarcation and occupation, the territory of the Armenian Soviet

[73] **Բայբուրդյան** 1990, 58:

[74] **Զոհրաբյան** 1997:

[75] **Զոհրաբյան** 2010; **Марукян** 2021, 3–19.

[76] **Ուլուբաբյան** 1994, 243–244:

Socialist Republic was reduced from 47.000 sq. km[77] to 29.8000 sq. km[78]. Contrary to this, at the end of May, 1918 springing out of nowhere, the newly born "Azerbaijan", up until then unknown to history and covering only 42.850.62 sq. km.[79] on the left bank of the Kur, expanded its territory mainly due to the annexation of the originally Armenian lands (the Armenians' homeland Artsakh, almost all of Utik including Gardmank, the region of Nakhichevan, Syunik provinces of Kashatagh, Kashunik, and Kovkasakan, the eastern provinces of Paytkaran), and in 1926 became 85.363 sq. km[80]. As R. Ter-Minasian pointed out: "Currently the territory on the right bank of the Kur, making up 25.000 sq. km (up until the borders of the Araks) was seized by Azerbaijan, half of which belonged to the formerly Armenian provinces of Syunik, Artsakh, Gardman, the other half - to Aghuank (Caucasian Albania)"[81].

Conclusion

Still back in the 70s – 80s of the 19th century Pan-Turkism emerged as an ideology among the Muslim peoples of Russia, also penetrating the Ottoman Empire at the end of the century. The Young Turks' Ittihad (Committee of Union and Progress) coming to power in June, 1908, abandoned Pan-Ottomanism and Pan-Islamism altogether, adopting Pan-Turkism as its official ideology. According to the project devised by one of the founders of Pan-Turkism Zia Gökalp, the first stage, i.e. the Turkification of the Ottoman Empire was to be realized, followed by the second stage at which a "Pan-Oghuz State" was to be created. The state was to include Turkey, Transcaucasia and Iranian Atrpatakan. The first step to the creation of the "Pan-Oghuz State" was the Young Turks' carefully planned conquest of Baku on September 15, 1918 which was aimed at making Transcaucasia a "homeland" for the descendants of Turk-Oghuz nomadic tribes, i.e. for the Caucasian Tartars that had raided from trans-Altaic plains. In order to artificially create "Azerbaijan" they pursued a policy of subjecting the indigenous peoples of the area (Armenians, Udis, Lezgins, Qrizes, Avars, Tsakhurs, Tats, Talysh, etc.) to massacres and ethnic cleansing, displacement, alienation and

---

[77] **Ռուբէն** 1982, 104: **Խաչատրյան, Սուքիասյան, Բադալյան** 2015, 18:

[78] Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) 1950, 49.

[79] **Ռուբէն** 1927, 78.

[80] Большая Советская Энциклопедия 1926, 639. Հմմտ. Большая Советская Энциклопедия 1949, 434.

[81] **Ռուբէն** 1927, 79:

deprivation of homeland. Under Turkey’s guardianship the area lying between the Black Sea and the Caspian Sea (from Baku to Batumi) was to become a stronghold for the artificial creation of the new state that proclaimed itself “Great Azerbaijan”. It was to become a bridge between the Turkish state and all the Turkish speaking peoples of the Caucasus and Central Asia, which would fulfil the far-reaching plan of uniting all the Turkish speaking nations under the “Pan-Oghuz State’s” flag, thus, realizing the third stage of Ziya Gökalp’s plan that consisted in creating “The Great Turan” planned to stretch from the Mediterranean Sea to the Pacific Ocean and cover the territories lying between China and the Arctic Ocean. The rulers of “New Turkey”, the Kemalists claimed by word of mouth to have abandoned the “Pan-Turkism”, however, in fact they inherited the ideologies of “Turkism” and “Pan-Turkism”. Being well-aware of the role that Azerbaijan could play in expanding in the Caucasus, the Kemalists, following in the footsteps of Young Turks promoted the idea of creating “Great Azerbaijan” and intended to make it a fortress for the further development of their ideology.

BIBLIOGRAPHY

Աբեղեան Ա. 1928, Մենք և մեր հարևանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), Հայրենիք, Պոսթըն, Զ տարի, մայիս, № 7, էջ 132–144:

Աբեղեան Ա. Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), Հայրենիք, Պոսթըն, 1928, Զ տարի, փետրուար, № 4 (64), էջ 96–108:

Ադրբեջանի ցեղասպանական վարքը. Պատմություն և արդիականություն (իրավա-քաղաքական գնահատականից մինչև միջազգային դատարան) 2021, Միջազգային առ-ցանց գիտաժողով՝ նվիրված Շուշիի հայ բնակչության ցեղասպանության 100-րդ տարելի-ցին: Նյութերի ժողովածու, Երևան, «Էդիտ պրինտ», 537 էջ:

Ազարյան Ա. 2011, Սիոնիստական շարժման համագործակցությունը երիտթուրքերի հետ, Բանբեր Երևանի համալսարանի. միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագի-տություն, Երևան, 135.6, էջ 22–28:

Ամատունի Յ. 1941, Թուրք Միլլի շարժումը, Հայրենիք, Պոսթըն, ԺԹ տարի, փետր-վար, № 4, էջ 107–111:

Ասատրյան Գ., **Գևորգյան Ն**. 1990, Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, «Գիտելիք», 23 էջ:

Ավագյան Ա. 1995, Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում: Հայոց ցեղա-սպանություն. Պատճառներ և դասեր: Մաս 3, Երևան, էջ 5–20:

Ավետիսյան Հ. 1991, Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ., Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, Երևան, էջ 43–64:

Ավետիսյան Հ. 1996, «Կովկասյան տան» և պանթյուրքական նկրտումների հարցի շուրջ, «Իրան-նամէ», № 4–5 (20–21), Երեւան, էջ 3–9:

Ավետիսյան Հ. 1997, Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, «Բարձրագույն դպրոց», 433 էջ:

Աւօ 1970, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ։ Ազատագրական պայքարի յուշամատեան), Դ շարք, թիւ 1–4, Պէյրութ, էջ 84–85:

Բաղդասարյան Է. 2017, Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918–1920 թթ.), Ապագա, № 70, Թեհրան, էջ 4–20:

Բայբուրդյան Վ. Պանթուրքիզմը գործողության մեջ, Գարուն, Երևան, 90.11.12, էջ 58–62:

Բեգիջանյան Է. 1995, Համաթուրքականության գաղափարախոսական ուղղվածությունը և հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, «Հայացք Երևանից»: Հայոց Մեծ Եղեռնի 80-րդ տարելիցին: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, № 3, էջ 48–62:

Դավիթավյան Տ. 2014, Ռազմական համագործակցությունը Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ընդդեմ Հայաստանի 1918–1920 թթ. «Պատմություն և մշակույթ»: Հայագիտական հանդես, Երևան, № Գ, էջ 202–211:

Զարեւանդ 1987, Միացեալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը, Աթէնք, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 175 էջ:

Զարեւանդ 1926, Ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը Միացեալ անկախ Թուրանիա, Բոստոն, 228 էջ:

Զարեւանդ 1927, Ռուսաստանի թուրանական ժողովուրդները, Հայրենիք, Պոսթըն, Զ տարի, նոյեմբեր, № 1 (61), էջ 100–111:

Զոհրաբյան Է. 1997, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:

Զոհրաբյան Է. 2010, Նախիջևանյան հիմնահարցը 1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 428 էջ:

Էնաեթօլլահ Ռէզա. 1994, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երեւան, «Թինիկ», 160 էջ:

Իշխանեան Բ. 1920, Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, տպ. Մամուլ-տնօրէններ՝ Մ. Էփրիկեան եւ Յ. Մաիլեան, 188 էջ:

Լեո 1925, Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 480 էջ:

Խանլարյան Կ. 2012, «Ադրբեջան» աշխարհագրական հասկացության սահմանումները օսմանյան քարտեզներում, հանրագիտարանային նշանակության հրատարակություններում և դասագրքերում, Վէմ, Երեւան, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (40), էջ 145–160:

Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ. 2015, Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, «Զանգակ-97», 158 էջ:

Խուրշուդյան Լ. 1995, Հայկական հարցը (բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 98 էջ:

Խուրշուդյան Լ. 1999, Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Երևան, «Զանգակ», 283 էջ:

Խուդինյան Գ. 1989, Մի ուշագրավ քարտեզ, «Երևանի համալսարան», Երևան, № 3, էջ 37–38:

Կիրակոսյան Ջ. 1983, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը), գիրք Բ, Երևան, «Հայաստան», 360 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96–99:

ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 67 շրջերես:

ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, թ. 2–8:

ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 133, թ. 19:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 1–2:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, թ. 1–2:

ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7:

Հայրենիք, Բոստոն, 18.01.1927, № 4473:

Հարությունյան Ա. 1984, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, ԳԱ հրատ., 356 էջ:

Հորիզոն, Թիֆլիս, 30.10.1918, № 222:

Հովսեփյան Յու. 1995, Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918–1920 թթ.), «Հայոց ցեղասպանություն. Պատճառներ և դասեր: Մաս Բ, Երևան, էջ 5–29:

Ճիվանշիրի սպանութեամբ ամբաստանուած պ. Միսաք Թորլաքեանի քառասուներորդ դատավարութիւնը անգլիական պատերազմական ատեանին առջեւ, Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 5.10.1921, № 877:

Մելքոնյան Ռ. 2018, Երիտթուրքեր-քեմալականներ. գաղափարական եվ կադրային շարունակականություն, «Արևելագիտության հարցեր», Երևան, № 14, էջ 152–165:

Մինասյան Ն. 2019, Համթյուրքական բնույթի առաջին կազմակերպությունների գաղափարները և նպատակները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, h. XXXII, պր. 2, Երևան, էջ 249:

Նոր պետութիւնները եւ Ազգերի Լիգան, Մշակ, Թիֆլիս, 3.02.1921, № 24:

Միքայէլեան Ա. 1923, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, Հայրենիք, Պոսթըն, Ա տարի, մայիս, № 7, էջ 165:

Յակոբեան Ա.Ա. 2018, Աշխարհացոյցեան Փայտակարան նահանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ («Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Գ»: Ճանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չոբանյանի ծննդյան 70-ամյակին նվիրված Հանրապետական գիտաժողով (մայիսի 17–18, 2018): Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Երևան, էջ 236–246:

Նազարէթեան Ա. 1920, Ի՞նչ է Ադրբէջանը (IV) , Մշակ, Թիֆլիս, 20.08.1920, № 75:

Շամախեցի [**Հարություն Բաղրամյան**]. 1920, Թրքասիրութի՞ւն, թէ թրքամոլութիւն: Ընդդիմախօսական **եղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի** «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը» գրքի առթիւ, Թիֆլիս, 29 էջ:

Ո՞վ է Նուրի փաշա, Ժողովուրդ, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, 13/26.11.1918, № 24:

Պէհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Զինւորական ատեանին առջեւ, Աթէնք, 1936, «Նոր օր», 492 էջ:

Պողոսյան Ս. 1990, Պանթուրքիզմը երեկ և այսօր, Երևան, «Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ», 79 էջ:

Ռուբէն 1927, Հայաստան եւ Ատրպէճան, Հայրենիք, Պօսթըն, Ե տարի, յունիս, № 8 (56), էջ 72:

Ռուբէն. 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է, Թեհրան, 363 էջ:

Ռուբէն. 1982, Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ, Թեհրան, 185 էջ:

Ս., Յառաջ, Երեւան, 19.06.1920, № 127:

Սահակյան Տ. 2007, Ցավալի պայմանագրեր, Երևան, Լուսակն, 531 էջ:

Սարգսյան Ե. 1983, Պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաները երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ, Արևելագիտության հարցեր, Երևան, պրակ 1–2, էջ 5–19:

Սարգսյան Ե. 1964, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918 թ., Երևան, «Հայաստան», 537 էջ:

Սարգսյան Ե. 1992, Քեմալականների 1920–1921 թթ. արշավանքն Անդրկովկաս և 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկովյան պայմանագիրը, ԼՀԳ, Երևան, № 1, էջ 19–34:

Սաֆարյան Ա. 2001, «Օսմանյան մոդելի» քննադատությունը Զիյա Գյոքալփի «Թյուրքականության հիմունքներ» աշխատությունում, Իրան-նամէ, Երեւան, № 3–7, էջ 1–6:

Սաֆարյան Ա. 2012, Զիյա Գոյքալփը և Թյուրքականության հիմունքները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 298 էջ:

Սաֆարյան Ա. 2016, Թուրքական գյոքալփագիտության պատմությունից, Երևան, ԼՀԳ, № 2, էջ 86–93:

Սաֆրաստյան Ռ. 2011, Օսմանյան կայսրությունում 1890 թթ. կեսերին հայկական կոտորածների գիտական գնահատման հարցի շուրջ, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, էջ 134–140:

Սիմոնյան Հ. 2009, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 391 էջ:

Սիմոնյան Հ. 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 629 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2002, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918–1920 թթ.: Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագիտության հարցեր, Երևան, № 5, էջ 23–28:

Ստեփանյան Գ. 2008, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918–1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, № 3, էջ 31–48:

Ստեփանյան Գ. 2009, Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում: Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, էջ 53–64:

Ստեփանյան Գ. 2015, Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ), Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 125–146:

Ստեփանյան Գ. 2019, Ռուստոմ Զորյանի դերը Բաքվի 1918 թվականի հերոսամարտի կազմակերպման և նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման գործում, Գիտական Արցախ, Երևան, № 3, էջ 421–432:

Ստեփանյան Գ. 2021, Հայերի էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI–XX դդ.)», Մաս Բ, Գիտական Արցախ, Երևան, № 2, էջ 15–38:

Ստեփանյան Գ. 2021, Հայերի էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI–XX դդ.), Մաս Ա, Գիտական Արցախ, Երևան, № 1, էջ 9–34:

Ստեփանյան Գ. 2021, Պաքուի 1918 թ. հերոսամարտի նշանակութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան Անվտանգութեան Ապահովման եւ Կայացման Համատեքստում, Գիտաժողովի նիւթեր, Անթիլիաս, էջ 103–118:

«Վիճելի» հողամասեր, Ալիք, Թեհրան, 1962, սեպտեմբերի 13, № 194:

Վրացեան Ս. 1982, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Գ տպ. Ալիք, Թեհրան, 1684 էջ:

Վրացեան Ս. 1925, Հայաստանը եւ իր հարեւանները, Դրօշակ, Փարիզ, սեպտեմբեր, № 3, էջ 68–71:

Տէր-Յակոբեան Յ. 1921, Հայաստանի վերջին աղէտը (անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ), Կ.Պոլիս, տպ. Մ. Տէր-Սահակեան, 126 էջ:

Ուլուբաբյան Բ. 1994, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Մ. Վարանդյան» հրատ, 377 էջ:

Փ. **Ժ**. **Լա Շրնէ.** Ատրպէյճանի Հանրապետութիւնը, Դրօշակ, Երեւան, 12.02.1992, № 22, էջ 41–42:

Փաշայան Ա. 2014, Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան, Երևան, «Գասպրինտ», 195 էջ:

Авакян А. 1999, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, «Гитутюн», 110 с.

«Адресъ-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркскомь и русскомь языкахь (1-ый год издания), под редакцией **А.И**. **Ставровского**, Баку, издание мин-ва Призрения, 1920, 335 с.

Амбарцумян А. 2017, Область Пайтакаран и гора Сабалан. Филологические и этимологические очерки (этимология названий и происхождение традиций). Международная конференция по арменоведению «Письменные памятники армянского наследия». Сб. докладов и тезисов, ред. – составитель **Д.С. Мкртчян**, СПб., с. 21–40.

Аршаруни А., **Габидуллин Х**. 1930, Очерки панисламизма и пантюркизма в России, Москва, «Безбожник», 141 с.

Балаев А. 1998, Азербайджанское национальное движение 1917–1918 гг., Баку, «Елм», 136 с.

Бартольд В. 1963, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинения, т. II, ч. I, Москва, «Наука», 711 с.

БСЭ 1926, изд. 1, т. I, «Советская энциклопедия», 830 с.

БСЭ 1949, изд. 2, т. II, «Большая Советская Энциклопедия», 633 с.

БСЭ 1950, изд. 2, т. III, «Большая Советская Энциклопедия», 626 с.

Векилов Р. 1998, История возникновения Азербаджанской Республики, Баку, «Элм», с. 29.

Габриелян Р. 2002, Армения и Атропатена, Ереван, изд-во Российско-армянского (Славянского) гос. университета, 318 с.

Гасанова Э. 1966, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908–1914), Баку, изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 166 с.

Геноцид армян в Османской империи 1982, Сборник документов под ред. **М.Г. Нерсисяна**, Ереван, «Айастан», 686 с.

Давыдов К. 2020, Геополитическая история Азербайджана: исторического и новосозданного, Тель-Авив-Москва, «Перо», 382 с.

Дадрян В. 2007, История армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа), Ереван, «Гладзор», 584 с.

Дубинский-Мухадзе И. 1968, Шаумян, Москва, «Молодая гвардия», 352 с.

Закавказье. 1925, Советские республики (Статистико-экономический сборник), Тифлис, «Высший Экономический Совет З.С.Ф.С.Р», 560 с.

Зареванд. 1930, Турция и пантуранизм, Париж, “Printed in France”, 168 с.

Марукян А. Историко-правовой анализ советско-турецкого Московского договора 1921 года «О дружбе и братстве», ՊԲՀ, Երևան, 2021, № 1, էջ 3–19:

Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарий), сост. проф. **Ю**. **Барсегов**, т. I, Москва, «Кругъ», 2008, 943 с.

Расул-Заде М. 1930, О пантуранизме в связи с Кавказской проблемой, Париж, «Издание К-Н.К.», 67 с.

Саркисов Е. Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году, «Արևելագիտական ժողովածու», Երևան, 1960, № 1, էջ 190–242:

Сваранц А. 2002, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, «Академия гуманитарных исследований. Гуманитарий», 600 с.

Топчибашев Али Мардан Бек 2015, Избранное: в 4 томах, т. III, Государственническая деятельность 1918–1920. Сост. **Гасан Азиз-оглу Гасанов**, Баку, «Типография Чашыоглу», 607 с.

Юджин Р. 2018, Падение Османской империи: Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920, Москва, «Льпина нон-фикшн», 559 с.

Galichian R. 2010, The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition), London/ Yerevan, Gomitas Institute, London, UK., and Printinfo Art Books, Yerevan, Armenia, 124 p.

Hovhannisyan N. 2004, The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence. National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, Yerevan, «Զանգակ-97», 117 p.

Swietochowski T. 1985, Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 256 p.

Ömer Seyfettin.1958, Yarinki Turan Devleti, Istanbul, Beyazit (Toprak Dergisi) Matbaasi, 120 s.

Nəcəfov E., Azərbaycan Milli Azadliq Hərəkatinin Xüsusiyyətləri. Elmi Jurnal "Azərbaycan Bu Gün və Sabah", Baki, 2007, № 5, s. 29–38.

«ՄԵԾ ԱԴՐԲԵՋԱՆ» ԾՐԱԳԻՐԸ ՄՈՒՍԱՎԱԹԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ համաթյուրքականություն, «Մեծ Ադրբեջան», «Մուսավաթ», երիտթուրքեր, քեմալականներ, Արևելյան Այսրկովկաս, ցեղասպանություն:

Համաթյուրքականությունը, որպես գաղափարախոսություն, սկզբնավորվել է տակավին XIX դարի 70–80-ական թվականներին Ռուսաստանի մահմեդական ժողովուրդների մեջ: XIX դարի վերջերից այն իր տարածումը գտավ նաև Օսմանյան կայսրությունում, երբ դրան լծված գործիչները (Ալի Հուսեյին Զադե, Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկի, Ահմեդ-բեկ Աղաև և ուրիշներ) տեղափոխվեցին Կ. Պոլիս և այլուր: Կայսրության ներսում այդ գաղափարախոսության հիմնադիրն է համարվում Զիյա Գյոքալփը: Ըստ նրա, համաթյուրքական պետության ստեղծման առաջին փուլի՝ Օսմանյան կայսրության ողջ ազգաբնակչության թրքացումից հետո, պետք է իրականացվեր երկրորդ փուլը՝ համաօղուզական պետության կազմավորումը, որի մեջ էին մտնելու Թուրքիան, Արևելյան Այսրկովկասը և Պարսկական Ատրպատականը: Այդ գործընթացը ենթադրում էր Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում Թուրքիայի խնամակալության ներքո «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետության ստեղծումը: Այն պետք է կամրջեր թուրքական պետությունը և Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդներին, ինչը տեղավորվում էր Զիյա Գյոքալփի առաջադրած՝ թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին միավորվելու և «Մեծ Թուրան» հորջորջվող պետություն հիմնելու հեռահար ծրագրերի մեջ: «Մեծ Ադրբեջան»-ի

ստեղծման գաղափարը առանձնակի նշանակություն ուներ մուսավաթականնե-րի, երիտթուրքերի և քեմալականների համաթուրքական քաղաքականության մեջ:

ПРОГРАММА «ВЕЛИКИЙ АЗЕРБАЙДЖАН» В МУСАВАТИСТСКОЙ, МЛАДОТУРЕЦКОЙ И КЕМАЛИСТСКОЙ ПАНТЮРКИСТСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

СТЕПАНЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: пантюркизм, «Великий Азербайджан», «Мусават», младотурки, кемалисты, Восточное Закавказье, геноцид.

Пантюркизм как идеология сформировался еще в 70–80-х годах XIX в. среди мусульманских народов России.С конца XIX в. он получил распространение также в Османской империи, когда сторонники этой идеологии (Али Хусейн Заде, Исмаил-бек Гаспринский, Ахмед-бек Агаев и др.) обосновались в Константинополе и иных местах. Основоположником пантюркизма в Османской империи считается Зия Гёкалп. Согласно Гёкалпу, на первом этапе создания пантюркистского государства, после отуречивания всего населения Османской империи следовало приступить к претворению в жизнь второго этапа, а именно – к формированию паногузского государства, в которое должны были войти Турция, Восточное Закавказье и персидская Атропатена. Этот процесс предполагал создание нового государства «Великий Азербайджан» на территории между Черным и Каспийским морями (от Батума до Баку) под протекторатом Турции. «Великий Азербайджан» должен был служить мостом между Турцией и тюркоязычными народами Кавказа и Центральной Азии, что входило в выдвинутую Гёкалпом программу создания государства «Великий Туран» и консолидации всех тюркоязычных народов. Идея «Великого Азербайджана» имела особую значимость и в пантюркистской политике мусаватистов, младотурок и кемалистов.

АРМЕН МАРУКЯН*
Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник,
заведующий отделом истории Армянского вопроса
и Геноцида армян Института истории НАН РА
mararmts@yahoo.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.32-51

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН И РУАНДИЙСКОГО ГЕНОЦИДА

Ключевые слова: Геноцид армян, патриацид, Руандийский геноцид, последствия геноцида, турецкие военные трибуналы, МУТР, суды «Гакака».

Вступление

Изучение последствий геноцидов, осуществленных в отношении тех или иных групп не менее важно, чем исследование самих преступлений. Сравнительный анализ последствий Геноцида армян и Руандийского геноцида позволит выявить общности и различия в последствиях этих преступлений для армянского народа и группы тутси, а также установить степень тяжести этих преступлений для двух групп жертв.

Сравнение основных последствий Геноцида армян и Руандийского геноцида

Причиненные вследствие геноцида армянскому народу потери условно можно подразделить на следующие группы: а) потеря исторической родины, б) утрата культурно-цивилизационного наследия, в) демографические потери, г) материальный ущерб, д) морально-психологические потрясения.

*Потеря исторической родины («патриацид»**)*. Самой тяжелой потерей для армянского народа стала утрата большей части исторической ро-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.22, գրախոսվել է 26.03.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

** Термин, определяющий лишение родины группы-жертвы вследствие осуществления в отношении нее преступления геноцида.

дины – Западной Армении. Потеря большей части родины лишила армянский народ не только его жизненного пространства, но и возможностей естественного развития и дальнейших перспектив.

Утрата культурно-цивилизационного наследия. Армянскому народу был нанесен колоссальный цивилизационный урон: были разрушены церкви, монастыри, учебные заведения, исторические памятники, хачкары, архитектурные сооружения и даже кладбища. Целью проводимой до сих пор турецкими властями политики «культуроцида» является ликвидация всего цивилизационного наследия армянского народа в Западной Армении, находящейся ныне в составе современной Турции, чтобы стереть доказательства принадлежности данной территории армянам. Проявлением политики «культуроцида» может рассматриваться также «присвоение» отдельных памятников культурного наследия армянского народа, которые турецкие власти пытаются выдавать за «древнетурецкие» или «сельджукские».

Демографические потери. Вследствие геноцида была уничтожена около 2/3 армянского народа (более 1,5 миллиона человек), насильственно было исламизировано сотни тысяч армян, которые для группы-жертвы также считаются демографическими потерями, поскольку они отошли от национальных корней и перестали идентифицировать себя с армянами. В концентрационных лагерях Сирии и Месопотамии насильственно депортированные армяне погибли от голода и эпидемических болезней. Симптоматично, что турецкие власти, а также турецкая официальная историография причину смерти сотен тысяч армян в концентрационных лагерях объясняют голодом и эпидемиями[1]. Очевидно, однако, что эти факторы являлись не причинами, а следствием геноцидогенной политики турецких властей, специально отправлявших армян в эти лагеря, что согласно конвенции ООН от 9 декабря 1948 г. «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» является одним из основных элементов преступных деяний состава преступления геноцида[2].

---

[1] См. **Աքչամ** 2015, 546–550:

[2] См. Права человека 1994, 780.

Материальный ущерб. Вследствие геноцида как недвижимость, так и все имущество армян подвергалось массовой экспроприации и грабежу. Как во время, так и после геноцида турецкие власти и местное мусульманское население осуществляли захват и присвоение не только всей частной собственности убитых или депортированных армян, но и церковного/национального имущества армянского народа. Примечательно, что после Геноцида армян во многих провинциях турецкого государства различные отрасли экономики пришли в упадок, поскольку они развивались исключительно за счет армян[3].

Морально-психологические потрясения. Отголоски геноцида оставили неизгладимый след в генетической памяти многих поколений армян, сформировав множество комплексов и фобий. Политику отрицания Геноцида армян турецкими властями следует рассматривать в качестве дополнительного психологического удара по армянскому народу, что может быть расценено как продолжение геноцидальной политики уже в информационном поле[4].

Что касается последствий Руандийского геноцида, то в данном случае помимо потерь демографического и экономического характера, можно выделить также серьезные здравоохранительные и морально-психологические последствия не только для группы-жертвы, но и всего населения страны.

Демографические последствия. Тяжелые последствия Руандийского геноцида[*] сказались не только на жертве данного преступления – группе тутси, но и на всей стране. В общей сложности вследствие Руандийского геноцида более 40% населения страны погибло или бежало за границу[5].

Здравоохранительные последствия. Серьёзной проблемой стали массовые аресты подозреваемых в организации геноцида. Тюрьмы были переполнены, заключенные содержались в условиях нехватки пищи, в лагерях для перемещенных лиц нередки были случаи смерти от голода. Си-

---

[3] См. **Худавердян, Саакян** 1995, 20.

[4] См. **Մարուքյան** 2014, 293–300.

[*] Со стороны ООН 7 апреля установлен как международный день памяти о геноциде в Руанде.

[5] **Островский** 2004, 196.

туация осложнялась тем, что в Руанде начался голод, поскольку урожай был не убран, и на юге страны была засуха.

Помимо этого, в лагерях беженцев возникли антисанитарные условия, что было связано с огромным количеством не преданных земле трупов, а также сброшенных в водоемы. Вследствие этого вспыхнула эпидемия холеры, нехватка медикаментов и продуктов питания приводила к гибели десятков тысяч людей. Бедствием для страны стала эпидемия СПИДа, которая и ранее являлась серьёзной проблемой для Руанды, однако, после геноцида она имела катастрофический характер вследствие массовых изнасилований[6].

Экономические последствия. Организаторами геноцида осуществлялось массовое присвоение имущества представителей группы тутси, специально был создан комитет по продаже собственности, прежде всего недвижимости убитых и изгнанных из страны тутси[7]. Во время геноцида инфраструктура и экономика страны также понесли значительный ущерб[8].

Морально-психологические последствия. Многие жители Руанды, потерявшие своих родственников, пережившие ужасы геноцида, подвергнувшиеся массовым изнасилованиям девушки и женщины получили серьезные психологические травмы[9]. Очевидно, что организаторы геноцида акты массовых изнасилований представительниц группы тутси преднамеренно осуществляли в присутствии гражданского населения, прекрасно осознавая, что для традиционно-патриархального общества жертвы насилия превращались в изгоев, которые лишались возможности в будущем выйти замуж и иметь потомство, что, несомненно, приводило также к серьезным морально-психологическим травмам среди этой части населения.

Сравнение последствий двух геноцидов позволяет выявить не только общности для групп-жертв этих преступлений, но и различия, которые

[6] **de Brouwer** 2005, 14.
[7] **Кривушин** 2015, 60.
[8] **Kinzer** 2008, 181.
[9] **Ka Hon Chu, de Brouwer** 2009, 16.

связаны с особенностями Геноцида армян. Различия в основных последствиях Геноцида армян и Руандийского геноцида заключаются в том, что в отличие от армян, тутси не только не лишились своей родины, но и получили возможность вернуться в свои дома. Если лишенные родины армяне покидали родные очаги и находили пристанище в разных странах, формируя общины Армянской диаспоры (Спюрка), то из Руанды бежали представители группы хуту, участвовавшие в совершении геноцида в отношении тутси. Опасаясь возмездия со стороны Руандийского патриотического фронта* (далее – РПФ), примерно 2 млн хуту бежали из страны в соседние государства, в основном в Заир. Контроль в лагерях беженцев хуту из Руанды находился в руках бывших членов правительства и армейских чинов, среди которых было множество организаторов геноцида[10], пытавшихся вернуть власть на родине. К концу 1996 г. отряды хуту начали регулярно совершать вылазки на территорию Руанды, и РПФ вступил с ними в борьбу. Столкновения на границе Руанды и Заира продолжались при поддержке хуту, составлявших большинство населения северо-западных провинций Руанды, однако к 1999 г. местные хуту вынуждены были перейти на сторону правительства, и боевики потерпели поражение[11].

Помимо возвращения на родину, представители группы тутси не только восстановили свои права на собственное имущество, но и пытались даже захватить имущество бежавших из страны представителей группы хуту. Если вследствие Геноцида армян турки и остальное мусульманское население присвоило имущество группы-жертвы – армян, то после Руандийского геноцида происходил противоположный процесс: возвращавшиеся в страну беженцы-тутси незаконно присваивали земли, дома и имущество бежавших из страны представителей группы хуту. Когда же находившиеся в бегстве законные владельцы хуту возвращались, то между ними и захватившими их имущество тутси вспыхивали конфликты, однако поскольку законными владельцами имущества являлись хуту, то

* Военно-политическая организация, основанная эмигрантами тутси в 1988 г. в Уганде, которая пополнялась за счет изгнанных из Руанды тутси, нашедших пристанище в соседних с Руандой странах.

[10] **Prunier** 1999, 312–314.

[11] **Kinzer** 2008, 215–218.

они выдавались военным как участники геноцида, либо подвергались жестокому обращению и даже казням без суда и следствия.

Существенным различием между последствиями двух геноцидов является то, что в отличие от Геноцида армян в процессе Руандийского геноцида не происходило процесса уничтожения культурного наследия («культуроцида») группы тутси, поскольку между группами тутси и хуту как лингвистических, так и культурных и религиозных различий не существует[12].

Привлечение к ответственности организаторов преступлений

По обвинению в участии в массовых убийствах и преступлениях против человечности в Руанде было арестовано более 120 000 человек. 30 августа 1996 г. был опубликован закон, определяющий характер судебного преследования этих правонарушений, совершённых с 1 октября 1990 года[13], и в декабре 1996 г. начались первые процессы.

Массовое истребление армянского населения в Османской империи было осуждено в турецких военных трибуналах. В показаниях свидетелей, стенограммах, обвинительных заключениях и приговорах этих судов имеется множество доказательств и свидетельств, подтверждающих состав преступления геноцида. Наличие программы массового истребления армянского населения империи было подтверждено также показаниями командующего османской третьей армией генерала Вехиба[14].

В обвинительном заключении подозреваемым инкриминировались такие преступления как резня, присвоение имущества, поджег трупов и домов, изнасилования, истязания и пытки. В дополнении к обвинительному заключению констатировалось, что преступления совершались «специально организованным способом», когда депортируемых собирали в группы и затем уничтожали. В новом варианте обвинительного заключения однозначно подчеркивался тот факт, что депортация не была обусловлена ни военной необходимостью, ни обстоятельствами соблюдения правопорядка. Отмечалось, что депортация была запланирована, решение о депорта-

---

[12] См. **Kagame** 1954, 39–60; **Марукян** 2020, 59.

[13] National Service of Gagaca Courts, 2012, 17.

[14] **Փափազյան** 1988, 78:

ции было принято в ЦК правящей партии «Единение и прогресс», и его трагические последствия были ощутимы практически во всех уголках Османской империи[15]. Шифрованные телеграммы, письма, приведенные в первой и в последующих обвинительных заключениях, свидетельствуют о том, что депортация была заранее спланирована и организована на основе указаний и секретных приказов из особого центра. Кроме того, четко указывается, что эти действия не носили ограниченный или локальный характер, подчеркивалось, что преднамеренный характер преступления не вызывает сомнений, и что массовая резня армян была обусловлена не депортацией, наказанием неблагонадежного населения, и, тем более, не военной необходимостью или необходимостью установления правопорядка. Как зафиксировано в обвинительном заключении, целью осуществления всеобщей программы младотурок являлось «окончательное решение неразрешенной проблемы», в первую очередь подразумевался Армянский вопрос[16]. В обвинительном заключении главного прокурора отмечалось, что депортация армян была лишь предлогом для осуществления массовой резни, и что это – установленный факт[17], помимо этого подчеркивалось, что для того, чтобы скрыть программу истребления армян, руководство обеспечивало исполнение своих указаний посредством секретных устных и письменных приказов, которые подлежали уничтожению[18]. Фактически само турецкое правосудие признало наличие подобных шифрованных приказов и считало их важным обстоятельством, характеризующим методы принятия преступных решений режимом младотурок. В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что местные ответственные секретари партии младотурок руководствовались устными и письменными приказами ЦК партии и правительства, незаконным образом вмешивались в дела местных органов власти и принимали участие в преступлениях, совершаемых Талаатом-пашой и его сподвижниками[19].

---

[15] **Дадриян** 1997, 43.
[16] **Барсегов** 2002, 39.
[17] **Барсегов** 2002, 39.
[18] **Барсегов** 2002, 39.
[19] См. **Փափազյան** 1988, 22, 135.

Систематическое уничтожение правовой системы на протяжении геноцида и гражданской войны в Руанде стало значительным препятствием на пути правосудия. Только в конце 1996 г. новое руандийское правительство предприняло долгожданные судебные преследования по обвинению в геноциде. Затягивание данного процесса объяснялось тем, что страна потеряла многих сотрудников правоохранительных органов, не говоря уже о разрушениях зданий судов, тюрем и другой инфраструктуры. Правительственные учреждения, в том числе суды, были ликвидированы, многие судьи и прокуроры убиты. Так, из 750 судей остались лишь 244, остальные погибли или покинули Руанду. К 1997 г. на всю страну приходилось лишь 50 адвокатов[20]. Естественно, что в сложившихся тяжелых условиях судебные процессы проходили очень медленно. Хотя суда ожидали свыше 100 тысяч подозреваемых в различных преступлениях, но к концу 2000 г. были рассмотрены лишь 3343 дела. К смертной казни было приговорено 20 % обвиняемых, к пожизненному заключению – 32 %, ещё 20 % обвиняемых было оправдано[21].

Для решения вопросов, связанных с таким количеством преступников, правовое реагирование было обеспечено на трех уровнях: Международный уголовный трибунал по Руанде (далее – МУТР[*]), национальная судебная система Руанды и традиционные общинные суды.

Первые подозреваемые предстали перед МУТР в мае 1996 г., а слушания по первому делу начались в январе 1997 г. Трибунал обладал полномочиями преследовать в судебном порядке высокопоставленных членов

---

[20] **Tiemessen** 2004, 57–76.

[21] **Sarkin** 2001, 143–172.

[*] МУТР был учрежден резолюцией 955 (1994) Совета Безопасности ООН от 8 ноября 1994 г. для судебного преследования лиц, ответственных за геноцид, совершенный на территории Руанды, а также граждан Руанды, ответственных за геноцид на территории соседних государств, в период с 1 января 1994 г. по 31 декабря 1994 г. См. Резолюция Совета Безопасности ООН 955(1994). Устав МУТР практически повторяет положения устава Международного трибунала по бывшей Югославии (далее - МТБЮ), особенно в части определения геноцида и преступлений против человечности. Однако в части нарушений положений Женевской конвенции и Второго дополнительного протокола в уставе МУТР предусмотрен более широкий спектр преступных деяний, что связано с особенностями Руандийского геноцида. Из 22 судей МУТР 12 – постоянные, а 10 – временные (ad litem). См. **Бекяшов** 1998, 569.

правительства и военных, многие из которых бежали из страны и, тем самым, пытались избежать наказания. Так, Жан Камбанда, который в период осуществления Руандийского геноцида был премьер-министром страны, был приговорен к пожизненному заключению. 25 февраля 2010 г. МУТР признал также виновным бывшего подполковника руандийской армии Э. Сетако, который во время совершения Руандийского геноцида был директором департамента по правовым вопросам в министерстве обороны. Прокурором было доказано, что осужденный 25 апреля 1994 г. лично отдавал приказ об убийстве 30 тутси, а затем еще 11 представителей этой народности. Трибунал пришел к заключению, что он являлся основным автором плана массовых убийств и признал его виновным в совершении актов геноцида и преступлений против человечности в 1994 г. в Руанде, приговорив его к 25-ти годам лишения свободы.

МУТР также рассмотрел дела владельцев СМИ и журналистов, обвиняемых в использовании средств массовой информации для подстрекательства к геноциду группы тутси в Руанде. Считается установленным, что ужасающий масштаб Руандийского геноцида стал возможен вследствие вещания «Радио и Телевидения Тысячи Холмов»* и издания таких газет, как «Кангура»**.

К апрелю 2007 г. МУТР вынес 27 решений, касавшихся 33 обвиняемых в геноциде, преступлениях против человечности и военных преступлениях. К маю 2012 г. в МУТР окончательно были рассмотрены дела 58 обвиняемых, из которых 48 человек признаны виновными и осуждены к

* Радиоведущий Ж. Руджу в 2000 г. был приговорён к 12-ти годам тюрьмы за подстрекательство к массовым убийствам. После крушения самолета президента страны радио и телевидение «Тысячи Холмов» обвинило в этом бельгийский миротворческий контингент. 7 апреля в эфире прозвучали прямые указания, призывающие население убивать тутси. Следует отметить, что в новостных сообщениях журналисты сознательно вместо слова «тутси» употребляли «inyenzi» – тараканы. После наступления повстанцев Радио перебазировалось в Заир, однако его основатель и директор Ф. Нахимана был арестован и осужден МУТР к пожизненному лишению свободы.

** Среди публикаций газеты «Кангура» особую известность получил манифест «Десять заповедей хуту», разжигавший вражду между тутси и хуту. Редактор газеты Хасан Нгезе также был приговорён МУТР к пожизненному заключению.

различным срокам тюремного заключения, а 10 человек оправданы и освобождены из-под стражи.

В отличие от Руандийского геноцида, организаторы Геноцида армян к ответственности были привлечены не международным трибуналом, а турецкими военными трибуналами, которые начали действовать после того, как Османская империя по Мудросскому перемирию признала свое поражение в Первой мировой войне, и младотурецкое правительство сложило свои полномочия. Как отмечает исполняющий обязанности Верховного комиссара Великобритании в Константинополе контр-адмирал Вебр, турецкие военные трибуналы действовали очень медлительно, а приговор о высшей мере наказания – смертной казни, как правило, выносили заочно и лишь в отношении тех обвиняемых, которые уже находились за пределами страны. Смертные приговоры, фактически, выносились по той логике, чтобы реальный риск лишения жизни подсудимых свести к минимуму[22].

Вердиктом турецкого военного трибунала 5 июля 1919 года бывшие министры младотурецкого правительства Османской империи: министр внутренних дел Талаат, военный министр Энвер, военно-морской министр Джемаль, а также секретарь партии «Единение и прогресс» доктор Назым заочно были приговорены к смертной казни[23]. Примечательно, что из пятнадцати смертных приговоров, вынесенных турецкими военными трибуналами, в исполнение были приведены только три, причем в отношении не главных организаторов преступления, а местных чиновников: начальника эрзерумской жандармерии Абдуллы Авни, губернатора Баберта Бахрам-заде Нусрета[24] и губернатора Богазляна Мехмета Кемаля[25]. Подавляющее большинство же подсудимых было приговорено к различным срокам заключения. К примеру, духовный предводитель мусульман империи Муса Кязим и министр финансов младотурецкого правительства Мехмет Джавид были приговорены к 15 годам каторжных работ[26].

---

[22] **Барсегов** 2002, 38
[23] **Փափազյան** 1988, 126:
[24] **Dadrian** 1996, 518.
[25] См. **Արշամ** 2015, 265:
[26] **Дадриян** 1997, 45.

В настоящее время МУТР близок к выполнению своей миссии и функционирует в соответствии со стратегией завершения его работы, одобренной Советом Безопасности ООН в Резолюции 1503 (2003). В отличие от других международных судебных инстанций МУТР впервые признал виновными в совершении преступлений против человечности и геноцида лиц, совершивших изнасилования во время Руандийского геноцида, что явилось существенным шагом в прогрессивном развитии международного прецедентного права. Главным упущением в деятельности МУТР можно считать то, что с момента своего учреждения трибунал рассматривал дела только членов и сторонников правительства хуту, пребывавшего у власти в апреле 1994 г., не проведя расследование всех военных преступлений и преступлений против человечности, совершённых в 1994 г. со стороны уже тутси, главным образом РПФ, в отношении хуту.

Сохранение смертной казни в Руанде до 1998 г*. являлось одним из главных факторов, препятствовавших передаче под национальную юрисдикцию этой страны лиц, содержащихся под стражей МУТР. После того, как в 2007 г. правительство Руанды отменило смертную казнь в стране, судебные дела над менее влиятельными организаторами геноцида и местным населением, причастным к данным преступлениям, были переданы в руандийские суды[27].

Рассмотрением дел по осуществлению геноцида и изнасилований занимались также действующие в рамках национального уголовного права суды общей юрисдикции Руанды, которые в отличие от традиционных судов «Гакака»** не применяли практику временного освобождения обвиняе-

* В последний раз смертная казнь в Руанде была приведена в исполнение в 1998 г., когда 22 осужденных за преступления, связанные с геноцидом, были казнены, после этого в камерах смертников продолжали оставаться около 600 заключенных.

[27] **Бекяшов** 1998, 568.

** В системе «Гакака» общины на местном уровне избирали судей для слушания дел подозреваемых во всех преступлениях, связанных с геноцидом, за исключением дел по планированию геноцида и изнасилованиям. Если осужденный раскаивался и искал примирения с общиной, суды выносили не столь жесткие вердикты. Слушания в системе судов «Гакака» способствовали примирению путем предоставления возможности жертвам узнать правду о смерти членов их семей и родственников. Они также давали возможность виновным признаться в своих преступлениях, выразить раскаяние и просить проще-

мых в преступлении геноцида. К середине 2006 г. национальные суды Руанды рассмотрели около 10 000 дел подозреваемых в геноциде.

С учетом перегруженности судов общей юрисдикции в 2001 г. в Руанде был принят закон, предусматривающий введение традиционной системы местных общинных судов «Гакака» на всех административных уровнях. Судьи «Гакака» избирались народом, после чего проходили обучение по юриспруденции, которое, естественно, не могло быть достаточным для решения сложных юридических вопросов и ведения комплексного и беспристрастного судопроизводства. Объективность деятельности судов «Гакака» небезосновательно ставилась под сомнение, поскольку:

1. большинство процессов носило открытый характер, некоторые свидетели жаловались на запугивание;

2. подсудимым недоставало адвокатов, а осужденным запрещалось обжаловать приговор в обычных судах;

3. из-за обвинений в участии в геноциде многим судьям пришлось уйти в отставку;

4. в ожидании суда некоторые обвиняемые были освобождены из-под стражи, что вызвало бурю негодования среди жертв геноцида, которые рассматривали такой шаг как своего рода амнистию.

5. перед судами «Гакака» не предстали виновные в массовых убийствах хуту со стороны РПФ, который, собственно, и контролировал данные судебные органы[28].

Так или иначе, создание судов «Гакака», в которых в 2002–2012 гг. было рассмотрено более одного миллиона дел[29], для Руанды было вынужденной мерой в силу перегруженности обычных судов в целях оказания помощи в организации процессов над теми, кто уже находился в заключении[30].

ния у своей общины. Нередко заключенные, признавшие себя виновными, возвращались домой без дальнейшего наказания или направлялись на общественные работы.

[28] **Rettig** 2008, 25–50.

[29] **Powers** 2011, 1–6.

[30] **Sarkin** 2001, 143–172.

Проблема примирения жертв и организаторов двух геноцидов в контексте отрицания и фальсификации Геноцида армян и ревизионизма Руандийского геноцида

МУТР был призван не только преследовать виновных в актах геноцида, но и способствовать примирению и восстановлению справедливости и законности в Руанде. Процесс примирения в Руанде был направлен на восстановление Руанды, а также обеспечение баланса правосудия, истины и будущего мира и безопасности в стране. Правительством Руанды были предприняты различные меры, направленные на достижение мирного сосуществования преступников и жертв. Конституцией страны установлено, что отныне все руандийцы имеют равные права. Были приняты законы для борьбы с дискриминацией и идеологией геноцида. Основная ответственность за усилия по примирению в Руанде была возложена на ***Комиссию в целях национального единства и примирения*** (далее – КНЕП).

В связи с процессом примирения жертв и организаторов и созданием для этого определенных форматов можно привести пример деятельности печально известной *«Турецко-армянской комиссии по примирению»* (далее – ТАКП). Состоящий из 6 турецких и 4 армянских бывших чиновников и политиков ТАКП начал свою деятельность 10 июля 2001 г., провозгласив своей целью начало диалога между турками и армянами и обсуждение возможностей для примирения двух народов. Формально за создание и деятельность ТАКП отвечала Венская дипломатическая академия, позже, однако, выяснилось, что деятельность комиссии финансирует и координирует Государственный департамент США[31]. Хотя официально было объявлено, что вопрос Геноцида армян в ТАКП обсуждаться не будет, тем не менее, именно этот вопрос стал основным предметом обсуждения, и из-за противоположных подходов турецких и армянских членов комиссий по данному вопросу через два года она прекратила свое существование[32].

На протяжении десятилетий турецкая историография последовательно и целенаправленно фальсифицировала собственную историю конца XIX – начала XX веков, ставя перед собой задачу отрицания политики ге-

---

[31] См. **Անանյան** 2003, 142:

[32] **Անանյան** 2003, 148:

ноцида, осуществленного в отношении армянского населения Османской империи. Очевидно, что политика фальсификации и отрицания Геноцида армян и сегодня Турцией осуществляется на высшем государственном уровне.

Турецкое государство поставило перед турецкой официальной историографией задачу «доказать» несостоятельность требований армян по ликвидации последствий геноцида, являющегося тяжким международным преступлением по международному праву. В Турции на различных языках периодически публикуются «труды», отрицающие Геноцид армян, которые распространяются за рубежом через дипломатические представительства Республики Турция. На официальных турецких сайтах также часто можно встретить «материалы», отрицающие Геноцид армян. Выполняя государственный заказ, турецкая историография даже выдумала некоторые псевдонаучные теории, отрицающие Геноцид армян, в которых представляются, на первый взгляд, «логичные» доводы о том, что произошло с армянским населением Османской империи во время Первой мировой войны и последующие годы. По этим «теориям», армяне – это крайне ненадежный элемент, в отношении которых турецкие власти вынуждены были прибегнуть к некоторым превентивным и карательным мерам[33]. Геноцид армян ими интерпретируется как всего лишь временное переселение армян, а массовая резня – как локальные столкновения между христианами и мусульманами[34]. Все эти «теории» сегодня составляют основу уже полноценной турецкой «концепции» фальсификации и отрицания Геноцида армян[35]. Очевидно, что все это является составной частью турецкой государственной антиармянской пропаганды, которая преследует цель пресечь дальнейшее международное признание и осуждение Геноцида армян, что потенциально может привести к ответственности за содеянное международное преступление Османской империи, правопреемником которой является современная Турция.

[33] **Սահակյան** 1990, 291:
[34] **Худавердян, Саакян** 1995, 53.
[35] **Տատրյան** 2005, 18:

В отличие от безнаказанного отрицания и фальсификации Геноцида армян не только отдельными лицами, но и турецким государством, ситуация с отрицанием Руандийского геноцида совершенно другая. Отрицание массовых убийств – уголовное преступление в Руанде. Сотни граждан Руанды были осуждены за приверженность к «идеологии геноцида», за «ревизионизм» и по другим статьям, связанным с массовыми убийствами. Из 489 человек, представших перед судом по обвинению в «ревизионизме геноцида и других связанных с ним преступлений», 5 человек были приговорены к пожизненному заключению, ещё столько же получили 20-летний срок, 211 – 5–10 лет тюрьмы, 169 – меньше 5 лет. Международная правозащитная организация «Amnesty International» даже подвергла критике власти Руанды за использование этого законодательства в целях криминализации оппозиционных взглядов[36].

Заключение

Обобщая сравнительный анализ последствий и процессов привлечения к ответственности организаторов двух геноцидов, можно констатировать, что последствия Геноцида армян были несравнимо более тяжелыми, нежели Руандийского геноцида для группы тутси, поскольку:

1. после геноцида армянский народ потерял большую часть своей исторической родины – Западную Армению, между тем представители группы тутси вследствие наступления сил РПФ не только захватили столицу страны, но и во главе с Полем Кагаме снова взяли власть в свои руки;

2. чудом уцелевшие после геноцида армяне, лишившись своих родных очагов, вынуждены были перебраться в другие страны, создав общины армянской диаспоры (Спюрк), тогда как образовавшаяся после Руандийского геноцида руандийская диаспора в большей степени была сформирована из представителей группы хуту, которые, опасаясь возмездия со стороны пострадавших от геноцида представителей группы тутси, боялись возвращаться на родину;

---

[36] Amnesty International 2010, 19.

3. с демографической точки зрения вследствие Геноцида армян было ликвидировано около 2/3 всего армянского населения, тогда как в Руанде было убито и переселено около 40 % населения страны;

4. до сих пор факт Геноцида армян признан и осужден лишь турецкими военными трибуналами и, отчасти, германским судом*, тогда как геноцид в отношении представителей группы тутси был осужден не только традиционными общинными судами «Гакака» и национальными судами Руанды, но и созданным по решению Совета Безопасности ООН МУТР;

5. вердикты и, в первую очередь, смертные приговоры в отношении организаторов Руандийского геноцида были приведены в исполнение руандийскими властями, тогда как турецкие власти не предприняли последовательных шагов для экстрадиции бежавших из страны преступников и приведения в исполнение смертных приговоров. Это было сделано армянскими мстителями, которые отыскали скрывающихся от правосудия палачей армянского народа.

6. Если деятельность «Комиссии национального единства и примирения» в Руанде привела к примирению групп тутси и хуту, поскольку между этими группами каких-либо лингвистических и этнокультурных различий, по сути, не существует, то попытка создания и деятельности Турецко-армянской комиссии по примирению не только не привела к положительному результату, но и временно приостановила процесс принятия резолюций по признанию и осуждению Геноцида армян в парламентах различных стран и в международных организациях. Исходя из этого можно констатировать, что в случае с Геноцидом армян данный формат примирения не может быть применим до тех пор, пока преступное государство – Турция, во-первых, сама не примирится с собственной историей, во-вторых, не откажется от проводимой ею на государственном уровне политики отрицания преступления, совершенного в отношении армянского народа.

---

* Имеется в виду признание германским судом невиновным армянского мстителя Согомона Тейлиряна, застрелившего в Берлине одного из главных организаторов Геноцида армян – министра внутренних дел Османской империи Талаата-пашу.

БИБЛИОГРАФИЯ

Անանյան Ա. 2003, Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղաս պանության թանգարան-ինստիտուտ, 154 էջ:

Աքչամ Թ. 2015, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, Տիգրան Մեծ, 583 էջ:

Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի 1988, առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները **Ա.Հ. Փափազյանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 256 էջ:

Մարուքյան Ա. 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 332 էջ:

Սահակյան Ռ. 1990, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 367 էջ:

Տատրյան Վ. 2005, Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները. Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, Երևան, «Նշանակ», 92 էջ:

Барсегов Ю. 2002, Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена «комиссии примирения» Гюндуз Актана), Москва, «Готика», 170 с.

Дадриян В. 1997, Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, «Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума», Москва, изд. «Союза армян России», с. 17–45.

Кривушин И.В. 2015, Сто дней во власти безумия. Руандийский геноцид 1994 г., Москва, изд-во «Высшая школа экономики», 530 с.

Марукян А. 2020, Сравнительный анализ причин, предпосылок и подготовительных этапов осуществления Геноцида армян и Руандийского геноцида, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2020, N 1 (22), с. 59–77.

Международное публичное право 1998, под ред. **К.А. Бекяшева,** Москва, «Проспект», 608 с.

Островский Я. 2004, Практика Международного уголовного трибунала по Руанде – преступление геноцида, Международный курс по МГП для государственных служащих и представителей академических кругов, Москва, 16–19 сентября 2003 г., Москва, с. 195–204.

Права человека. Сборник международных договоров 1994, т. 1, ч, 2. Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, Информационный центр ООН, 397 с.

Резолюция 955(1994), принятая Советом Безопасности на 3454-м заседании 8 ноября 1994 г., www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionSBOON955(1994).pdf

Худавердян К., Саакян Р. 1995, Геноцид армян сквозь призму десятилетий, Ереван, Гос. комиссия по мероприятиям в связи с 80-летием Геноцида армян, 56 с.

Amnesty International 2010, Safer to Stay Silent: The chilling effect of Rwanda's laws on “genocide ideology” and “sectarianism”, London, 50 p.

Dadrian V. N. 1996, Histoire du génocide arménien: Conflits nationaux des Balkans au Caucase. Traduit de l'anglais par Marc Nichanian. Paris: Stock, 1996, 694 p.

De Brouwer, A-M. 2005, Supranational criminal prosecution of sexual violence: The ICC and the practice of the ICTY and the ICTR. Antwerp - Oxford: Intersentia, (School of Human Rights Research; No. 20).

Ka Hon Chu S., de Brouwer A-M. 2009, The Men Who Killed Me, "Herizons", № 4, pp. 12-25.

Kagame A. 1954, Les organisations socio-familiales de l'ancien Rwanda. Bruxelles, Institut royal colonal belge, 355 p.

Kinzer S. 2008, A Thousand Hills: Rwanda's Rebirth and the Man Who Dreamed It, John Wiley & Sons,410 p

National Service of Gagaca Courts, 2012, Kigali, 284 p.

Powers Sh. 2011, Rwanda's Gacaca Courts: Implications for International Criminal Law and Transitional Justice, «American Society of International Law Insights», vol. 15, p. 1–6.

Prunier G. 1999, The Rwanda Crisis: History of a Genocide, 2nd, Kampala: Fountain Publishers Limited, 389 p.

Rettig M. 2008, Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Post-conflict in Rwanda? «African Studies Review», Vol. 5, p. 25–50.

Sarkin J. 2001, The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process, and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide, «Journal of African Law», vol. 45, p. 143–172.

Tiemessen A. 2004, After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda, «African Studies Quarterly journal», vol. 8, p. 57–76.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒԱՆԴԱՅԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, հայրենազրկում, Ռուանդայի ցեղասպանություն, ցեղասպանության հետևանքները, թուրքական ռազմական դատարան, ՌՄՔՏ, «Գակակա» դատարաններ:

Հայոց ցեղասպանության և Ռուանդայում կատարված ցեղասպանության հետևանքների գլխավոր տարբերությունը կայանում է նրանում, որ հակառակ հայերի, թութսիները ոչ միայն չկորցրեցին իրենց հայրենիքը, այլև հնարավո-

րություն ստացան վերադառնալու իրենց տները: Եթե հայրենիքից զրկված հայերը հարկադրված լքեցին իրենց տները և ապաստան գտան տարբեր երկրներում՝ ձևավորելով հայկական Սփյուռքի համայնքները, ապա թութսիների դեմ իրականացված ցեղասպանությանը մասնակցած հութու էթնիկ խմբի մարդիկ փախան Ռուանդայից, այսինքն՝ ռուանդական սփյուռքը ձևավորվեց ոչ թե զոհ դարձած թութսի խմբի, այլ ցեղասպանությունն իրականացրած հութուներից:

Եթե Ռուանդայում կատարված ցեղասպանության պատասխանատուները դատապարտվեցին ոչ միայն ռուանդական, այլև միջազգային դատարանի՝ ՌՄՔՏ-ի կողմից, ապա Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչները դատապարտվեցին միայն թուրքական ռազմական դատարաններում: Եթե Ռուանդայում կատարված ցեղասպանության կազմակերպիչների նկատմամբ դատավճիռները, այդ թվում մահվան վճիռները կայացվել են Ռուանդայի դատարանների կողմից և ի կատար են ածվել, ապա թուրքական իշխանությունները երկրից փախած Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներին վերադարձնելու և նրանց նկատմամբ մահվան վճիռներն ի կատար ածելու հարցում հետևողական չեն եղել: Այդ գործն իրենց վրա վերցրեցին հայ վրիժառուները, ովքեր հայտնաբերեցին և վնասազերծեցին հայ ժողովրդի դահիճներին՝ այդպիսով ի կատար ածելով նրանց նկատմամբ կայացված դատավճիռները:

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND RWANDAN GENOCIDE

MARUKYAN A.

Summary

Key words: the Armenian genocide, deprivation of the homeland, Rwandan genocide, consequences of the genocide, Turkish military tribunals, ICTR, Gakaka courts.

The main difference between the Armenian Genocide and the aftermath of the Rwandan genocide is that, unlike Armenians, Tutsis not only did not lose their homeland, but also had the opportunity to return to their homes. If Armenians deprived of their homeland were forced to flee their homes and seek refuge in different countries, forming Armenian Diaspora communities, then the

representatives of Hutu group that participated in the genocide against Tutsis fled from Rwanda, that is, the Rwandan Diaspora was formed not from the Tutsi group that fell victim, but from the representatives of the Hutu group that committed the genocide.

If those responsible for the Rwandan genocide were convicted not only by Rwandan courts but also by the international court - ICTR, the organizers of the Armenian Genocide were convicted only by Turkish military tribunals. The verdicts against the organizers of the Rwandan genocide, including the death sentences, were carried out by Rwandan courts, whereas the Turkish authorities were not consistent in returning the main organizers of the Armenian Genocide who fled the country and executing the death sentences against them. The Armenian avengers carried out that task. They discovered and neutralized the executioners of the Armenian people, thus carrying out the verdicts imposed on them by the Turkish military tribunals.

ВААН МЕЛИКЯН*

Ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА, заведующий кафедрой общественных наук ЕГМУ им. М. Гераци, д.и.н., профессор

v_melikyan@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.52-65

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ В 1917–1918 ГГ.**

Ключевые слова: Западная Армения, Армянский вопрос, Н. Жордания, Ст. Шаумян, Ростом, Шамхор, Тифлис.

Вступление

Политическая история Закавказья в 1917–1918 гг., вопросы межнациональных отношений, узел многовекторных территориальных задач национальных независимых государств, Армянский вопрос прямым образом связаны с проблемой развертывания борьбы за власть в крае.

После свержения российского самодержавия в феврале 1917 г. в Тифлисе был создан местный орган Временного правительства – Озаком (Особый закавказский комитет), сформированный по национальному признаку из бывших членов Государственной Думы. Председателем был назначен кадет В. Харламов, армян представлял кадет М. Пападжанян, грузин – социалист – федералист К. Абашидзе, кавказских татар – мусульман – мусаватист М. Джафаров.

Проблема власти в Закавказье после большевистского переворота

Октябрьский большевистский переворот создал в Закавказье новую политическую ситуацию. Советской власти в центре было противопостав-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 27.12.21, գրախոսվել է 22.02.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

** *Исследование выполнено при финансовой поддержке КН МОНКС РА и РФФИ (РФ) в рамках совместной научной программы – код 20RF-103.*

лено правительство демократического социалистического толка – Закавказский Комиссариат, который в корне опять-таки носил национальный характер. Всю последующую политику, в частности, грузинских социал-демократов меньшевиков можно рассматривать в контексте национальной деятельности. Они заняли главные посты в правительстве и сумели на антибольшевистской волне сплотить вокруг себя армянский Дашнакцутюн и татарский Мусават.

С момента сформирования Закавказского комиссариата, с 15-го ноября 1917 г. проблема альтернативы власти в Тифлисе стала главной задачей как закавказского краевого центра, так и Бакинского совета РСДРП.

1. На первом этапе данного процесса – с ноября по декабрь 1917 г., этот первостепенный вопрос выдвигался в контексте победы большевиков «против контрреволюции», т.е. против демократического блока закавказской власти. В период январь-март 1918 г., в условиях турецкого нашествия на Западную Армению и Закавказье, окончательно стала очевидной цель свержения Бакинского совета, а также тенденция политической изоляции армянства в лице влиятельной партии Дашнакцутюн (АРФД) со стороны грузино-татарского большинства краевой власти. Совет, который в силу присутствия в нем Степана Шаумяна представлялся турецкой и грузино-татарской стороной в качестве проармянской власти, объективно трансформировал план Ст. Шаумяна и некоторых армянских военно-политических деятелей о согласованных действиях по установлению большевистской власти в Тифлисе и Баку в национально – освободительную идею.

2. В своих телеграммах от 23, 25-го ноября, адресованных В. Ленину, Ст. Шаумян сообщал, что «при помощи армии мы можем заставить Комиссариат принять власть народных комиссаров», и далее подчеркивал то обстоятельство, что большевизированные части Кавказской армии рассматривают создание и антисоветскую деятельность Комиссариата как способ отделения Закавказья от России»[1]. Ст. Шаумян не получил ответа и, кстати, он не получил поддержку также в августе-сентябре 1918 г.,

[1] См. **Шаумян** 1978, 45, 47.

вследствие чего и была разгромлена Бакинская комунна и было истреблено 30.000 армянского населения Баку.

В Тифлисе сложилась следующая картина. Комиссариат не поверил заверениям большинства большевиков краевого комитета в том, что они не намерены организовать вооруженное выступление и что предпочитают захватить власть в Тифлисе мирным путем, как в Баку. Комиссариат во главе с Н. Жордания и другими грузинскими меншевиками был озадачен.

«Когда мы узнали о телеграммах,- говорил Н. Жордания,- стало ясно, что в Тифлисе готовится вооруженное выступление»[2].

26-го ноября (9 декабря) меншевистское краевое бюро и Тифлисский исполнительный комитет предприняли превентивные меры, была организована «Красная гвардия». 28-го ноября в Тифлисе было объявлено военное положение[3].

Это был первый шаг на пути к сохранению власти Комиссариата.

3. В тот же день, вечером, Карсскому полку было предъявлено требование немедленно покинуть Тифлис и отправиться на Северный Кавказ. Это первая победа меьшевиков и второй этап в вопросе сохранения власти. Следующий, третий этап относится к проблеме захвата тифлисского Арсенала.

Закавказский комиссариат и тифлисская городская Дума были обеспокоены судьбой главного оружейного склада краевого политического центра, а также позицией большевистского руководства, не подчинявшегося властям и не предоставлявшего оружие комиссариату. Угроза усугублялась возвращением с фронта большевизированных частей Кавказской армии. Исполнительный комитет, потребовав оружие, фактически использовал фактор отказа со стороны солдат-большевиков для оправдания дальнейших действий.

Для захвата Арсенала меншевистский центр сформировал сборный отряд в составе «Красной гвардии», грузинского, армянского 218-го полков и 30-го ноября (13 декабря) подавил восстание. В тот же день в Тифлисе были разгромлены издательства большевистских газет «Кавказский

---

[2] **Жордания** 1919, 59.

[3] Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, № 198.

рабочий», «Брдзола», «Банвори крив», 218-ый полк был выведен из города и отправлен в Трабзон – Эрзерумском (Карин) направлении.

Воспользовавшись удачным моментом, Н. Жордания обвинил Ст. Шаумяна в «мятеже», «бонапартизме».

Замысел большевиков и Ст. Шаумяна в Тифлисе был ясен, однако события, развернувшиеся вокруг Арсенала, свидетельствуют о том, что перешли в наступление именно антибольшевистские силы, особенно грузинские меньшевики, которые целенаправленными действиями смогли предотвратить первую попытку захвата Тифлиса.

Исходя из того, что первый этап захвата власти в Закавказье продолжался до декабря 1917 г., до захвата Арсенала и разгона большевистской демонстрации в Александрийском саду в феврале 1918 г., факт сравнительно легкой уступки Арсенала нужно объяснить не столько тактическими ошибками руководящей группы большевиков, сколько рядом имевших место объективных предпосылок.

«Ошибки» тифлисских большевиков имеют и другое обоснование: здесь еще раз проявляется роль национального фактора. Даже в организационном смысле такая сплоченная структура как болшевистская партия дала трещины в Закавказье.

Ведь не только грузинские меньшевистские лидеры были национальными деятелями, но и большевики, в частности, Ф. Махарадзе.

Во главе с Ст. Шаумяном и большевистским руководством Кавказской армии и, в основном, при содействии русских солдат захват Тифлиса и ликвидация Комиссариата рассматривались в качестве антигрузинского шага и не столько как победа большевиков, сколько как победа армянского фактора.

И еще: Тифлис имел опыт Баку и поэтому им вовремя удалось избежать поражения. Фактически против плана Ст. Шаумяна грузинские меньшевики и большевики выступили совместно. Получается, что грузинский национализм на данном историческом отрезке одержал победу. Понятно, что тенденциозно не был использован также решающий фактор большевизированных частей Кавказской русской армии, более того, против этих русских частей была применена грубая сила.

4. С конца ноября 1917 г., в условиях массового отступления этих частей они столкнулись с последовательно чинимыми препятствиями, с одной стороны, грузино-татарского руководящего большинства Комиссариата, антибольшевистского центра совета солдатских и рабочих депутатов, а с другой – с антироссийскими действиями, возглавляемыми Мусаватом и мусульманским национальным комитетом.

Эти эшелоны останавливались в главных узлах закавказской железной дороги – Баку-Тифлис, где и были зафиксированы факты насильственного отбирания оружия и массовых погромов безоружных мирных солдат[4].

Если эмиссары турецкого командования провоцированием мусульманских мятежей преследовали цель – путем полного разложения русских тыловых и отступающих фронтовых частей организовать полномасштабный поход против Закавказья, то Комиссариат и краевой революционный антибольшевистский комитет стремились предотвратить реализацию программы советизации Закавказья с помощью согласованных действий уже Бакинского совета и большевизированных частей.

Получив поддержку меньшевистского центра и тем самым, якобы, обеспечив законность действий, меньшинство краевого совета армии, фактически, большевистскими методами захватило центральный[5] аппарат совета, провозгласив себя армейским советом. Эти силы действовали довольно-таки смело, так как болшевистские части, как уже было сказано, заранее были выведены из Тифлиса.

Первостепенной задачей нового совета стало разоружение русских частей. Несмотря на то, что это было победой над местным большевизмом, в создавшейся ситуации такое развитие событий никоим образом не соответствовало национальным интересам армянского населения, так как разграбленное оружие и боеприпасы достались, в основном, мусульманам, а также грузинским частям. Процесс разоружения осуществлялся при участии национальных воинских формирований, что в условиях обостренных

[4] **Жордания** 1919, 59–60.
[5] См. **Меликян** 2010.

межнациональных отношений рассматривалось в качестве провокационной политики.

Одной из целей мусульманских – татарских лидеров было провозглашение Азербайджанского ханства. Кстати, впервые «Азербайджан» как географическое национально – территориальное понятие вошло в обиход с лета 1917 года, в ходе работы мусульманского съезда в Москве[6].

Лишь за декабрь 1917 г. целиком были уничтожены 11 армянских селений в Нухийском уезде. Были опустошены десятки русских поселений в Елизаветпольской губернии. Кульминацией данных событий явились погромы в Елизаветполе и Шамхоре, Акстафе, Хачмасе и т.д. в январе 1918 года. Только в Шамхоре погибло 2000 русских солдат[7].

Из сказанного можно заключить, что мусульманские крестьянские мятежи в Елизаветполе и, далее, кровавые погромы вдоль закавказской железной дороги являются составной частью более всеобъемлющей проблемы – проблемы власти в Закавказье.

И если Н. Жордания, Н. Рамишвили, А. Чхенкели и др. обосновали все это исходя из задачи организации самообороны против готовящегося турецкого похода, то главной задачей была борьба против большевизма и сохранения власти Комиссариата. Заметим, что весной 1918 г. грузинские части почти не сопротивлялись туркам, а армянские части, которые под Шамхором не принимали участия в расстреле русских солдат, без чьей-либо помощи попытались осуществить защиту Кавказского фронта. Основное политическое противоречие, возникшее в едином закавказском правительстве, в том числе в Озакоме, Комиссариате, а затем и в Сейме, было связано именно с данной проблемой. Единое правительство должно было защитить общие интересы и, в частности, Кавказский фронт. Но так как Кавказский фронт в основном охватывал территорию Западной Армении, то этим были обусловлены все последующие объективные и одновременно антиармянские действия грузино-татарского тандема.

Этот процесс фактически закончился лишь в сентябре 1918 г., после захвата Баку турецкими войсками.

---

[6] **Байков** 1923, 108.

[7] НАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 30–32.

4. В конце ноября 1917 г. центром борьбы против тифлисской власти стал также один из войсковых центров Кавказского фронта – Сарыкамыш, где в процессе отхода русских частей скопилось огромное число большевизированных солдат – 30.000.

Среди их требований выделяется пункт, согласно которому до окончательного укрепления власти никоим образом недопустим был процесс расформирования армии. Проармянская направленность данной резолюции заключается в том, что таким образом становилось возможным оставить некоторые, хотя и большевизированные, части в Закавказье и на фронте.

После Шамхорских событий Ст. Шаумян нелегально перебрался в Тифлис, чтобы при помощи именно сарыкамышских частей осуществить план захвата власти, хотя ни Ст. Шаумян, ни председатель армейского совета Н. Корганян не отказывались от программы мирного захвата власти, тем самым желая избежать гражданской, а то и межнациональной войны, к тому же они пока не обладали достаточными силами.

По инициативе меньшевиков и эсеров 19-го декабря (января 1918 г.) в Тифлисе был созван 2-ой съезд рабочих депутатов, который имел целью после поражения на 2-ом армейском съезде в Эрзеруме противопоставить большевикам большинство эсеро-меньшевистского совета. Дело в том, что на армейском съезде победили большевистские резолюции, в том числе была принята резолюция «О Западной Армении», авторами которой являются Ст. Шаумян и Г. Корганян[8]. При этом учитывалось также плачевное состояние коммуникаций, отсутствие финансовых средств, в силу чего с Северного Кавказа, из Баку и других рабочих центров не могли съехаться в Тифлис представители большевистских советов.

Данная ситуация подталкивала большевиков к решающим действиям. Этим и объясняется необходимость наступления сарыкамышских частей в январе 1918 г.

Понятно, что главной задачей солдат было возвращение в Россию. В условиях непризнания Советской власти в центре они должны были одержать верх над всеми антибольшевистскими силами, а в контексте ан-

---

[8] **Церцвадзе** 1960, 313–314.

тироссийских мятежей и погромов и над главным «врагом» – Комиссариатом.

Ясно также, что весь этот маневр не имел особой проармянской направленности. Однако объективно проармянской стала ситуация ослабления и нейтрализации грузино-татарского, одновременно антирусского и антисоветского союза.

Если меньшевики и эсеры всячески старались направить эти части на восток, вывести их из Тифлиса и Сарыкамыша, то ВРК Сарыкамыша, наоборот, сокращая количество эшелонов, отправлявшихся на Северный Кавказ и одновременно организуя их беспрепятственное деижение, создал надежную ударную силу, которая должна была войти в Тифлис. В то время, в конце января 1918 г., солдаты уже полностью заняли линию железной дороги Сарыкамыш – Тифлис.

Комиссариат был уверен, что решение Ст. Шаумяна и Сарыкамышского ВРК вовсе не является авантюрой. 18-го января (31 января) 1918 г. Тифлисский губернский комиссар Джапаридзе сообщил Комиссариату, что в Тифлисе фактически повторно объявлено военное положение. В тот же день Е. Гегечкори был наделен краевой властью чрезвычайными полномочиями: ему были подчинены все вооруженные силы, в том числе и армянские национальные формирования. Комиссар по внутренним делам А. Чхенкели предоставил Комиссариату 60 тыс. руб. с целью усиления боеспособности грузинских частей[9]. Комиссариат был обеспокоен также предоставлением Ст. Шаумяну черезвычайных полномочий. Известно, что указом В. Ленина он стал Временным черевычайным комиссаром по делам Кавказа.

Важен тот момент, что сами министры Комиссариата не были уверены в собственных силах, и с выступлением одного лишь Шаумяна и сарыкамышских частей связывали факт краха правительства. Выступления министров – комиссаров на заседании от 24-го января (6 февраля) свидетельствуют именно об этом – о возможности уступки власти. И только решительные действия нескольких грузинских лидеров и, наоборот, нерешительная позиция большевистского центра остановили этот процесс. Ст.

[9] Кавказское слово, Тифлис, 1918, № 26.

Шаумяну и Н. Кузнецову было предложено в течение 24 часов покинуть Закавказье, в противном случае они должны были быть арестованы. 20-го февраля Ст. Шаумян тайно вернулся в Баку[10].

В черезвычайных условиях в Тифлис вошла также мусульманская «Дикая дивизия».

Программа Ст. Шаумяна по советизации Закавказья и Армянский вопрос

Фактически в лице Шаумяна краевой большевизм идентифицировался с проармянской политикой, что нашло отражение в периодической партийной печати, в частности, в грузинской национальной периодике. Газета «Сакартвело» писала: «может быть, что объединившись с беглыми русскими частями, армяне провозгласят Шаумяна национальным лидером. Тем не менее, мы должны быть осторожны. Прикрывающиеся под знаменем интернационализма крайние шовинисты нашего соседнего народа вместе с Шаумяном, наверно, мечтают создать «Великую Армению»[11].

И действительно, план Шаумяна не только грузинским, но и армянским национально-демократическим лагерем рассматривался как «сугубо национальная идея».

Что касается новой должности Шаумяна – чрезвычайного комиссара, то нужно заметить, что эта должность существовала на Кавказе еще при царском режиме, и ее занимал наместник на Кавказе, при Временном правительстве – «Комиссар по делам Кавказа в Петрограде». Эта должность, фактически, имела политическую подоплеку и на данном этапе служила средством установления советской власти в Закавказье.

Отметим, что важнейшей фигурой плана Шаумяна был генерал Акоп Багратуни, которому в период большевистского вооруженного восстания в Петрограде Временным правительством была поручена должность коменданта г. Петрограда и военного округа.

Итак, содержание плана Шаумяна сводилось к следующему:

---

[10] См. НАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 53–54об.

[11] Оризон (Горизонт), Тифлис, 1918, 4 февраля.

1. Путем сопротивления турецким войскам добиться независимости Западной Армении (подспорьем для этого были также политическая воля и поддержка Совнаркома в лице Ленина и Сталина. Имеем в виду «Декрет о Турецкой Армении»);

2. В Закавказье образовать армянский кантон;

3. Тифлис и Баку провозгласить свободными городами;

4. Из Баку, Гандзака и Шуши (Нагорный Карабах) армянские силы перебросить к Закавказской железной дороге, тем самым открыть путь Баку-Тифлис и Баку-Ереван;

5. После открытия линии Шуши-Баку они вместе с большевиками должны были захватить власть[12].

6. Скопившееся в Баку армянское воинство перебросить в Ереванскую губернию с целью подавления турецко-татаро-курдских антиармянских мятежей и далее, вместе с большевистскими частями Кавказской армии, защитить Западную Армению и включить ее в состав Советской России.

Отметим также, что в конце марта и в начале апреля 1918 г. силами Бакинского совета и армянских национальных частей был подавлен мусаватистский мятеж в Баку и Бакинской губернии, целью которого был захват города мусульманами, ликвидация Бакинского совета и превращение Баку в политический центр «Азербайджана»[13].

Программа не была претворена в жизнь, так как:

1. В болшевистском краевом и Тифлисском комитетах не была выработана единая тактика по захвату власти;

2. Сотрудничество армянских национальных деятелей и Шаумяна не имело долгосрочного характера. Оба политических лагеря не совсем доверяли друг другу, более того, между ними имелись радикальные противоречия. Вследствие этих событий партия Дашнакцутюн признала, что в контексте бескомпромиссных политических развитий главным и реальным политическим оппонентом армянства на Кавказе является грузинский

[12] **Рубен** 1982, 142–143.
[13] См. **Меликян** 2019.

меньшевизм и грузинский большевизм, преобразовавшийся в национальную политику;

3. С ноября 1917 г. конфронтация меньшевиков и большевиков в Закавказье проявилась не в виде борьбы тактик двух крыльев социал-демократии, как в центре, а в виде противостояния двух больших и важных национально – политических сил в лице Дашнакцутюн – грузинский меньшевизм, Шаумян – Жордания. Ослабление большевистской власти в Закавказье создавало реальную возможность установления в крае грузинской гегемонии.

А захват власти в Тифлисе путем советизации способствовал бы стабилизации положения армянского населения в Баку и Восточном Закавказье, предотвратив волну мусульманских мятежей и, возможно, даже турецкое нашествие и погромы армян.

Есть еще одна важнейшая причина, которая в целом сводит на нет осуществление данной программы, и в силу объективных причин эта программа не стала предметом обсуждения в советской историографии. Суть вопроса кроется в сохранении любой ценой большевистской власти в самой России. Весь процесс Брест – Литовска служил одной главной цели – путем территориальных уступок удержать власть. Составной частью этой большой политики является скорейшее возвращение, по приказу Ленина и Троцкого от 10-го декабря 1917 г., частей Кавказской армии на Северный Кавказ, а затем и в Россию.

Получается, что большевистская центральная власть вполне обоснованно пока не была заинтересована программой советизации Закавказья, как и в мае 1920 года, в контексте большевистско-кемалистского сближения.

Наделив Шаумяна чрезвычайными полномочиями, Ленин и Сталин никаким указом и действиями не попытались оказать влияние на Тифлисский и краевой большевистские комитеты.

Шаумян благодаря своему авторитету и поддержке нескольких частей должен был осуществить то, что не под силу было сделать даже большевикам в Петрограде.

С января 1918 г. проблема власти в Закавказье стала непосредственно связываться с вопросом об окончательном отделении региона от Советской России и провозглашением независимости национальных государств. Идеологом этой последовательной политики был сперва Комиссариат, а затем и Сейм, в котором преобладала грузинская с.-д. меньшевистская фракция. В этом контексте изменились и политические устремления властей Закавказья, выразившиеся в принятии германо-турецкой ориентации.

Заключение

Армянский вопрос в период 1917–1918 гг. и, в частности, в контексте многослойных последствий большевистского переворота, непосредственно был связан с развивающейся борьбой за власть в Закавказье и с проблемой возможности альтернативной власти. В качестве проармянской альтернативы рассматривался Бакинский совет во главе с Ст. Шаумяном и разработанная им программа и тактика армянских национальных деятелей и партии Дашнакцутюн.

БИБЛИОГРАФИЯ

Байков Б. 1923, Воспоминания о революции в Закавказье (1917–1920 гг.), Архив русской революции, т. IX, Берлин, «Политиздат ТЕРРА», с. 195.

Жордания Н.Н. 1919, За два года. (С 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года): доклады и речи, Тифлис, Ист. комис. И.К. Совета рабочих депутатов г. Тифлиса, 223 с.

Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, № 198.

Кавказское слово, Тифлис, 1918, № 26.

Меликян В.Г. 2010, Грузино-татарские антироссийские мятежи в районе Закавказской железной дороги и армянская позиция (ноябрь 1917 – март 1918), Историческое пространство, N 1, Москва, с. 58–69.

Меликян В.Г. 2019, Борьба за Баку (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.), Ереван, изд. «Зангак», 213 с.

Национальный архив Грузии (НАГ), ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 30–32, лл. 53–54об.

Оризон (Горизонт), Тифлис, 1918.

Рубен 1982, 1990, Мемуары армянина революционера, т. 7, Тегеран, Ереван, изд. «Адана», 363 с.

Церцвадзе М.В. 1960, Революционное движение в Грузии в 1914–17 гг., ч. II, Тбилиси, изд. «Сабчота Сакартвело», 341 с.

Шаумян Ст. 1978, ПСС, т. 4, Ереван, изд. «Айастан», 374 с.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1917–1918 ԹԹ.

ՄԵԼԻՔՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Հայկական հարց, Ն. Ժորդանիա, Ստ. Շահումյան, Ռոստոմ, Շամխոր, Թիֆլիս:

Անդրկովկասի 1917–1918 թթ. քաղաքական պատմության, ազգամիջյան հարաբերությունների, տարածքային սահմանաբաժանումների և Հայկական հարցի բազմաշերտ խնդիրները ուղղակիորեն կապվում են երկրամասում իշխանության համար ծավալվող պայքարի հիմնահարցի հետ:

1917 թ. հունվար-մարտ ժամանակահատվածում դեպի Արևմտյան Հայաստան ու Անդրկովկաս թուրքական արշավանքի պայմաններում ակնհայտ դարձան նաև Բաքվի խորհրդի հայամետ դիրքորոշումներն ընդդեմ հայկական գործոնը մեկուսացնելու վրաց-թաթարական քաղաքական մեծամասնության:

Բաքվի խորհրդի նախագահ Ստ. Շահումյանի և Դաշնակցության համագործակցությունը այլ առաջնահերթ խնդիրներին զուգահեռ՝ նպատակ ուներ թուրքերին դիմադրելու միջոցով հասնել նաև Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Որպես այդ ծրագրի իրականացման երաշխիքներ էին դիտվում կովկասյան բանակի բոլշևիկացած զորամասերը և «Թուրքահայաստանի մասին» բոլշևիկյան դեկրետը:

Ցավոք, հայ ազգային գործիչների և Ստ. Շահումյանի թևի համագործակցությունը երկարաժամկետ բնույթ չկրեց, քանի որ երկու հակադիր քաղաքական ճամբարներն իրար չէին վստահում:

THE ARMENIAN QUESTION IN THE CONTEXT OF POWER PROBLEMS IN TRANSCAUCASIA IN 1917–1918

MELIQYAN V.

Summary

Key words: Western Armenia, the Armenian Question, N. Zhordania, S. Shahumian, Rostom, Shamkhor, Tiflis

The 1917–1918 political history of Transcaucasia, the relationships between nations, the territorial demarcations and the multilayered issues of the Armenian Question are directly connected with the unfolding fight for the power in the region.

Within the period of January-March, 1917 under the conditions of the Turkish invasion of Western Armenia and Transcaucasia, the pro-Armenian position of the Baku Council against the Georgian-Tartar political majority, whose actions were aimed at isolating the Armenian factor, became apparent .

The cooperation between S. Shahumian, the head of the Baku Council and ARF, along with other priorities was aimed to liberate Western Armenia via resisting the Turks. The Caucasian troops converted to Bolshevism, the Bolshevik decree on “Turkish Armenia” were seen as safeguards for the accomplishment of this plan. Unfortunately, the cooperation between the Armenian national figures and the representatives of the Shahumian wing was not of a long-term nature, as the opposing political camps did not trust each other.

ARTSVI BAKHCHINYAN*
PhD in Philology
Institute of History NAS RA
artsvi@yahoo.com
KLAUS KARTTUNEN
PhD, Docent of Indology and Classical Ethnography
University of Helsinki
klaus.karttunen@helsinki.fi
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.66-81

ARMENIA AND FINLAND: EARLY CONTACTS

Key words: Finland, Henrik Brenner, Oriental Studies in Finland, Abraham Amirchanjanz and sons, Suren Erzinkian-Lorelli, Komitas Vardapet, Levon Nairtsi.

Introduction

Finland unlike many other Western nations does not have longtime relations with the Armenian people. Nevertheless, it is more than 300 years that the Finns and Armenians know each other to a certain extent; moreover, some Finnish scholars have been interested in various fields of the Armenian reality[1]. Over centuries the Armenians had only sporadic historical and cultural contacts with the Nordic states of Norway, Denmark, Sweden and Finland. Interestingly, in the 19th century, both Finland and Eastern Armenia, geographically so far from each other, were parts of the Russian Empire, thus, the two peoples were in the same administrative system for over a hundred years[2].

In the 21st century Armenia and its people are becoming relatively known in Finland due to 1,000 *Armenian inhabitants of Finland and particularly to the*

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 30.11.21, գրախոսվել է 30.11.21, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

[1] About the Armenian-Finnish historical and cultural relations see: **Բախչինյան** 2010, 222–227, 242–244.

[2] In the 1900 Norwegian newspaper *Nordlands Avis*, writing about the Armenian massacres in Ottoman Empire, ran a parallel, with some exaggeration, writing that "the Russians torment Finns like the Turks Armenians" (*Nordlands Avis*, 4.10.1900, see **Björnlund** 2008).

Finnish monk and Professor of Theology Serafim Seppälä, who has published three books on Armenia[3], as well as organized tours to the Republic of Armenia. However, the presentation of Armenia in Finland still remains far from being sufficient.

In the current paper we outline the history of early contacts between the Armenians and the Finns, including the Finnish academicians having the Armenian interests.

a. The First Swallow

Chronologically, the first Finn who got acquainted with Armenians and studied the Armenian language was an Orientalist and diplomat Henrik Brenner (1669–1732). He was born in Kronoby (near Kokkola in the Finnish Österbotten/Pohjanmaa); his father, Jacobus Henrici Brenner was the local vicar, his mother Brita Mårtendotter Gammal might be of Finnish or Swedish origin. The paternal grandfather as well as his father had been vicars in Korsholm near Vaasa and the ultimate known ancestor, called Matti, was a farmer in Marttila near Turku, where he was mentioned in documents between 1480–1516.

In 1697, the Swedish king Karl XI sent the young Brenner to Persia as the secretary of the Swedish envoy Lieutenant Ludwig Fabritius' delegation to Persia to negotiate about re-directing Persian trade through Sweden. They were sent to negotiate with the Persian government, and probably had not known before that the Western trade of Persia was largely in the Armenian hands, thus they had to negotiate with the Armenian merchants. In New Julfa (the Armenian suburb Isfahan) Henrik Brenner met Giovanni Bartolomeo, a Dominican priest who had done the Latin translation of the first two chapters of the 5th century Armenian historiographer Movses Khorenatsi's "History of Armenia." Brenner obtained the manuscript of this translation. In Isfahan he learned Persian, Armenian and Georgian and on his way back also visited Armenia, at that time a part of Safavid Iran. In 1701, continuing his journey back to Sweden, Brenner fell victim to the military conflict between the Russian Czar Peter the Great and the Swedish King Karl XII. He was imprisoned in Russia for 20 years until the signing on August 30, 1721 of the Swedish-Russian peace agreement in Nystad (Uusikaupunki). Brenner spent his imprisonment in strictly controlled detention centers first in Kazan and later in Moscow, but could manage to engage in academic work, writing

[3] See **Seppälä** 2007; **Seppälä** 2011; **Seppälä** 2013; **Lundgren, Seppälä** 2020.

commentaries to Giovanni Bartolomeo's translation (it also contains a translation of the summary of the Georgian Royal Chronicle, prepared by a Georgian prince then staying in Isfahan). In 1722 he finally came home and became royal librarian in Stockholm, but his health was broken. In Stockholm in 1723 he published his only book – Bartolomeo's Latin translation of the abridged Latin version of Movses Khorenasi's work along with his own notes[4]. This was the very first publication in Western Europe of any literary work by an Armenian author, although there had been some modest attempts to describe the Armenian language. Thus, a Swedish-Finnish Orientalist who was sent to negotiate with the New Julfa Armenians became one of the founders of Armenian Studies in Europe, and, in fact, the first European to research Khorenatsi[5].

b. The Armenian Visitors to Finland

The Finnish Orientalist Harry Halén has mentioned a number of both Asians visiting Finland and Finns ending up in some distant places. In this book Armenia is mentioned twice. The first one regards the trade of Armenian merchants from Persia with Europe, including Nordic countries that started in the beginning of the 17th century and ended up with the Great Northern War of 1700 to 1721 between the alliance of Russia, Denmark-Norway, and Saxony against Sweden. In 1607 Abbas I of Persia sent a delegation to Stockholm to negotiate a trade agreement between Persia and Sweden. They travelled through Russia, arrived in the Finnish Viipuri (Viborg) and remained several months there before continuing via Turku to Stockholm, where they arrived in May. A preserved receipt of March 6 lists various provisions given to them including a considerable amount of wine and beer. Historians have wondered about this as Muslims are not supposed to drink, but Halén offers an easy explanation. Probably the delegates were Armenians, who had long been very prominent in Persian trade. As merchants they were very suitable to carry on the negotiations and as Christians they must have got much better welcome in a strictly Lutheran country than Muslims would have had.

[4] **Brenner** 1723. See particularly, the first part of the book (Breve commentariolum de origine nationis Armenorum, pp. 1–23, Notae ad commentariolum de origine Armenorum, pp. 49–74).

[5] See about Brenner: **Msériantz** 1930, 66–73; **Aalto** 1971, 13–15; **Յովհաննիսեան** 1999, 123–140; **Karttunen** 2011, 133–135.

Finally Halén briefly mentions that in 1696 some Persian-Armenian merchants came to Stockholm. They had travelled via Ceylon by sea to England and Sweden. One of them, named "Pochrat di Peter" in a document, returned then via Finland and Russia. The name Pochrat resembles the Armenian name Pakrat (Bagrat)[6]. Particularly in 1696–1697, several groups of Armenian merchants applied to Peter the Great for permission to go to Sweden[7]. The names of many of the Armenian merchants, who had commercial relations with Sweden, have been mentioned in a number of Russian sources, all with russified surnames.

Since the end of the 19th century, the Armenian students and working people in St. Petersburg and the surrounding areas have frequently visited the Finnish settlements. In his aforementioned study Halén tells in some detail the story of Abraham Amirchanjanz (Amirkhanyants, 1838–1913), an Armenian Protestant missionary[8]. He was born in Shushi town, in historical Artsakh region of Armenia, his father had been converted by Swiss missionaries. A polyglot, who graduated from Basel Theological gymnasium, he devoted himself to Protestant preaching among the Armenians in Turkey, Iran and Russia. In 1888 Amirchanjanz was arrested because of his activities and deported to Siberia for three years. In Orenburg city he met the Swedish Protestant preacher Lars Eric Högberg and later wrote about their meeting in his memoirs. A year later, through the mediation of a number of prominent professors and academics, he was released from Siberian exile in 1889 and allowed to settle in Helsinki with his wife Agapee (born Baghdasaryan) and seven children. He spoke fluent German and his public sermons attracted much attention, although the church remained skeptical towards him. Already in 1889 he attended the Conference of Orientalists in Stockholm presenting a report on the Chagatai Turkic language, and in 1893 he delivered a lecture at the Finnish Geographical Association. He collaborated with the Mshak, an Armenian daily of Tiflis, and the Swedish-language magazine Evangelisk Kristendom, published in Finland. Between 1884 and 1892 he published his translations of the Bible (complete text or separate books) in Turkmen, Uzbek, Kumyk and the Caucasian Tartar languages, later – the Armenian translation of the Quran. In 1894–1903 he published six Swedish and

[6] **Halén** 1986, 81–83.

[7] **Парсамян** 1953, 196–197, 209, 213–224, 237–243, 246.

[8] About Amirchanjanz see: **Halén** 1986 84–91; **Բախչինյան** 2019.

one German booklets in Helsinki, on Armenia, on Christianity, on the Quran and on preaching among the Muslims.

In the harsh climate in Finland, his health had deteriorated, and he had undergone surgery three times. He was planning a Christian mission among Turks and for this he moved to Varna, Bulgaria in 1896, but could not do much to realize his plans. He had the strict views of a Christian fundamentalist and sharply criticized such ideas as evolution and critical Bible study. In 1906 Abraham Amirkhanyan returned to Finland lecturing on the Eastern question in German and Russian with the assistance of a Finnish translator[9].

One of his sons, Henoch (Yenok) bek Amirchanjanz (1869–1896) studied medicine and in 1895 married a Finnish woman, but died soon. They had one daughter who remained in Finland with his mother. Another son, Nathan Amirchanjanz (also known as Knyazev, 1872–1949), lived from 1888 to 1896 in Finland, where he acquainted himself with the Swedish and Finnish art. A gifted composer, Nathan received his musical education in 1892–1896 at Helsinki Music College, studying piano with Professor Humander and Professor Dayas, Liszt's student, as well as free composing with Professor Martin Veselius... After graduation Amirchanjanz gave concerts in the cities of Finland, Sweden, Denmark and Germany. Further on he lived in Bulgaria, where he wrote "Ivanko," one of the first Bulgarian national operas.

During this period there were other Armenian temporary inhabitants in Finland. According to Abraham Amirchanjanz' correspondence with the Armenian press, an Armenian girl in Finland learned wood processing, for teaching it at schools[10]. In 1900–1902 Vahan Papazian (1876–1973), a prominent figure of the Armenian Revolutionary Movement, lived in Finland. In 1907 the first samples of Armenian literature were published in Finnish translation (from Russian). The Armenian writer, translator Minas Berberian (1871–1919) had published a long article on the Armenian history and literature titled *Images from Armenia*, in the Finnish magazine *Valvoja*, along with the translation of two Armenian short stories[11].

There are testimonies that between 1902–1903 Armenian groups arrived in Sweden via Denmark, Russia and Finland. The majority came from Urmia (Iran).

---

[9] See **Ամիրխանեան** 1906.

[10] **Ա. Ա.** 1890.

[11] See **Berberian** 1907, 77–94, 617–629.

They never tried to find work; they asked for financial help to save their women from the Turks, wandering around with a piece of wood hung from their necks, with a text in Swedish or German, telling how they were persecuted by the Turks. In 1908 an Armenian from Iran was imprisoned in Finland for falsifying "bank cards." Former security police chief Esko Riekki wrote in Finland they too had long been known as cunning and dishonest speculators, beggars who demanded the public condemnation of the Turkish oppression and violence, as well as the victims of an earthquake[12]. The Swedish government sent back 363 Armenians between 1900 and 1914[13]. But according to testimonies, these refugees were actually not Armenians, but Assyrians and Chaldeans from Iran, who presented themselves as Armenians[14].

Perhaps this revelation played a role that in May 1926 at Geneva Refugee Conference, the Finnish delegate granted "full freedom" to consider any entry by the Armenian refugees into the country.

Later some Armenian refugees from the Soviet Union appeared in Finland. The Finnish historian Antero Leitzinger found information in the Finnish archives about four Armenian fugitives who had escaped Soviet prisons and reached Finland[15].

An Armenian-born musician Boris Sirob or Sirpo (aka Wolfsson, perhaps Sirobian, 1893–1967) lived in Finland from 1912 to 1940. Born in Vladikavkaz, the North Caucasus, he began his professional career in 1912 as a violinist with the Helsinki Philharmonic Orchestra, Boris Sirob founded the Viipuri Conservatory in Viipuri, Finland, and was its director from 1918 to 1939. In 1920, he also established the Viipuri Chamber Orchestra and the Viipuri String Quartet. Sirob was appointed as conductor of the Viipuri Symphony Orchestra in 1928. It is noteworthy that he was a protégé of the eminent composer and violinist Jean Sibelius, who considered him "a conductor of great ability" with "a very rare natural gift for discovering young talented violinists and teaching them in an

[12] Antero Leitzinger http://www.migri.fi/netcomm/content.asp?article=3618.

[13] See **Hammar** 1964, 69–71.

[14] In 1915 the Norwegian newspaper *Altenposten* published some information about the Armenian priests Nataniel and Eschjaja who collected 10.000 kronas for the Armenian orphans. Armenian journalist Harutyun Gasparyan published a letter in the August 5 issue of *Altenposten* clarifying that they were actually Assyrians (see **Գասպարեան** 1915).

[15] See **Leitzinger** 1996, 25–26; **Leitzinger** 2000.

individual manner." Boris Sirob changed his surname into the more Finnish-sounding Sirpo in the mid-1930s. Sirpo was touring in Scandinavia and Britain with his wife Margaretta (Greta) Ollberg and their adopted son, the prodigy violinist Heimo Haitto, when the Soviet Union invaded Finland in 1939 and destroyed the Viipuri Conservatory. During the tour, Haitto won a British Council of Music violin competition, and the family fled Europe. They reached New York in January 1940 and were invited to tour the United States to give concerts in support of the Finnish war relief. The tour included a visit to Portland, where Haitto performed at the Benson Auditorium in April 1941, and to Houghton, Michigan, where Sirpo conducted at the Sibelius Music Festival. They settled in Portland, in 1941, where Boris Sirpo began teaching violin and where he died 26 years later.

Suren Erzinkian-Lorelli[16] (1881–1963), a Bolshevik figure, writer and journalist, born in Tiflis (currently, Tbilisi) was a former Soviet diplomatic official, who left the Soviet Union in 1930 and lived in Finland from 1930 to 1944, and in Sweden from 1944 until his death in 1963. He published several books in Finnish and Swedish (the original languages of these books were French or Russian). His book about Kamo, an adventurous Armenian revolutionary, was published under the pseudonym H. Lorelli in 1934, in Helsinki both in Swedish and Finnish, entitled "Kamo, the Enemy of Czarist Regime"[17]. This book is written like a fiction novel, full of interesting situations and dialogues. Using another pseudonym, Imam Raguza, in 1943 he published a satirical work about the Soviet reality, "Muzhik Ivan and the Good Soviet Cow," again both in Finnish and Swedish. There are two other Finnish books by Imam Raguza, both written against Stalin: Sovietism in luhistuminen Suur-Saksan iskuista ("The Collapse of Sovietism under the Attacks of Great Germany") and Moskovan hirmuvaltias ("The Tyrant of Moscow"), both published in Helsinki in 1941. His last book published in Helsinki was Caucasian folktales, translated from a Russian manuscript (1945)[18]. Later, in 1995, 24 Caucasian (including three Armenian) tales, recorded by this author, were published by his widow, Finnish-Swedish Göta M. Fjäll.[19] He dedicated two

[16] About him see in details: **Генис** 2012, 320–382.
[17] **Lorelli** 1934a.; **Lorelli** 1934b.
[18] **Raguza** 1945.
[19] **Fjäll** 1995.

other books in French and Swedish to the Soviet despot Stalin, whom he knew personally from his early school years[20].

c. The Finnish Researchers and Armenian Interests

Orientalist Ivar Ulrik Wallenius (January 30, 1793 Akaa – May 23, 1874 Helsinki) was the first Finn who taught Armenian at the university[21]. Very little is known of Wallenius's personality. His papers were not preserved, and he was hardly ever mentioned in the memoirs of his contemporaries. He attended Turku Cathedral School, later studied at Turku Academy and graduated with a Master of Arts degree in 1815. He served as an adjunct librarian of the Turku Academy Library in 1815–1824, as docent (lecturer) in Arabic from 1817 and as a teacher of Russian at Turku Cathedral School in 1817–1819. He was then an Assistant Professor of Oriental Literature at the Academy of Turku from 1824 (soon the Academy moved to Helsinki and became known as Alexander University) and occasionally served as Acting Professor. Wallenius learned some Sanskrit from books and was the first to teach it at Alexander University in Helsinki. He began this in 1835, after Geitlin's appointment to the vacant chair of Oriental Literature gave him more freedom to arrange his own teaching. As an Acting Professor he had had to teach Hebrew and Arabic, but now he was free to make his choice. Wallenius published nothing at all after a modest dissertation in two volumes (the Swedish translation of the 58th Sura of the Qur'an published in 1816 and 1819).

Less can be said of Wallenius' Armenian studies. According to the printed announcements of lectures, he lectured on classical Armenian in 1839–1842 using Vartan's fables as texts for his teaching, and again in 1850–1853. Ivar Wallenius's teaching in l8l7–1824 included unspecified lectures in Arabic; in 1824–1826 – the Qur'an (in Arabic); Biblical texts in Hebrew (1829–30 Psalms, l83l–34 Job, 1834–1835 Isaiah), in 1835–1839 Nala (in Sanskrit), in 1839–1842 – Fabulas Vartani (in Armenian), in 1842–1850 Persian and in 1850–1853 – again Fabulas Vartani (in Armenian)[22]. The text-book was *Choix de fables de Vartan*, edited by A.-J. Saint-Martin and J. Zohrab, Paris 1825. One can wonder, who might have listened to his Armenian teaching, but no information is available. There were certainly not many interested in Armenian in Helsinki in the 1840s.

[20] **Raguza** 1938; **Azatiani** 1945.
[21] **Heikel** 1940, 401.
[22] **Halén** 1990, 47.

Wallenius was a shy and reticent man, living mostly among his books. He is very rarely even mentioned elsewhere than in official documents of the university. He wrote practically nothing and no letters or manuscripts by him are preserved. And he was certainly no traveler and never studied elsewhere, only at his home university, which in his study time was in Turku, but was later moved to Helsinki. In the beginning of the 19th century, the languages he learned at the university were Hebrew, Arabic and Russian (Greek and Latin he had from school). For Armenian he did the same as for Sanskrit, some ability to understand written texts was obtained from books. He also knew Persian, which, however, was first mentioned in the university curriculum only in 1826. It is also possible that he found some Armenian to teach him – Finland and Armenia both belonged then to Russia and many minorities were represented in Russian garrison in Helsinki. This is possible, but having Wallenius' character in mind, it seems unlikely[23].

After Wallenius, Armenian was for many years more or less forgotten at the university.

Emil Nestor Setälä (1864–1935) was a professor of the Finnish language at Helsinki. In his work *Yhteissuomalainen äännehistoria* (Common Finnish Sound History) he expressed a viewpoint taken from the writings of (mainly German) Indo-Europeanists that the Armenian language had had a certain influence on Finnish, and that the Indo-European penetration into Finnish had been done through Armenian. After Hübschmann had shown (1875) that Armenian was an independent branch of Indo-European (it was earlier thought to be an Iranian language), many Indo-European scholars were considering, what new it could offer for linguistic comparison. At that time comparative Indo-European linguistics was considered a sort of model for other language comparisons and Fenno-Ugrists and Fennists were keenly following, what was happening in Indo-European Studies. Setälä's hypothesis of possible Armenian role in the development of Fenno-Ugrian and Finnish never got much support and is no longer remembered, although several Finnish words seem to be related to Indo-European and Indo-Iranian.

In 1899 Johan Jakob Tikkanen (1857–1930) published in the Finnish academic press an article about three Armenian illuminated manuscripts[24]. He was a noted art historian and professor at Helsinki University, a specialist of

[23] About Wallenius see: **Karttunen** 1994, 105; **Karttunen** 1997.

[24] **Tikkanen** 1899, 65–91.

medieval church art, both Finnish and European. Those three manuscripts were purchased by the Swedish Orientalist F. R. Martin during his travels in Russia and Turkey. Tikkanen admits that he is mainly interested in their ornamental motifs and tries to derive them from Byzantine models, then developing his comparisons into a more general perspective. It does not reveal any special interest in, or knowledge of, Armenia.

The next time after Ivar Wallenius it was only in the 1970s that the Armenian language appeared at Helsinki University, when Professor Pentti Aalto made an introduction to Classical Armenian. There were three students attending: Klaus Karttunen, Bertil Tikkanen, now retired University Lecturer of Indian languages, and Esko Naskali, who specialized in Middle Persian, but later left the university career. It was interesting, but nobody did go on with it, and at least Karttunen had to confess to have forgotten almost everything. Aalto himself was a comparative linguist, specialist of Greek, Latin and Sanskrit also of Altaic languages, and the foundation of his little knowledge of Armenian was Antoine Meillet's Grammar.

Tor-Erik Eriksson (1918–1992) was a Finnish polyglot who learned many languages, among them Armenian and Georgian. He was also a shy and reticent man, like Ivar Wallenius, who had few friends and never proceeded in formal academic studies. Instead, he spent his life employed at Helsinki University Library (now the National Library of Finland). After some further study of Armenian in Paris he published a catalogue of the Armenian collection of the library[25]. It came out in 1955 as number 18:2 in *Studia Orientalia* (now freely read through the home-page of the Finnish Oriental Society). After that he worked on a similar catalogue of the Georgian collection, but it was only published in 2005 (ed. by Harry Halén).

d. Two Finnish Episodes of Komitas's Life and Work

Although the life and work of the eminent Armenian composer and ethnomusicologist Komitas Vardapet (Soghomon Soghomonyan, 1869–1935) is well-researched, two Finnish episodes (even minor) of his life remain unknown.

The fact that Komitas along with various folk music also arranged a Finnish song, first was mentioned by musicologist Marine Musheghyan[26]. In Komitas's personal files, kept at the Yeghishe Charents Museum of Literature and Art in

[25] See **Eriksson** 1951.
[26] See **Մուշեղեան** 2017, 498.

Yerevan, there is a draft of a three-line notation with the note "Finnish folk songs." Unfortunately, our efforts to find the source of that song were unsuccessful.

In 1914, Komitas delivered three lectures on various aspects of Armenian music at the International Music Congress in Paris. He met his colleagues from different countries. The famous Finnish composer Ilmari Krohn (1867–1960) was also among them[27]. The participation of these two Armenian and Finnish composers in the congress was mentioned in "Le ménestrel" and "Le Temps" periodicals of the time, as well as in further studies about Krohn ("*Tiersot was chosen as President, Lefeuve as secretary; the other members were Krohn, Johannes Wolf (Germany), "Mrs. Lineff", alias Yevgeniya Edouardovna Linyova, (Russia), and Father Komitas (Soghomon Soghomonyan, Armenia)*"[28]). An Armenian concert was organized for the participants of the Congress, after which some guests expressed their admiration for Armenian music, and Krohn said in particular: "*Let Lord grant your people freedom and peace, that you can hover freely in the art and make useful things for human life*"[29].

e. "Oh Finland, oh Suom…"

In the 1920s, an Armenian poet, Levon Melik-Dadayan (1897–1937), with a pen name Levon Nairtsi (Leon from Nairi, i.e. Armenia), visited Finland and wrote his poems "To Finland," "To My Acquaint, a Swedish Woman" and "To the Violinist M. N." in Helsinki. They were published in "Hairenik" (Fatherland) Armenian journal of Boston in 1924 (in November and December issues). We present below the English literal translation of the first one[30], translated by Artsvi Bakhchinyan. Even if the poem has no special literary value, it is interesting in terms of perception of a northern country by a southern foreigner. It is also noteworthy, that Nairtsi used two Finnish words in this poem – Suom (actually should be Suomi – Finland) and hyvästi (farewell).

TO FINLAND

[27] Sirvart Poladian in her article about Komitas mentioned that *"Komitas belonged to the generation of Eric M. von Hornbostel, Robert Lachmann and Ilmari Krohn*" (Nersessian 1978, 14–15).

[28] **Tyrväinen** 2017, 52.

[29] Արտաքին լուրեր, Պայքար, 1914, օգոստոս 1, թիւ 4, p. 32.

[30] See **Լեւոն Նաիրցի** 1924, 54.

By Levon Nairtsi

Oh Finland, oh Suom,
Oh land of a thousand lakes,
Forgive me, forgive, Suom!
That I did not sacrifice my heart for you.

I lived in your forests,
I heard the owl calls.
I saw your girls,
But I did not give them my heart.

Oh, they are cold, they are very cold,
Not equal to the playful girls of my land,
You are cold, your heart is cold too,
You are not equal to my land.

Hyvästi to your land, to your waters,
I am a crazy, a fugitive hostage.
Oh, forgive me, forgive me – the homeless,
You, my host Suom, my Finland.

Conclusion

As a conclusion we can state, that the paths of those two peoples, Armenians and Finns, were intersected during the past three centuries in various contexts, especially in the process of the development of Oriental Studies in Finland.

This overview of early Armenian-Finnish contacts reveals almost unknown and less known historical and cultural relations and cases of mutual recognition of the two peoples, although, rather sporadic, geographically distant, yet sharing certain common interests.

BIBLIOGRAPHY

Ամիրխանեան Ա. 1906, Նամակ Ֆինլանդիայից, Մշակ, Թիֆլիս, յունիսի 1:

Բախչինյան Ա. 2010, Հայերը սկանդինավյան երկրներում (հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ. հրատ., 280 էջ:

Բախչինյան Ա. 2019, Թափառական կյանք և բազմամշակույթ գործունեություն, Ազգ, Երևան, մարտի 28:

Լևոն Նաիրցի 1924, Ֆինլանդիային, Հայրենիք, Պոսթըն, նոյեմբեր, թիւ 1 (25):

Գասպարեան Յար. 1915, Նամակներ ուղիից, Մշակ, Թիֆլիս, սեպտեմբերի 11:

Յովհաննիսեան Պ. 1999, Հենրիկոս Բրենները և Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան լատիներէն համառօտագրութեան առաջին թարգմանութիւնը, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, հտ. ԺԹ., էջ 123–140:

Մուշեղեան Մ. 2017, Հարիւրամեայ շփոթ. Կոմիտասի քուրդ երաժշտութեան թէզը, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, հտ. 37, էջ 487–499:

Պայքար, Ֆիլատէլֆիա, 01.08.1914, թիւ 4:

Генис В.Л. 2012, Неверные слуги режима: первые советские невозвращенцы (1920–1933). Опыт документального исследования в двух книгах. Книга 2. «Третья эмиграция» (1929–1933), Москва, 816 с.

Парсамян В.А. (ред.) 1953, Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. Сост. В.А. Парсамян, В.К. Восканян, С.А. Тер-Авакимова. Ереван, изд-во Академии наук Армянской ССР, 287 с.

Aalto P. 1971, Oriental Studies in Finland 1828–1918. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918 Helsinki, The Societas Scientiarum Fennica, 174 p.

Azatiani A. 1945, Stalin och Sovietunionen, Stockholm, Nyblom & Hårshagen, 205 s.

Berberian M. 1907, Kuvauksia Armeniasta, “Valvoja”, Helsingfors.

Björnlund M. 2008, Scandinavia and the Armenian Genocide, “The Armenian Weekly,” Watertown, March 26.

Brenner H. 1723. Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri. Accessit ejusdem Epistola ad... Ericum Benzelium de praesenti statu quarundam gentium Orientalium. Stockholm, 108 p.

Eriksson T.-E. 1951, Libri Armeniaci Bibliothecae Universitatis Helsingiensis. 1951. 1–3 + Supplementum. Helsinki, 76 s.

Fjäll G. M. 1995, Sagor från Kaukasien, Hede, HLT, 105 s.

Hammar T. 1964, Sverige åt svenskarna: invandringspolitic, utlämningskontroll och asylrätt 1900–1932, Stockholm, Statsvetenskapliga institutionen, 426 s.

Heikel I. A. 1940, Helsingfors universitet 1640–1940, Helsingfors, Söderström, 796 s.

Harry Halén 1990**,** Janua Orientis, Luettelo Aasian ja Afrikan kielten ja kulttuurien opertajista ja opetuksesta Turun Akatemiassa selö Helsingin yliopistossa 1640–1990, Helsinki, Aasian ja Afrikan kielten ja kulttuurien laitos, 459 s.

Karttunen K. 1994, From the Early Days of Finnish Indology II. Herman Kellgren. [in: R. Sternemann (ed.), “Bopp-Symposium 1992 der Humboldt-Universität zu Berlin” (Indogermanische Bibliothek: Dritte Reihe), Heidelberg.

Karttunen K. 1997, From the Early Days of Finnish Indology III: Ivar Ulrik Wallenius, “Studia Orientalia,” Vol. 82.

Karttunen K. 2011, Mooseksen kirjoista kungfutselaisuuden klassikoihin ja Jerusalemista Siperian tundralle: Aasian-tutkimuksen vaiheet Suomessa, Suomen Itämaisen Seuran suomenkielisiä julkaisuja 38.

Leitzinger A. Armenians are Not Just a Distant People for Finland, http://www.migri.fi/netcomm/content.asp.article=3618 (visited on 5.01.2010, now removed).

Leitzinger A. 1996, Who was Anushavan Zatikyan. "Ararat Quarterly," New York, Fall.

Leitzinger A. 2000, Lessons from Integration of Aliens in Finland 1917–1944, "The Eurasian Politician," 2, October 2000.

Lorelli H. 1934a, Kamó, tsarismens bekämpare, Lenins vän och lärjunge, Stalins kamrat och landsman, Helsingfors, Söderström, 270 s.

Lorelli H. 1934b, Kamó, tsaarivallan vihollinen. Jyväskylä, Gummerus, 270 s.

Lundgren S., Seppälä S. (eds.), Armenia, mon amour. Ten Europeans Speak, Nineveh Press, 2020, 170 p.

Halén H. 1986, Kulkumiehiä, Helsinki, Otava, 301 s.

Mسériantz L. 1930, Henri Brenner (Henricus Brennerus) et ses études arméniennes, «Le Monde Oriental», Paris, 24.

Nersessian V. 1978, Essays on Armenian Music, Taylor & Francis, 238 p.

Raguza I. 1938, La vie de Stalin, Paris, Fayard, 416 p.

Raguza I. 1945, Kaukasiska folksagor, i översättning från det ryska manuskriptet, Helsingfors, Koop. förb., 199 s.

Seppälä S. 2007, Araratista itään. 12 avainta kauneuden ja kärsimyksen Armeniaan, Helsinki, Kirjapaja, 492 s.

Seppälä S. 2011, Armenian kansanmurhan perintö, Helsinki, Like, 395 s.

Seppälä S. 2013, Valon aamu: Armenialaisia rukouksia, Helsinki, Maahenki, 144 s.

Tikkanen J.J. 1899, Tre armeniska miniatyrhandskrifter, "Finskt Museum", Helsingfors, no. 9–12.

Tyrväinen H. 2017, Ilmari Krohn and the Early French Contacts of Finnish Musicology: Mobility, Networking and Interaction, "Res Musica", Tallinn, no 9.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ. ՎԱՂ ԿԱՊԵՐ

ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ Ա., ՔԱՐԹՈՒՆԵՆ Ք.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ֆինլանդիա, Հենրիկ Բրեններ, արևելագիտությունը Ֆինլանդիայում, Աբրահամ Ամիրխանյան և որդիներ, Սուրեն Երզնկյան-Լորելլի, Կոմիտաս վարդապետ, Լևոն Նաիրցի:

Հայ և ֆինն ժողովուրդների պատմական ուղիներն անցած երեք դարերի ընթացքում հատվել են տարբեր համատեքստերում, հատկապես՝ Ֆինլանդիայում արևելագիտության զարգացման առնչությամբ:

Հայ-ֆիննական կապերը ներկայացված են հինգ դրվագով.

ա. Ֆինլանդիայում ծնված դիվանագետ և արևելագետ Հենրիկ Բրենները (1669–1732) 1723-ին հրատարակել է Մովսես Խորենացու Պատմության լատիներեն համառոտությունը,

բ. Ֆինլանդիա այցելած առաջին հայերը (XVII դարում՝ Շվեդիա մեկնող ջուղահայ առևտրականներ, XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին՝ Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող Ֆինլանդիա այցելած արևելահայ ուսանողներ և մտավորականներ),

գ. հայագիտական որոշակի հետաքրքրություններով հայտնի ունեցած ֆինն լեզվաբաններ և արևելագետներ (Իվար Ուլրիկ Վալենիուս, Յոհան Յակոբ Թիքանեն, Թոր-Էրիք Էրիքսոն, Պենտի Աալտո և այլք),

դ. Կոմիտաս վարդապետի կենսագրության երկու ֆիննական դրվագը. նրա սևագրություններում կան ֆիննական երգի նոտաներ և 1914-ին նա ծանոթացել է ճանաչված ֆինն երաժշտահան Իլմարի Քրոնի (1867–1960) հետ,

ե. Լևոն Նաիրցու (Մելիք-Դադայան)՝ 1924-ին հրատարակած «Ֆինլանդիային» բանաստեղծությունը:

Հայ-ֆիննական առաջին շփումների այս ակնարկը բացահայտում է գրեթե անհայտ և ոչ այնքան ծանոթ պատմամշակութային հարաբերություններ, որոնք աշխարհագրականորեն բավական հեռու երկու ժողովուրդների փոխադարձ ճանաչման իրողություններ են:

АРМЕНИЯ-ФИНЛЯНДИЯ: РАННИЕ КОНТАКТЫ

БАХЧИНЯН А., КАРТУНЕН К.

Резюме

Ключевые слова: Финляндия, Хенрик Бреннер, востоковедение в Финляндии, Абрам Амирханянц и сыновья, Сурен Ерзнкян-Лорелли, Комитас вардапет, Левон Наирци.

Исторические пути армянского и финского народов пересекались за последние три столетия в разных контекстах, особенно в развитии востоковедения в Финляндии.

Армяно-финские отношения представлены в пяти эпизодах:

1. Дипломатом и востоковедом финского происхождения Хенриком Бреннером (1669–1732) в 1723 г. был опубликован краткий вариант «Истории» Мовсеса Хоренаци на латинском языке;

2. Первыми армянами, посетившими Финляндию в XVII веке, были армянские купцы из Новой Джуги, направлявшиеся в Швецию. Позднее ими были армянские студенты и представители интеллигенции, в конце XIX – начале XX веков побывавшие в Финляндии, которая была частью Российской империи;

3. Арменоведение интересовало некоторых финских лингвистов и востоковедов (Ивар Ульрик Валлениус, Йохан Якоб Тикканен, Тор-Эрик Эриксон, Пентти Аальто и др.);

4. В рукописях Комитаса вардапета есть черновики нот финской песни: в 1914 году он познакомился с известным финским музыкантом Илмари Кроном (1867–1960);

5. Стихотворение Левона Наирци (Мелик-Дадаян) «Финляндии», опубликованное в 1924 году.

Этот обзор ранних армяно-финских контактов выявляет почти неизвестные или не знакомые исследователям историко-культурные связи двух народов, географически отдаленных друг от друга.

ГРИГОРИЙ АЙВАЗЯН*

Кандидат исторических наук

Научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА

grigoriayvazyan@gmail.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.82-92

АЗЕРБАЙДЖАН И ПОГРОМЫ УДИН В КОНЦЕ XX ВЕКА

Ключевые слова: удины, удинские погромы, село Нидж, азрбайджанцы, албанцы, Кавказская Албания, межнациональное столкновение.

Вступление

Наряду с исторической судьбой армян Азербайджана ярким примером хваленого азербайджанского «мультикультурализма» и «толерантности» в действии может послужить судьба удинского народа, который действительно братский армянам народ, во многом разделивший его печальную судьбу. В этой связи предметом нашего исследования стал вопрос об удинских погромах на территории современного Азербайджана в конце XX века.

Удины являлись народом-доминантом в период Албанского царства с центром в Кабале и Шаки[1]. Под левобережной Албанией и албанцами-христианами в IX–X веках уже подразумевалась «Страна утийцев», а этно-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.01.21, գրախոսվել է 21.01.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

[1] Подробно смотри: **Айвазян** 2015, 20–44. В 1990-х гг. экспедицией АН Грузии во главе с кавказоведом З. Алексидзе в монастыре Св. Екатерины на Синае был обнаружен грузинско-албанский палимпсест. После его дешифровки в исторической науке окончательно утвердилось мнение о том, что удины были народом-доминантом в период Албанского царства с центром в Кабале и Шаки. Эта важная находка показывает, что процесс удинской этноконсолидации в среде лезгиноязычных албанцев-христиан успешно завершился к IX–X вв. См.: The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai 2008.

ним «уди» стал самоназванием (эндоэтнонимом) албанцев-христиан левобережья Куры[2].

Армянский автор начала X в., католикос (898–924/929 гг.) Ованес Драсханакертци в своей работе «История Армении», перечисляя соседние с Багратидской Арменией народы, называет удинами-утийцами («утэацик'») христианское население страны Алуанк' (царства Шаки)[3]. В XV в. в селе Ч'алет', в трех километрах от Вардашена, был основан албанский антихалкедонитский и антипрестольный католикосат, что могло быть свидетельством этнического «самовыражения» христианского удинского этноса[4]. Спустя столетия на кладбище в селе Ч'алет' было выявлено надгробие со следующей надписью: «Епископ Даниел, предстоятель епархии прихода Ч'алет'а и Утийцев»[5]. У армянского автора XVII в. Закария Канакерци имеется упоминание: «человек из племени алван, которых ныне зовут удинами»[6]. Знак равенства между терминами албанцы и удины ставит и католикос Симеон Ереванци (1763–1780)[7].

Разумеется, удинские погромы на территории современного Азербайджана начались не в 1990 г. Этот длительный процесс имел свою печальную предысторию, повествование которой выходит за рамки наших задач.

По сути, покинутая всеми, чудом выжившая еще во время геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1918–1920 гг. сохранившаяся часть удин была вынуждена вернуться в свой разоренный и оскверненный край и практически на пустом месте попытаться устроить свою жизнь. Это продолжалось до тех пор, пока история начала XX века

[2] Самоназвание «уди» – этимология этнонима уди-ути. На наш взгляд, кажется обоснованным предположение о том, что в восточнокавказских языках слово ути-уди означало определенное понятие-термин, к примеру, «жители равнин»: см. Вагапов 1980, 79. Об удинах и их истории подробно смотри: **Айвазян** 2019, 80–99, **Ворошил** 1963, 79–89, **Բարխուտարեանց** 1902, **Բարխուտարեանց** 1907, 1893, **Յովսէփեան** 1904:

[3] **Драсханакертци** 1986, гл. XLIV, с. 161, гл. LIII, с. 186.

[4] **Балаян** 2015, 252–259.

[5] **Карапетян** 1997, 91, 131.

[6] **Канакерци** 1969.

[7] Диван истории Армении 1894, 417.

не повторилась в зеркальных событиях его конца, ставших, по сути дела, ее логическим продолжением.

Итак, в годы геноцида и массовой насильственной депортации армян из Азербайджана, в 1988–1990 гг., сложилась критическая ситуация и для удинов. Эту ситуацию ярко иллюстрирует и передает всю атмосферу страха, напряженного ожидания и неопределенности, царившей среди удин в те дни, документальная повесть известного удинского писателя Яши Удина (Манджиян) «Предвестие[8]», а также следующий документ, из которого мы хотим привести выдержки.

«Письмо – обращение общества защиты удинов 1990 г.»

«Мы, представители малого удинского народа, проживающие в городе Свердловске, выражаем свою искреннюю озабоченность. До нашего малочисленного народа, практически не способного защитить себя, доходят угрозы со стороны части экстремистски и националистически настроенных людей из числа лидеров «народного фронта Азербайджана», в котором говорится о полном уничтожении удин. Эти безумные и грязные заявления со стороны части НФА поистине не входят ни в какие рамки общепринятых международных норм и прав человека. Более того, они напоминают все ужасы фашизма, в практике которого господствовал принцип геноцида. В СССР, согласно конституции, проповедь всякого рода расизма и действия, сопровождающиеся геноцидом, должны быть строго наказаны по закону. Мы уверены, что геноцид не есть характерная черта азербайджанского народа, но такого рода призывы настораживают. Они могут еще более осложнить итак уже предельно критическое положение. Считаем, что недооценка сложившейся ситуации может обернуться трагедией. Нам невыносимо больно и горько представить себе, что судьба нашего народа, нашей Родины и судьба наших отцов и матерей, детей, братьев и сестер предрешены и им остались считанные дни. Сегодня удины – это народ, едва не исчезнувший с лица земли, не сошедший с исторической

[8] Удин 2013, 177. Яша Геранович Манджиян – русский писатель-прозаик, по национальности удин, член Союза писателей СССР и Союза писателей России. О нем и его творчестве подробнее смотри: А. Рабони (Кочарян). Творчество Я. Удина глазами соотечественницы, Волга – XXI век 2019, N 9–10, 172–175.

арены еще недавно, в начале двадцатого века. Причиной тому была резня в Азербайджане в начале XX века, в ходе которой некоторая националистически настроенная часть азербайджанцев хотела, также как и сегодня, полностью уничтожить удинов. Тогда приблизительно удалось уничтожить 75% населения. Но удины выжили и возродили свою национальную культуру при помощи Советской власти. В течение последних 60 лет им ничего вроде бы не угрожало. Сегодня же вдруг стало известно, что приверженцы геноцида всё еще скорбят по той неудачной резне. «Объективная» почва, на которой выросли эти настроения, это то, что у удинов сходны с армянами фамилии. Но разве это повод для того, чтобы уничтожить целый народ? А может ли вообще найтись такой повод, который оправдал бы такое безумие, варварство, дикость?! Мы – члены общества защиты удинов, возмущены такой дерзостью отдельных групп НФА. Мы не знаем, что сейчас происходит в селе Нидж, каково положение с продовольствием, медикаментами и медперсоналом (их не хватает), каков действительно уровень защищенности от всяких попыток напасть на село и, вообще, где гарантия того, что народ наш не в опасности? Всё это вопросы, на которые мы ждем ответа, и требующие экстренных мер. Сегодня мы полностью отрезаны от села, и абсолютно не поступает оттуда никакой информации. Не работает связь с селом, нет писем и телеграмм. В связи с этой критической ситуацией настоятельно просим и требуем срочно разобраться и оказать необходимую помощь по нормализации обстановки вокруг села Нидж и принять меры по выявлению и наказанию тех, кто нагнетает страсти и стравливает народы. В случае же, если обстановка требует ввода воинских частей, просим немедленно оказать эту помощь, т.к. старики, женщины и дети действительно не способны защитить себя, либо сделать все возможное для того, чтобы эвакуировать население в безопасные для их жизни места. Для участия в мероприятии посылаем своего уполномоченного представителя в лице Дингилишян О.Л. Сопредседатели общества: (Насибян В.В.), (Дингилишян О.Л.). Члены общества Насибян С.В., Джаллатян К.Ст., Ширширян А.А., Везирян Р.Г. и т.д. Всего 50 подписей»[9].

---

[9] http://amap92.narod.ru/; http://udinka.narod.ru/rodnik.html; http://www.udinka.narod.

Описанную выше картину происходивших в период 1988–1990 гг. событий дополняют и подтверждают рассказы очевидцев. Этнографом Г. Харатян в разных статьях и моногрфиях, написанных на основе полевых исследований, этот факт четко зафиксирован. Так например, вот что рассказывает беженец из села Нидж, перебравшийся с семьей в город Краснодар – удин Ашот Г.: «В 1988 г. в самый разгар событий я пошел на работу, а там ко мне подходит мой сотрудник и громко кричит: ты армянин, ты армянин! Он прекрасно знал, что я удин, но нарочно так кричал. Я решил пойти домой. На машине приехал до Зарагана, а там другие напали на меня. Я пошел дальше пешком. Пришел в село, а там народ – удины, наши сельчане, решили самообороняться, если на нас нападут. Прошло несколько дней. И тогда я решил любым способом уехать оттуда, увезти семью. Собрал семью – жену, сына, невестку, внуков, приехал в Баку. Это был большой автобус, все пассажиры – из Ниджа, все – удины. Все хотели через Баку уехать из Азербайджана. Вроде бы прошло то время. Да вот только семья моя вся разъехалась. Другой беженец, удин из Ниджа Ашот Л.Л. поведал, как он покинул родной Нидж: «29 февраля был конфликт, в ту ночь удинов хотели уничтожить совсем. Вокруг в деревнях собирались, говорили, что здесь живут христиане. К Ниджу есть 5 подъездных дорог, этой ночью они были вскопаны, чтобы никто не мог выйти. Может быть, наши дозвонились и рассказали о реальной угрозе, предупредили. После солдаты из Зараганского гарнизона стали нас охранять, а до того все молодые вышли из деревни. Разъехались кто куда: Ростов, Шахты, Таганрог, Краснодар. Я договорился, чтобы через Грузию меня вывезли». Бывший житель села Султан Нухи свидетельствует: «Наши односельчане лезгины и турки в 1988 г. вышли на демонстрацию, требовали, чтобы мы уехали. Всех наших мужчин, кого поймали на улицах, в тот день избили. Пришел к нам председатель колхоза, сказал, чтобы мы уехали. А как уехать? Не мое дело, говорит, быстро соберитесь и уезжайте. Рядом с нашим селом был военный городок, они на машинах заехали за нами, собрали нас и увезли к себе, в городок. Там мы прожили целую неделю, а потом выехали на автобусах». Семья Г.Д. – беженцев удинов, пере-

---

ru/dalwe.html; http://www.udinka.narod.ru/dalwe1.html; http://udinka.narod.ru/ dalwe2.html.

хавшая из Вардашена в Ставрополь, рассказала свою историю: «Мы убежали, а не уехали, прямо с улицы убежали, когда демонстранты кричали: смерть армянам. Мы не армяне, но нас тоже выгнали, обозвали хвостами армян. Мы с армянами в одном квартале жили. У нас у всех в Вардашене были свои истории, все знали, как убивали и грабили в 1918 г. А в 1988 г. было похуже, если бы началась резня, то всех бы перебили. Лучше было всё оставлять и уезжать. Вот мы и уехали. Каждое поколение испытало это на себе. Азербайджанцы хотят быть «албанами», но нас удин ненавидят»[10]. И таких историй великое множество.

Один из недавних случаев проявления азербайджанской ксенофобии по отношению к гражданам удинской национальности произошел недавно – 2 января 2021 г. Предновогодний спор на тему праздновать Новый год или нет закончился тем, что общественный спор перешел в массовое столкновение азербайджанцев с жителями удинского поселка Нидж Габалинского района современного Азербайджана. Сторонники отказа от празднования, увидев фейерверк над домами других сельчан – удинов, на следующий день собрались, чтобы устроить скандал, обвиняя празднующих Новый год удин в «оскорблении чувств семей шехидов». Назвали удин «армянами». Провокаторам (некие азербайджанские «блогеры» – Selim (Sələm), Рашад Азизов (Əzizov Rəşad Zeynəddin oglu), Сейфаддин Азизов (Əzizov Seyfəddin Rəşad oglu) и другие) удалось собрать определенное число машин с молодчиками, которые уже направлялись на «разборки» и были остановлены дорожными патрулями на въезде в поселок. В самом же Нидже без преувеличения собралась вся удинская молодежь, готовая встретить провокатора, его людей и объяснить на понятном ему языке, что они не будут терпеть такое хамство по отношению к себе. Как известно, на данный момент времени зачинщик конфликта и его шайка задержаны, он публично принес извинения, но тем не менее ему грозит статья за разжигание межнациональной вражды. В дело вмешались пра-

[10] **Харатян** 2015, 51–57.

воохранительные органы, поскольку конфликт мог обрести характер крупного межнационального столкновения[11].

Заключение

Таким образом, сразу после известных событий 1988–1990 гг. из Азербайджана начался массовый отток коренного удинского населения, покидавшего свою историческую Родину[12]. Достаточно упомянуть, что если на рубеже XVIII–XIX вв. этнических удин на своей исторической Родине могло быть около 100.000 человек в более чем 50 селениях[13], то уже в начале XX века, незадолго до известных событий 1918–1920 гг., удин оставалось около 10.000 человек[14], а к 1926 г. их было всего-то 2.445 человек[15]. Если в конце 1980-х – начале 1990-х гг. число удин в Азербайджане составляло около 6.120 чел., то после этого оно резко сократилось до 3.800 чел. в 2009 г., и это только по данным официальной статистики. В действительности дело обстоит иначе: удин в Азербайджане гораздо меньше, только в городе Вардашен численность удин уменьшилась с 3.000 чел. – в 1988–1990 гг. – до 74 чел. в 2009 году[16]. События 1988–1990 гг. практически не оставили удинам выбора. Находясь под уг-

---

[11] Источник: https://www.kavkazuzel.eu/blogs/83772/posts/46503? fbclid=IwAR1VsQIFz8FPshlHMpt_cNUprs0n74_gIncCS75OJaa00rIgVWRZSg6JbE; https://apa.az/ru/sotsium/ Ehsan-Zahidov-V-otnoshenii-teh-kto-rasprostranyaet-v-socsetyah-informaciyu-provokacionnogo-haraktera-budut-prinyaty-zhestkie-mery433883?fbclid=IwAR1cj14qejtYOYBUgCNLFdq0oNIXmz0F7oTj3wJ_BHY5LMPHhNqEI4PbJE

[12] До последнего времени удины всё еще компактно проживали в северной части современной Азербайджанской республики в селе Нидж Куткашенского района (ныне – Габалинского) и в районном центре Вардашен (ныне – Огуз). В конце 1980-х – начале 1990-х гг. их число в Азербайджане резко сократилось – с 6.120 чел. (перепись населе-ния 1989 г.) до 3.800 (перепись 2009 г.). Сегодня удин в России и других республиках бывшего СССР гораздо больше, чем на исторической родине.

[13] По экспертным оценкам и данным источников см. **Айвазян** 2018, 17–30, **Харатян** 2015, 37, 75. Перечисление этнически удинских сёл есть и у других авторов, в частности: **Բարխուտարեանց** 1902, 16–17, **Բարխուտարեանց** 1895, 33–34, 53–54, 59. Ср. **Бархударян** 2011, 43–44, **Յովնէփեան** 1904, 64–65:

[14] См. Кавказский календарь 1915, 104, 165.

[15] Перепись населения ССР 1926 года. URLhtt://demoscope.ru/weekly/ssp_nas_26.php?reg=2215

[16] Перепись населения 1989 г. – URLhtt://demoscope.ru/weekly/ssp_nas_89.php? reg=7; перепись 2009 г.– htt://www.azstat.org/statinfo/demographic/en/AP_AP1.shtml

розой массового физического истребления, объективно не имея сил для сопротивления, многие удины вынуждены покинуть свой родной край, а оставшиеся там оказалась практически в резервации на «осадном положении». Ввиду нестабильности политической ситуации в отношении удин и конъюнктуры в современном Азербайджане безопасность и будущее той части удинского народа, которая всё еще проживает на своей исторической Родине, вызывает обоснованную тревогу и глубокую озабоченность. Так трагически сложилась судьба братского для армян удинского народа, ставшего, по сути, невольным заложником неблагоприятных для него политических обстоятельств и исторических событий.

БИБЛИОГРАФИЯ

Բարխուտարեանց Մ. 1902, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 224 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1907, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, «Շանիձե», 176 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1893, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, «Շանիձե», 302 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բաքու, «Արօր», 461 էջ:

Յովսէփեան Ղ. 1904, Ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիզ, «Հերմէս», 102 էջ:

Խառատյան Հ.Ս. 1994, Ուդիներ (Աղվանների առասպելը) Իրան-նամէ, N 2, էջ 12–16:

Айвазян Г. 2015, Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья. Армения и христианский Кавказ. Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии, Ереван, 15–16 декабря. Доклады и тезисы докладов, Ереван, «Гитутюн», с. 20–44.

Айвазян Г. 2018, К вопросу о дезинтеграции и деэтнизации удинского народа. Армения и восточнохристианская цивилизация – III, Республиканская конференция, посвященная 70-летию со дня рождения известного арменоведа-кавказоведа Павла Чобаняна (1948–2017 гг.), 17–18 мая, Ереван, «Гитутюн», с. 17–30.

Айвазян Г. 2019, К вопросу об этногенезе удинского народа и уточнении термина «страна утийцев», Вестник арменоведения, Ереван, «Гитутюн», N 1 (19), с. 80–99.

Ворошил Г. 1963, Ниджский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы), «Известия» АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, N 3, Баку, с. 79–89.

Бархударян С. 2011, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ереван, «Гитутюн», 176 с.

Драсханакертци Иованнес 1986, История Армении, пер. с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян, Ереван, «Советакан грох», 400 с.

Диван истории Армении 1894, т. III. Памятники Католикоса Симеона, Тифлис, «Нерсисян», с. 417.

Карапетян С. 1997, Армянские лапидарные надписи Собственно-Алуанка, Ереван, «Гитутюн», 132 с.

Кавказский календарь, Тифлис, изд. Гл. упр. Канцелярии Кавказского наместника, 1291 с.

Закарий Канакерци 1969, Хроника. Перевод с армянского. Предисловие и комментарии М.О. Дарбинян-Меликян, Москва, «Наука», 320 с.

Удин Я. 2013, Предвестие, «Литературный Саратов», N 1 (6), янв., с. 177.

Харатян Г. 2015, Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев. Удины: крах всех усилий самосохранения, Москва, «Центриздат», 135 с.

The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai 2008, vol. I–II. Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, Brepols Publishers, 530 p.

http://amap92.narod.ru/ (дата верификации: 11.12.2019).

http://udinka.narod.ru/rodnik.html (дата верификации: 11.12.2019).

http://www.udinka.narod.ru/dalwe.html (дата верификации: 11.12.2019).

http://www.udinka.narod.ru/dalwe1.html (дата верификации: 11.12.2019).

http://udinka.narod.ru/dalwe2.html (дата верификации: 11.12.2019).

https://www.kavkazuzel.eu/blogs/83772/posts/46503?fbclid=IwAR1VsQlFz8FPshlHMpt_cNUprs0n74_glncCS75OJaa00rIgVWRZSg6JbE (дата верификации: 11.12.2019).

https://apa.az/ru/sotsium/Ehsan-Zahidov-V-otnoshenii-teh-kto-rasprostranyaet-v-socsetyah-informaciyu-provokacionnogo-haraktera-budut-prinyaty-zhestkiemery433883?fbclid=IwAR1cj14qejtYOYBUgCNLFdq0oNlXmz0F7oTj3wJ_BHY5LMPHhNqEI4PbJE (дата верификации: 10.12.2020).

XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՈՒԴԻՆԵՐԻ ՋԱՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր ՝ ուդիներ, աղվաններ, Կովկասյան Աղվանք, աղվանական եկեղեցի, լեզգիախոս ժողովուրդներ, էթնոհամախմբում, էնդոէթնոնիմ:

Ադրբեջանի հայերի պատմական ճակատագրի հետ հավասար ադրբեջանական «հանդուրժողականության» ու «բազմամշակութայնության» վառ օրինակ կարող է ծառայել ուդի ժողովրդի ճակատագիրը:

Ուդիները և հայերը իսկապես եղբայրական ժողովուրդներ են, որոնց նույն տխուր ճակատագիրն է բաժին հասել:

Եթե XVIII–XIX դդ. սահմանագծին էթնիկ ուդիներն իրենց պատմական հայրենիքում՝ ավելի քան 50 բնակավայրերում, կարող էին լինել մոտ 100 000 մարդ, ապա արդեն XX դ. սկզբին նրանք ընդամենը 2445 հոգի էին, իսկ XX դ. վերջին՝ մոտավորապես 1500:

AZERBAIJAN AND THE UDI POGROMS AT THE END OF THE 20TH CENTURY

AYVAZYAN G.

Summary

Key words: Udins, Udin pogroms, the village of Nizh, Azerbaijanis, Albanians, Caucasian Albania, interethnic clash.

On parallel with the historical fate of Armenians in Azerbaijan, the destiny of Udins can be regareded as a vivid manifestation of “tolerance” and “multiculturism”. Armenians and Udins are fraternal nations who were doomed to share the same lamentable destiny.

If in the span of the 18th–19th centuries there were about 100000 ethnic Udins in more than 50 settlements of their historical homeland, then at the beginning of the 20th century their number was reduced to just 2445 people. Moreover, at the end of the 20th century the number of Udins in Azerbaijan approximately made up only 1500.

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
mariamhovsepian@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.93-110

ՄԻԼԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ (1919–1920 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Միլլի շարժում, պատերազմ, Հայաստանի Առաջին հանրապետություն, սահման, բանակցություն, կոնֆլիկտ, Մուստաֆա Քեմալ:

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունը մասնատման վտանգի առջև էր կանգնեցրել նախկին հզոր Օսմանյան կայսրությանը: Դրա դեմն առնելու համար թուրք ազգայնական գործիչներն սկսեցին միջոցներ փնտրել ոչ միայն տեսական հողի վրա, այլև ձեռնարկեցին մտածված քաղաքական պայքար թե՛ իշխող վերնախավի, թե՛ Համաձայնական ուժերի վարած քաղաքականության ու մշակած ծրագրերի դեմ: Դիվանագիտական անուրանալի կարողությունների, բանակցություններ վարելու և իրենց տեսակետներն առաջ տանելու հմտությունների և, որ ամենից կարևորն է՝ աշխարհաքաղաքական հանգամանքներն հօգուտ իրենց ծառայեցնելու շնորհիվ, կարճ ժամանակում նրանք հաջողեցին իրենց մտադրություններում և պահպանեցին թուրքական պետությունը:

Որպես Միլլի կամ Քեմալական շարժման սկզբնավորման օր, թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը համարում է 1919 թվականի մայիսի 19-ը, որը Թուրքիայի ազգային տոների շարքում է: Այդ օրը Մուստաֆա Քեմալն իր գաղափարակիցների հետ ծովային ուղիով մտել էր Սամսուն: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները 1916 թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հիման վրա սկսում են Օսմանյան կայսրության տարածքի բաժանման գործընթաց: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտութ-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.12.21, գրախոսվել է 10.01.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

յունը հայերին, հույներին և արաբներին հնարավորություն էր տալիս դուրս գալ թուրքական լծից ու իրենց պատմական տարածքների վրա հիմնել անկախ պետություններ: Եվրոպական հաղթանակած պետությունների հովանու ներքո այս ժողովուրդների ծավալած ազատագրական պայքարին դեմ էր Մուստաֆա Քեմալի անունով կոչված Քեմալական շարժումը[1]:

Միլլի շարժումը Թուրքիայում միանշանակ չի ընդունվել իր ձևավորման սկզբնական փուլում: Իշխանական վերնախավը հարկ չի համարել լուրջ պայքար սկսել քեմալականների դեմ, սակայն երբ նրանք արագորեն վերածվել են արդեն քաղաքական գործոնի, որն արգելափակում էր գավառները մայրաքաղաքին կապող ճանապարհները, կարողանում էր իր շուրջ համախմբել հազարավոր մոլեռանդ թալանչիների ու հայատյաց մարդասպանների և պետություն էր ստեղծել պետության մեջ, հաշտության եզրեր է փնտրում Քեմալի հետ՝ զիջելով երկրի կառավարման ղեկը մի մարդու, որն ունակ էր աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում երկրի համար ընդունել տալ բախտորոշ որոշումներ՝ համադրելով անձնական շահը պետականին: Մինչև Մուստաֆա Քեմալի կողմից երկրի կառավարման ղեկը վերցնելը՝ իշխանությունները նրան նույնիսկ մահվան էին դատապարտել, համարելով պետական դավաճան, որի գործունեության հետևանքով խաթարվել էր երկրի բնականոն կյանքը և տեղական կառավարման մարմինները չէին կարողացել ի կատար ածել կենտրոնից տրվող տարատեսակ հրամանները[2]: Նա կարողանում է ճարպկորեն խուսափել մահապատժից՝ զինված պայքարով ու դիվանագիտական աշխատանքով իր համար ուղի հարթելով նախ՝ օսմանյան խորհրդարանում, որպես երեսփոխան, ապա՝ կառավարությունում, դառնալով առաջին դեմք: Քեմալի հեղինակությունն աճում է մասնավորապես այն ժամանակ, երբ նրա գլխավորած Միլլի շարժումը, հանդես գալով թուրք ժողովրդի անունից, հայտարարում է, որ Հայկական հարցի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովի փաստաթուղթն օրինական չի ճանաչում, թեև այն ստորագրել էր Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը[3]: Հենց այդ քայլով քեմալականները մուտք են գործում Թուրքիայի կառավարման համակարգ՝ իրենց քաղաքական ծրագրերն ու կամքը պարտադրելով օրվա իշխանություններին: Ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանը հիշատակել է Քեմալի կողմից 1919 թվականի հունիսին

---

[1] http://www.armeniansgenocide-am.armin.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide _ qemalakan_sharjum

[2] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 25:

[3] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

Ամասիայում անցկացրած մի քանի բանակային հրամանատարների գաղտնի ժողովում ընդունված շրջաբերականը, որն ուղղված էր զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների ներկայացուցիչներին[4]: Այնտեղ նշված էր, թե «սուլթանի կառավարությունը չի կարողանում պատշաճ կերպով պաշտպանել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, և այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ «ազգն» իր ձեռքը վերցնի անկախության և տարածքի պաշտպանությունը»[5]: Անվանի պատմաբան Գալուստ Գալոյանը Քեմալի վարած քաղաքական պայքարում կարևորում է 1919 թվականի սեպտեմբերի 4–11-ը Սվազում (Սեբաստիայում) տեղի ունեցած Համաթուրքական առաջին ազգային վեհաժողովը, այնտեղ ընդունված հռչակագիրը և որոշումը, որով «արգելվում էր Ստամբուլի կառավարությանը հաշտություն կնքել դաշնակիցների հետ՝ առանց վեհաժողովի կողմից ընտրված գործադիր կոմիտեի համաձայնության»[6]:

Ժողովրդական կամ Միլլի շարժման առաջնորդներն արևմտահայ գավառում թուրքական իշխանությունների հրահանգով իրականացված Հայոց ցեղասպանության իրական շարժառիթներն ու իրողությունները խեղաթյուրելով, նենգափոխելով և սուտը ճշմարտության տեղ մատուցելով, Հայկական հարցը Փարիզի վեհաժողովում և միջազգային այլ ատյաններում փոխարինում են Թուրքական հարցով՝ նաև հայկական պատմական հայրենիքի բռնազավթված ու հայերից յուրացված հողերի հաշվին ստեղծելով Թուրքիայի Հանրապետությունը: Այս գործընթացում առանձնահատուկ էր Մուստաֆա Քեմալի և նրա գաղափարակից անձանց շրջանակի ունեցած դերակատարությունը: Պետք է խոստովանել, որ դարեր շարունակ զրկված լինելով պետականությունից և հիմնականում շեշտված անհատական կամ խմբակային պայքար ծավալելով հանուն ինքնավարության կամ անկախության, անգամ պատմական բարենպաստ իրադարձություններից ու իրավիճակներից հայ ժողովուրդն այդպես էլ չկարողացավ հասնել իր ազատագրական պայքարի բուն նպատակին: Բավական է հիշատակել այս առումով Փարիզի վեհաժողովն ու Հայկական հարցի համար, կամ դրա դեմ տարվող հայկական ու թուրքական պատվիրակությունների դիվանագիտական աշխատանքը և արձանագրած արդյունքները՝ չմոռանալով այն հանգամանքը, որ կային իրար հետ մրցակցող հայկական երկու պատվիրակություններ: Հանրագումարի բերելով 1918–

[4] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

[5] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

[6] **Գալոյան** 1999, 130:

1922 թթ. ժամանակահատվածի արդյունքները, նկատենք, որ Մուստաֆա Քեմալը թուրքահպատակ ժողովուրդների իրավունքները ոտնահարելով, ի զորու եղավ համախմբել գրեթե ոչնչացման եզրին գտնվող թուրքական բանակի հրամանատարական կազմը, Թուրքիայի վերնախավը, Թուրքիայում բնակվող իսլամադավան ժողովուրդներին ու մասնավորապես քրդական ցեղախմբերին, շահագրգռեց եվրոպական հզոր պետություններին և սրանց հակոտնյա Ռուսաստանին՝ կործանումից փրկելով իր երկիրը:

«Ճակատամարտի» հրապարակումները բացահայտում են Միլլի շարժման նպատակները

1919 թվականին Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում բազմաթիվ հոդվածներ են զետեղված, այդ թվում՝ թուրքական և եվրոպական մամուլից թարգմանված, որոնցում խմբագրակազմն ընթերցողներին ներկայացրել է Միլլի շարժման առաջացման պատճառներն ու էությունը, Մուստաֆա Քեմալի անձնական արժանիքները, թերությունները և ղեկավարած գործողություններն ու Թուրքիայի պետականության պահպանման համար ձեռնարկած քայլերը: Մինչև 1919 թվականի հոկտեմբեր ամսվա առաջին տասնօրյակը այս պարբերականում, ինչպես նաև այդ շրջանում Կ. Պոլսում հրատարակված հայկական ու թուրքական թերթերում այդ շարժմանն անդրադարձել են հիմնականում երրորդ կամ չորրորդ էջերի մանր լուրերի բաժիններում՝ կարևորություն չտալով Քեմալի հրամանատարության ներքո հավաքված ազգայնականների ձեռնարկներին: 1919 թ. հոկտեմբերի մեկին «Ճակատամարտը» «Թուրք թերթեր» խորագրի ներքո թարգմանաբար ներկայացրել էր «Թարիգ», «Ճանապարհին» թերթից լուր այն մասին, որ Անատոլիայում գտնվող օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչներն իրենց կառավարություններին ուղարկած տեղեկագրերում նշել էին, թե հակառակ այդ շրջանում առկա անհամաձայնություններին՝ «գոյութիւն ունեցող խմբաւորումները ազգային և սոսկ ներքին հանգամանք մը ունին, ուստի և անհրաժեշտութիւն ցոյց կը տրուի, խուսափելու համար անտեղի ու անժամանակ խստութիւններ գործադրելէ»[7]: Հոկտեմբերի 7-ին «Իֆհամ» («Պարզաբանում») պարբերականն առաջարկում էր խելամտորեն կառավարել Անատոլիայում սկսված ազգայնական շարժումը, հակառակ դեպքում՝ այն «հայրենիքին համար վտանգաւոր արդիւնքներ կ'ունենայ»[8]: «Երկիրը, որ այսքան դժուարին ժամանակի

[7] Ճակատամարտ 1919, N 271 (Միլլի շարժումը գեշ նպատակ չունի եղեր):
[8] Ճակատամարտ 1919, N 276 (Աւելի զօրաւոր դահլիճ կուզեն):

մը մէջ ստուգիւ փափուկ կացութեան մը մատնուած է, չկրնար մխիթարուիլ մինչև որ իր գլուխը չունենայ ամենէն կարող պետական անձերը»[9],- գրում էր այդ թերթը: «Ճակատամարտի»՝ նույն օրվա համարում ամփոփված վերլուծություններն ու լուրերը կարծես անուղղակի կերպով մատնանշում էին Թուրքիայի ապագա պետական պաշտոնյաներին և նրանց առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալին: Դրանցից մեկում հատված կա Միլլի շարժման զինվորական ընդհանուր հրամանատարի կողմից Իզմիրի քննիչ մարմնին ուղարկված հիշատակագրից[10]: Այնտեղ արտահայտված էր ազգայնականների զայրույթը Թուրքիայի կառավարության դեմ, որոնց անկարողության հետևանքով իբր, հունական զորքը գրավել էր Իզմիրը: Ասվում էր, որ թեև իշխանական ուժերն իրենց դեռ չէին ընդունում որպես թուրք ժողովրդի կամքի արտահայտիչների, բայց իրենք շարունակելու են զինված պայքարը՝ հանուն երկրի ամբողջականության վերականգնման. «Այսօր պզտիկ բանակ մը ունինք, որուն նուիրական նպատակն է պատերազմը շարունակել մինչև որ մեր հայրենի հողին վրայ մէկ հելլէն չմնայ, և մինչև որ մեր դժբախտ հայրենակիցները իրենց տեղերը չի տեղաւորուին»[11]: Լուրերից մեկի վերնագիրն է շատ խոսուն՝ «Դահլիճը կը բանակցի Միլլի ուժերու հետ. Մուստաֆա Քեմալ կը սպառնա»[12]: Իշխանությունները զգուշացվում էին շարժման դեմ զորք չհանել, քանի որ հետևանքների համար կառավարությունն էր պատասխան տալու[13]: Պահանջում էր նաև Բարձրագույն ատյանի քննությանը հանձնել վերնախավի որոշումներն ու ձեռնարկները, որոնց պատճառով հույները գրավել էին Իզմիրը, իսկ երկիրն էլ դիվանագիտական անհաջողություններ էր կրել[14]: Ըստ «Ճակատամարտի» հրապարակումների՝ Փարիզի վեհաժողովին մասնակցող թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիզա Թևֆիկ բեյը հայտարարել էր, թե Ֆերիտ փաշան Փարիզում ինքնագլուխ էր գործել և առանց մյուս պատվիրակներին տեղյակ պահելու էր խմբագրել Հաշտության վեհաժողովին տրված հիշատակագիրը. «Ասկէ զատ՝ մեծ տարբերութիւն կայ եղեր այդ հիշատակագրին և հոս հրատարակուող պատճէնին միջեւ»[15]: Այս ձևով Միլլի շարժման ներկա-

[9] Ճակատամարտ 1919, N 276:
[10] Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլլի ուժերը և Իզմիրի քննիչ մարմինը):
[11] Ճակատամարտ 1919, N 276
[12] Ճակատամարտ 1919, N 276:
[13] Ճակատամարտ 1919, N 276:
[14] Ճակատամարտ 1919, N 276:
[15] Ճակատամարտ 1919, N 275 (Ի՞նչ կ'ըսէ Ռիզա Թեւֆիք պէյը):

յացուցիչներն ու համակիրները հող էին նախապատրաստում Փարիզի Խաղաղության համաժողովին առաջիկայում ուղարկվելիք նոր առաջարկների ու փաստաթղթի համար, որտեղ Հայկական հարցին տալու էին թուրքանպաստ լուծում և ոտնահարելու էին հայության շահերն ու իրավունքները: Պատահական չէր, որ նրանք Ֆերիտ փաշային մեղադրում էին այն հայտարարության համար, որով նա խոստանում էր Արևմտյան Հայաստանին «տալ լայն ինքնավարութիւն մը, ինչ-որ այդ հողամասին ուրիշներուն ձգուելու տպաւորութիւնը յառաջ բերաւ»[16]: Այդ համաժողովում Հայկական հարցի թուրքավնաս արծարծումը չեզոքացնելու նպատակով էին քեմալականները բացատրում կամ հիմնավորում Միլլի շարժման ծագումը: Թուրքական «Թասվիր» («Անդրադարձ») թերթն այս կապակցությամբ մեջբերում էր քեմալականների՝ Էրզրումի համաժողովում ընդունված հայտարարությունից հետևյալ ստահոդ հատվածը. «Արևելեան Անատոլուի մէջ իսլամները հայերուն յարձակումներէն պահպանելու անհրաժեշտութենէն ծագում առաւ Միլլի շարժումը»[17]: «Վագըթ» («Ժամանակ») թերթն իր հերթին Միլլի շարժման առաջացումը կապում էր հունական բանակի առաջխաղացման և Հայկական հարցի հետ: «Անատոլուի շարժումը ծնաւ Այտընի հելլէնական գրաւումին վրայ: Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան բացած այս եղերական շրջանը՝ զարթումի արշալոյս մը եղաւ Արեւելեան Անատոլուի համար: Թրքական նահանգներու մէջտեղը Հայաստանի մը կազմութեան նպատակը և այդ մասին յանկարծական գործադրութեան մը հաւանականութիւնը տեղացի հայրենակիցները խմբեց վտանգին առջեւ: Մինչ ասկէց օգտուողը կառավարութիւնը պիտի ըլլար, ընդհակառակը, ան իսկապէս կասկածելի յամառութեամբ մը Անատոլուի այս զարթումը իթթիհատական դաւ մը կը նկատէր և անոր գլխաւորները իբր դաւաճան կը հռչակէր»[18], կարդում ենք թերթում: Ավելացվում էր նաև, որ, հակառակ կառավարության գործադրած ջանքերին, Միլլի շարժումը գնալով հզորանում էր՝ Էրզրումում երդվելով Մուդրոսի «զինադադարի կնքման պահուն գոյութիւն ունեցող սահմանին մէջ հաշտութիւն մը կնքելու համար»[19]: Սեբաստիայի համաժողովի վարչության պատրաստած զեկույցում, որը տպագրվել էր «Իրատեի միլլիե» («Ժողովրդի վարչություն») թերթում, Թուրքիայի արտաքին ու ներքին հանգամանքներով էին պայմանավորում Միլլի շարժման առաջացումը. «Մեր հայրե-

---

[16] Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլլի շարժման նպատակը և հայերը):

[17] Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլլի շարժումները):

[18] Ճակատամարտ 1919, N 275 (Միլլի շարժումին նպատակը և Հայաստանը):

[19] Ճակատամարտ 1919, N 275:

նիքը արտաքնապէս բաժանուելու վտանգին ենթարկուած է, ներքնապէս ալ կեդրոնի կառավարութեան ղեկավարները, դավաճանելով մեր շահերուն, մեր թշնամիներուն հետ միասին հանդիսատեսի դերին մէջ կը մնան: Այս պատճառով ազգին կը մնար իր գլխուն ճարը նայիլ: Ահա այս նուիրական պահանջէն էր, որ ծագում առաւ Միլլի շարժումը»[20]: Նույն թերթի խմբագրականներից մեկում էլ ոչ միայն արդարացնում էին Միլլի շարժման հայահալած գործողությունները, այլև համարում էին, որ «հայ ջարդելը ինքնապաշտպանութիւն է եղեր»[21]: Ըստ հոդվածագրի՝ Ֆերիտ փաշայի կառավարությունը, փոխանակ միջոցներ գտներ, խուսափելու համար 1916 թվականի Լոնդոնի դաշնագրի համաձայն՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում (այն է՝ Արևմտյան Հայաստանում) Հայաստան ստեղծելու պարտադրանքից, սկսել էր դատել հայերի տեղահանության պատասխանատուներին և սուլթանի նախագահությամբ անցկացված ժողովում հայտարարել էր, թե «արեւելեան նահանգներու մէջ Հայաստանի մը կազմութեան պատրաստ է կառավարութիւնը»[22]: Թերթը գրում էր, որ թուրքերի իրավունքները և Թուրքիայի մասնատումը թույլ չտալու նպատակով էր հենց այդ տարածքներում ծավալվել Միլլի շարժումը[23]:

«Ճակատամարտի» թղթակցություններից պարզ էր դառնում, որ Միլլի շարժման թափ հավաքելուն զուգընթաց՝ դրա հետ սկսել էին հաշվի նստել, ու քեմալականների պահանջով թե՛ արագացվել էր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացումը, թե՛ թույլ էր տրվել քեմալականների հսկողությամբ դրանց կազմակերպումը և ընթացքի վերահսկումը[24]: Նույն օրերին «Ճակատամարտն» իր ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ Թուրքիայի նոր կառավարությունը Թևֆիք փաշայի գլխավորությամբ համագործակցելու էր Միլլի շարժման հետ՝ ներման արժանացնելով ու նախկին զինվորական աստիճանները վերադարձնելով այդ շարժման առաջնորդներ Մուստաֆա Քեմալին և Ռեուֆ բեյին, որը ոչ վաղ անցյալում եղել էր Թուրքիայի ծովային նախարարը[25]: Թերթն, այսպիսով, արձանագրում էր այն փաստը, որ թուրքական պետության կառավարումն ուղղորդողների խմբում հայտնվել էին նոր գործող

[20] Ճակատամարտ 1919, N 275 (Սեբաստիոյ քոնկրէին զեկոյցը):

[21] Ճակատամարտ 1919, N 278 (Հայ ջարդելը ինքնապաշտպանութիւն է եղեր):

[22] Ճակատամարտ 1919, N 278:

[23] Ճակատամարտ 1919, N 278:

[24] Ճակատամարտ 1919, N 278:

[25] Ճակատամարտ 1919, N 274 (Ներում կը շնորհուի Միլլի շարժման պետերուն):

անձինք, որոնք իրենց փոքրաթիվ զինված ուժերի և մարտավարական ծրագրերի շնորհիվ երկրում փոփոխություններ էին պատրաստվում անել:

«Ճակատամարտի» աշխատակիցներից Արտաշես Վանարյանը 1919 թ. հանդես է գալիս երկու հոդվածաշարով՝ «Միլլի շարժման էությունը» և «Հակամիլլի շարժման արժեքը»: Դրանցում նա բավական հանգամանորեն և օբյեկտիվ վերլուծում էր թուրքական իրականության մեջ ոչ պատահականորեն ու կոնկրետ պահանջված ժամանակ ծնունդ առած այս շարժման առաջացման արտաքին ու ներքին պատճառները, շարժառիթները, նպատակները, համագործակցության շրջանակները: Ամփոփելով ուսումնասիրության արդյունքները՝ հոդվածագիրը փաստում էր, որ «Իթթիհատը ձևափոխուելով «Միլլի Թէշքիլաթի»՝ աստիճանաբար նուաճեց ամբողջ նահանգները և այն աստիճան հեղինակութեան տիրացաւ, որ շատ մը վայրերը սոսկ հեռագրելով իրեն հպատակեցուց»[26]: Գրում էր, որ վիլայեթներում հաստատվելուց հետո քեմալականներն իրենց հարցերը կարգավորեցին Կ.Պոլսում՝ տապալելով իթիլյաֆի կառավարությանը և այն փոխարինել տալով այնպիսի գործադիր իշխանությամբ, որը եթե նույնիսկ իրենց ամբողջովին չօժանդակեր, գոնե մինչև նոր խորհրդարանական ընտրություններն ու խորհրդարանի ձևավորումը չէր խանգարի Միլլիի գործունեությանը և իշխանազավթման ծրագրերի իրականացմանը[27]: Վանարյանը քեմալականների հաջողությունը պայմանավորում էր երկու գործոնով.

- այդ շարժման կազմակերպիչների և անդամների ներքին ուժով,
- աշխարհի զորեղ պետությունների կողմից Միլլին Թուրքիայի ներքին ազգային խնդիր համարելու պատճառով դրա ծավալման և ընթացքի մեջ Համաձայնական ուժերին ուղղված վտանգ չտեսնելու ու այն «չէթէյական շարժում» չբնորոշելու հանգամանքներով[28]:

Թեև իթթիհատական թերթերը 1919 թվականին պնդում էին, որ Միլլի շարժումն իրենց կուսակցության հետ կապ չուներ, բայց Ա. Վանարյանն իր հոդվածաշարերում հակառակն էր ապացուցում[29]: Նա ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում էր այն փաստի վրա, որ իթթիհատական կառույցներն

---

[26] Ճակատամարտ 1919, N 321 (Ո՞վ պիտի ըլլա հաղթողը. Միլլի՞ն, թէ՞ հակառակորդները):

[27] Ճակատամարտ 1919, N 321:

[28] Ճակատամարտ 1919, N 321:

[29] Ճակատամարտ 1919, N 279 (Ընտրական հարցին կարեւորութիւնը Իթթիհատին համար):

ամեն կերպ խոչընդոտում էին խորհրդարանական նոր ընտրությունների անցկացմանը մինչև այն պահը, երբ արևմտահայ գավառի տարածքներում թափ հավաքեր Միլլի շարժումը[30]: Ի վերջո ընտրությունների կազմակերպումը տեղի է ունենում՝ համընկնելով Միլլի շարժման աստեղային ժամին. «Այդ այն ժամանակն էր, երբ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան իր հեղինակութիւնը տարածած Անատոլուի Արևելեան շատ մը նահանգներուն վրայ, Միլլի շարժման Կարինի համաժողովը կը գումարէր... Ու վերջապէս հնչեց վստահութեան ժամը: Գաւառէն խլրտումի ձայներ հասան Պոլիս: Մուստաֆա Քէմալ փաշա, դուրս գալով իբր Գ զօրաբանակի քննիչ իրեն տրուած իրաւասութեան սահմանէն, ինքնագլուխ կանոնագրեր կը պատրաստէր կառավարիչներու համար և շատ տեղերու մէջ բացարձակ տիքտատօրի մը պէս կը պարտադրէր իր կամքը»[31]: Ա.Վանարյանը, վերլուծելով Միլլի շարժման և Թուրքիայի նախորդ, մասնավորապես իթթիհատական իշխանությունների գործելակերպը, հանգում էր հետևյալ եզրակացությանը. չկար որևէ սկզբունքային տարբերություն Միլլիի և նախորդ կառավարությունների միջև[32]: Հոդվածագրի կարծիքով՝ Թուրքիայի ներքին կյանքում իթթիհատական կուսակցության գաղափարակիր Միլլի շարժման նպատակն էր «վերջ տալ ուրիշներու տիրապետութեան, դադրեցնել հալածանքը իթթիհատականներու դէմ, ազատել բանտարկուած ոճրագործները, պաշտօնի անցնիլ, դիրքի տիրանալ և նոր ընտրութիւններով ձեռք առնել կառավարական ղեկը»[33]: 1919 թվականի հոկտեմբեր ամսվա դրությամբ, ինչպես գրում էր Վանարյանը, Միլլին կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել էր հասնել իր առջև դրված այդ նպատակների մեծ մասի իրականացմանը: Հոդվածագիրը նշում էր, որ քեմալականները նաև արտաքին քաղաքական դաշտում էին հաջողություններ գրանցել: Առաջին հերթին նրանց նպատակը Թուրքիան մասնատումից փրկելն էր, ինչի համար կարողացել էին համախմբել «ամբողջ անատօլուցի թրքութիւնը»՝ կորով ներշնչելով այն մարդկանց, որոնք «հինգ տարուան տառապալից զինուորութենէ մը ջախջախուած ու պարտուած վերադառնալով՝ պարզապէս անզգայ դիակի մը կերպարանքը առած էին, շարժելու անկարող և որ և է գործի անընդունակ»[34]:

---

[30] Ճակատամարտ 1919, N 279:

[31] Ճակատամարտ 1919, N 279:

[32] Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ի՞նչ ազդեցութիւն գործեց Միլլին Հայաստանի և Յունաստանի վրայ):

[33] Ճակատամարտ 1919, N 287:

[34] Ճակատամարտ 1919, N 287:

Փարիզի համաժողովում հայերի պահանջատիրությունը չեզոքացնելու նպատակով քեմալականները պետք է թույլ չտային ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայերի վերադարձն իրենց տներ (նրանք արգելել էին նաև կոտորածներից փրկված հույների ներգաղթը՝ այդպիսով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը դարձնելով ոչ թե ազգային, այլ կրոնական փոքրամասնություն): Վանարյանն այս առիթով գրում էր. «Համաժողովին՝ «Արևելեան նահանգներու մէջ հայ չկայ» ըսել կարենալու համար Միլլին ոչ միայն չգոհացաւ բազմաթիւ քիւրտ աշիրէթներ բերել-բնակեցնելով հայոց կալուածներուն մէջ, ոչ միայն զանոնք զինեց ոտից ցգլուխ» և պաշարեց ամբողջ սահմանագլուխը, այլև փորձեց Հայաստանի սահմաններէն ներս ալ դիւային խաղ մը խաղալ, ոտքի հանել թաթարները Հայաստանի կառավարութեան դէմ, որպէս զի ան հազիւ ժամանակ ունենայ իր ներքին խռովութիւններով զբաղելու և անգամ մըն ալ չյանդգնի»[35]: Միլլին մի կողմից՝ անհնարին էր դարձնում հարյուր-հազարավոր արևմտահայերի ներգաղթը հունի մեջ դնելու Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության ջանքերը, մյուս կողմից՝ խափանում էր Մուդրոսի զինադադարից հետո իրենց հայրենի բնակավայրեր վերադարձած հայության բնականոն կյանքը՝ շուտով անգամ օրենքների միջոցով նրանց հեռացնելով սեփական հայրենիքից[36]: «Հայ տարրին ստեղծագործական կարողութիւնը մոլեգին ատելութիւն մը կ'արթնցնէ Միլլիին քինախնդիր ուղեղներուն մէջ: Անոնք իրենց աչքովն իսկ տեսան, թէ ինչպէս հատ ու կտոր հայ բեկորները քանի մը ամիսներու ընթացքին յաջողեցան նորէն արծարծել մարած ու քանդուած օճախներու մէջ ստեղծագործութեան ու վերաշինման կայծերը: Հապա ի՞նչ պիտի ըլլար, եթէ Կովկաս ապաստանած փախստականութիւնն ալ վերադառնար ու հաստատուէր իր բոյնին մէջ Վան, Կարին, թէ այլուր»[37],- գրում էր Արտաշես Վանարյանը:

«Ճակատամարտ» օրաթերթում տպագրված թղթակցություններում, լուրերում և հայտարարություններում պարզորոշ երևում էին հայկական և թուրքական տեղեկատվական աղբյուրների ու հաղորդած տեղեկատվության կամ վերլուծությունների հակասություններն ու իրարամերժությունը: Հայկական հարցի վերաբերյալ լրիվ հակասող էին երկու կողմի տեսակետներն ու ասածները: Օրինակ, ի տարբերություն Ա. Վանարյանի վերոհիշյալ վերլուծական տեսակետների, Մուստաֆա Քեմալն իր հայտարարություններում և ելույթնե-

[35] Ճակատամարտ 1919, N 287:
[36] Ճակատամարտ 1919, N 287:
[37] Ճակատամարտ 1919, N 287:

րում առաջ էր տանում թուրքական այն տեսակետը, որ հայերն ապստամբել էին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, դավաճանել էին պետությանը՝ անցնելով հակառակորդ Ռուսաստանի կողմը, ուստի տեղահանվել էին իրենց բնակավայրերից, որ նաև ռազմական գործողությունների թատերաբեմից հեռու մնային: Օրաթերթում բազմաթիվ են Աթաթուրքի կողմից ասված նման հայտարարությունները: Դրանցից մեկում նա, կեղծելով իրականությունը, նշում էր, թե իբր Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում բնակվող թուրքերին և մյուս իսլամադավաններին հալածում էին, իսկ Թուրքիայում իրենք հայերին ու բոլոր քրիստոնյաներին ամեն կարգի օգնություն էին ցույց տալիս. «Այնպէս որ այն գորովալից ընթացքին առջև խելահաս հայերը կը զղջան, որ տեղահանութեան պատճառ եղող ապստամբութիւնը առաջ բերած են»[38]:

Քեմալականները Սեբաստիայի համաժողովում ներկայացրած իրենց նախնական ծրագրում նշում էին, որ պայքարելու են հույների և հայերի սկսած անջատողական ձեռնարկներից իրենց «հայրենիքի» պատիվը պաշտպանելու համար[39]: Մուստաֆա Քեմալն իր ճառի մեջ մասնավորապես Հայկական հարցի դեմ պայքարն էր կարևորում. «Արևելքի մէջ հայերն սկսան պատրաստուիլ մինչև Ալիս տարածվելու և իրենց ջարդի քաղաքականութեան, որ այժմէն մինչև մեր սահմանները եկած հասած են... Արևելքի մէջ սահմանի մեր սգաւոր նահանգները, որոնք պատերազմին ամեն տեսակ չարիքներն ու վիշտերը կրած և մանաւանդ հայոց վայրագութեանց և զուլումներուն ասպարէզ եղած են, ազգային պատիւը փրկելու համար իրաւանց պաշտպան միութիւններ կազմեցին: Նոյնը ըրաւ Տիարպէքիր, որ արևելքէն ու հարաւէն վտանգ զգացած էր»[40]:

Հայկական հարցը և քեմալականների ծրագրերն ու ձեռնարկները «Ճակատամարտ» օրաթերթի հոդվածների ու վերլուծականների կիզակետում

«Ճակատամարտ» օրաթերթի՝ 1920 թվականի հրապարակումների մեջ ավելի շատ են Միլլի շարժման և թուրքական կառավարող շրջանակների և հակամիլլի ուժերի հարաբերություններին, Փարիզի համաժողովում Թուրքիայի բռնելիք դիրքին, Թուրքիայի Ազգային ուխտին, Վուդրո Վիլսոնի Իրա-

[38] Ճակատամարտ 1919, N 323 (Մուստաֆա Քէմալի յայտարարութիւնը. հայերու ապստամբութեան հին հանկերգը):

[39] Ճակատամարտ 1919, N 277 (Մուստաֆա Քէմալի ճառը հայերու մասին):

[40] Ճակատամարտ 1919, N 277:

վարար վճռին վերաբերող վերլուծությունները, թարգմանական հոդվածներն ու լուրերը: Երբ Համաձայնական ուժերը մի պահ ցանկանում էին Կ.Պոլիսը դուրս բերել թուրքական վերահսկողությունից, Մուստաֆա Քեմալն իր զորքերը Սվազից տեղափոխում է Էնկյուրի, որտեղից երկաթգծով հեշտանում էր նրա անմիջական կապը մայրաքաղաքի հետ: «Դաշնակիցներու՝ թուրքերը Պոլսէն հեռացնելու ենթադրեալ որոշումը պատճառ եղած է, որ միլլիճիները կասկածոտ ըլլան հանդէպ դաշնակիցներու և կառավարութեան: Մուսթաֆա Քէմալ, Էնկիւրիի երեւելիներու առջև բուռն ճառախօսութիւն մը ընելով, վերստին յիշած է Ուիլսընի 14 կէտերը և բողոքած է՝ ըսելով, որ իրենց շարժումը երբեք չպիտի ընդունի Թուրքիոյ բաժանումը և ստրկացումը: Քէմալ փաշա դեռ կը շարունակէ պաշտպանել Թուրքիան դաշնակիցներու այն ամբաստանութիւններուն դէմ, թէ թուրք կառավարութիւնը ոչ մահմետական փոքրամասնութիւններու դէմ բռնակալօրէն վարուած է և թէ ան չունի կառավարելու յատկութիւնը»[41],- կարդում ենք օրաթերթում «Մորնինգ փոստ» պարբերականի հունվարի 12-ի համարից թարգմանաբար արտատպված վերլուծական հոդվածում: Թղթակիցը նաև գրում էր, թե այս ապստամբական քայլով Քեմալը հասկացնում էր, որ Միլլին կառավարությանը կաջակցեր կամ կմիանար միայն այն դեպքում, եթե հաշտության պայմանները գոհացնեին նրանց, հակառակ դեպքում՝ քեմալականները պատերազմելու էին[42]: Իր պահանջներն առաջ տանելու նպատակով Քեմալն Էնկյուրիում ստեղծում է սեփական կառավարություն՝ հրահանգելով իրեն հավատարիմ բոլոր ուժերին և անձանց, հարաբերությունները խզել Կ.Պոլսում տեղակայված երկրի օրինական իշխանությունների հետ[43]: Այս ամենը, «Ճակատամարտի» համոզմամբ, լուրջ սպառնալիքներ էր պարունակում հայերի և մյուս քրիստոնյաների կյանքի համար. «Հայ և յոյն բնակչութիւններուն կեանքը խաղալիք դարձած է»[44]: «Ընթացիկ կյանք» բաժնի լուրերից մեկում ընթերցողները շուտով տեղեկանում էին, որ Միլլի շարժումն արագ քայլերով առաջ գնալով, պարտադրում էր իր կամքը Թուրքիայի կառավարող շրջանակներին՝ փոփոխություններ կատարելով նախարարների պալատում: «Միլլին յաղթանակեց և յաջողեցաւ դահլիճէն դուրս նետել տալ իր չուզած նախարարները… Միլլի խմբակը կը պահանջէր

---

[41] Ճակատամարտ 1920, N 367 (Մուստաֆա Քէմալ կը շարունակէ իր սպառնալիքները):

[42] Ճակատամարտ 1920, N 367:

[43] Ճակատամարտ 1920, N 451 (Մուստաֆա Քէմալի դահլիճը):

[44] Ճակատամարտ 1920, N 451:

ներքին, արտաքին գործերու և դատական նախարարներու հրաժարումը»[45],-գրում էր պարբերականը՝ ավելացնելով, թե միլլիական «Հայրենիքի փրկության» խմբակը վարչապետին ներկայացրած վերջնագրով հասկացրել էր, որ իրենց պահանջը մերժելու պարագայում՝ Միլլին «դահլիճին վստահութեան քուէ»[46] չէր տալու: Թերթի հրապարակումները վկայում էին, որ միլլիականների բոլոր պահանջները բավարարվել էին, իսկ նորընտիր պատգամավոր Մուստաֆա Քեմալին[47] էլ ծափերով էին դիմավորել Թուրքիայի երեսփոխանական ժողովում[48]: Այդտեղ քեմալական պարագլուխներից երեսփոխան ընտրված Րեուֆ բեյն իր ողջույնի խոսքում ասում էր, որ իրենց շարժումն «ոչ մէկ արտաքին ուժի դրդումով չէ եղած, այլ ան Անատոլուի ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան ձայնն է»[49] եղել: Շերիֆ բեյն էլ վերահաստատում էր համաթրքության իրենց ծրագիրը, որը ներառում էր Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքները և որոնցից ոչինչ չէին պատրաստվում զիջել որևէ միջազգային ճնշման ներքո կամ որևէ միջազգային համաձայնագրով ու փաստաթղթով:[50] Վկայակոչենք նրա ելույթից այս հատվածը. «Իզմիրը թուրք է և թուրք պիտի մնայ…Պատերազմը կը շարունակուի, հօն մեր երկիրը ժառանգի նման չկրնար բաժնուիլ: Անատոլու մէկ է և մէկ պիտի մնայ»[51]: Այսինքն՝ իրենք հայերին չէին պատրաստվում տալ Արևմտյան Հայաստանը: «Ճակատամարտը» նաև հստակ մատնանշում էր, որ այս մոտեցումներն ամրագրված էին քեմալականների մշակած ու խորհրդարանի կողմից հաստատված Թուրքիայի «Ազգային ուխտ» փաստաթղթի մեջ: Խմբագրակազմն արտառոց էր համարում այդտեղ ներկայացված պահանջները[52]: Այնինչ Մուստաֆա Քեմալը վաղուց՝ դեռևս 1907 թվականին էր գծագրել այդ համաթուրանական պետության քարտեզը, ինչի մասին հետագայում վկայել էր նրա մտերիմ ընկերներից Ա.Ֆ. Ջեբեսոյը[53]: Սևրի պայմանագրի մշակման և բանակցային փուլում Մուստաֆա Քեմալը հանդիպումների ընթացքում «պնդում էր, որ Թուր-

[45] Ճակատամարտ 1920, N 376 (Միլլին կը կյադթանակէ):

[46] Ճակատամարտ 1920, N 376:

[47] Ճակատամարտ 1920, N 376:

[48] Ճակատամարտ 1920, N 376 (Մուստաֆա Քէմալ ծափերով երեսփոխան կը հռչակուի):

[49] Ճակատամարտ 1920, N 376:

[50] Ճակատամարտ 1920, N 376:

[51] Ճակատամարտ 1920, N 376:

[52] Ճակատամարտ 1920, N 381 (Ազգային ուխտին ծրագիրը ինչեր կերազէ):

[53] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 28:

քիայի սահմաններում գոյություն չեն ունեցել ո՛չ Արևմտյան Հայաստան, ո՛չ էլ Հայկական հարց»[54]:

Եթե Փարիզի համաժողովի գործունեության առաջին փուլում և Միլլի շարժման ձևավորման սկզբնական շրջանում Մուստաֆա Քեմալը հանդես չէր գալիս ծավալապաշտական հայտարարություններով, բավարարվում էր Առաջին աշխարհամարտից հետո գրանցված սահմանային իրողություններով, ինչի մասին կարդում ենք օրաթերթի էջերում, որ 1919 թվականի «յունիսին արևելեան նահանգներու համաժողովը գումարուեցաւ Էրզրումի մէջ…և երդում ըրաւ զինադադարի կնքման պահուն գոյութիւն ունեցող սահմանին մէջ հաշտութիւն մը կնքելու համար»[55], ապա իշխանության գալու շեմին նա գործում էր հանուն համաթուրքական հզոր պետություն կերտելու ծրագրի իրականացման[56]: «Ճակատամարտի» էջերում Քեմալի այդ նպատակներին էր անդրադարձել Տիգրան Զավենը: Վերլուծական հոդվածում նա փաստում էր, որ Միլլի շարժումը «թրքական աշխարհին և թրքական ազգայնութեան զարթումին»[57] արտահայտությունն էր: Ահա թե հոդվածագիրն ինչպես էր հասկացել այդ շարժման առաջնահերթությունները. «Մուսթաֆա Քէմալները կը ջանան փլչող Օսմանեան կայսրութեան բեկորներուն վրայ բարձրացնել թրքական կայսրութիւն մը…Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին ուրիշ նպատակ չունէր, եթէ ոչ ազատագրել Կովկասի թրքութիւնը և միացնել զայն իրեն: Թուրք ժողովուրդը կը ձգտի իր միութեան…Թուրք վարիչները մինչև հիմա ազգային, տեղական պայքարին տուին անլուր բարբարոսութեան մը ձևերը: Կուի այս վայրագութենէն իսկ պէտք է հետևցնել, թէ որքան ուժգնօրէն կը ձգտին անոնք իրենց համաթրքական ու համիսլամական իտէալի իրագործման: Որովհետև հայ ժողովուրդի ազգային միութեան գործը կը խանգարէ թուրք վարիչներու երազը, անոնք վճռեցին բնաջնջել հայութիւնը: Ու կշարունակեն երթալ նոյն ճամփով: Հակառակ պարագային, ի՞նչպէս բացատրել Միլլի շարժման ղեկավարներու անհաշտ վերաբերմունքը դէպի մեր ինքնորոշման իրաւունքը: Ի՞նչպէս բացատրել այն ճիգերը, զոր գործ կը դնէ Ատրբէջանը, տիրանալու հրով ու սրով, հայկական այն հողամասերուն, որոնք կա-

[54] Հայոց պատմություն 2010, 152:

[55] Ճակատամարտ 1919, N 275 (Միլլի շարժումին նպատակը եւ Հայաստանը): Տե՛ս նաև Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ի՞նչ ազդեցութիւն գործեց Միլլին Հայաստանի եւ Հունաստանի վրայ):

[56] Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24, 28:

[57] Ճակատամարտ 1920, N 380 (Պատմութիւնը չպիտի ներէ):

մուրջ կը կազմեն իր և Թուրքիոյ միջև»[58]: Տիգրան Զավենի այս խոսքերն առավել քան արդիական են: Այսօր Թուրքիայի Հանրապետությունը շարունակում է նախորդ վարչակարգերի համաթուրքական ծրագրի իրագործման քաղաքականությունը՝ ձգտելով Հայկական հարցը ու հայոց պահանջատիրության խնդիրը մեջտեղից հանել: Թեև այդ երկրի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանն ամեն կերպ փորձում է ստվերել Աթաթուրքի ձեռքբերումներն իբրև այդ ծրագրի նախակարապետի, սակայն հենվում է նրա մշակած սկզբունքների վրա:

Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կյանքում Մուստաֆա Քեմալի և նրա ստեղծած Միլլի շարժման խաղացած դերն անուրանալի և բացառիկ է: «Ճակատամարտի» աշխատակից Ա.Վանարյանը դեռևս 1919 թվականին գրում էր, որ այդ կազմակերպված ուժը հարգանք էր ներշնչել իր նկատմամբ արտաքին աշխարհի հզոր տերություններին[59]: Հայերը, սակայն, քեմալականների գործողությունների հետևանքով ենթարկվեցին կոտորածների ու հիմնականում վտարվեցին բնօրրան հայրենիքից կամ մնացին այնտեղ՝ ստիպված դառնալով մահմեդական քուրդ կամ թուրք: Մուստաֆա Քեմալն ի սկզբանե պատերազմ էր հայտարարել հայությանը և Հայաստանին, քանի որ հայ ժողովուրդն ու պետականություն ունենալու նրա ցանկությունը վտանգում էին Թուրքիա պետության տարածքային ամբողջականությանը: Չէ՞ որ Առաջին աշխարհամարտից հետո այդ պետության սահմանները հիմնականում ընդգրկում էին դարեր առաջ հայերից խլված հողատարածքները, որոնք վերջնականապես հայաթափվեցին հենց Աթաթուրք անվանված Մուստաֆա Քեմալի վարած քաղաքականության հետևանքով: Նա իրոք թուրքերի հայրն էր, որն իր զավակների համար ստեղծեց բնակավայր՝ հայերի հողերի վրա, հայրենիք՝ հայերի բռնազավթված հայրենիքի հաշվին և բարեկեցիկ կյանք՝ արևմտահայերից խլված ու յուրացված հարստության և ունեցվածքի հիման վրա: Ժողովրդավարական արժեքների տեսանկյունից, սակայն, Աթաթուրքը հանցագործ հայր էր, որի հանցանքների թվարկումն ի չիք է դարձնում թուրքերի համար նրա ստեղծած բարիքներն ու կեղծ արժեքները: Նա անգամ իր՝ իշխանության գալուց առաջ է խեղաթյուրել թուրքերի պատմությունը՝ Սեբաստիայի համաժողովում հայերին համարելով թուրքերին ջարդող ու երկրի դավաճան, մոռանալով, որ Թուրքիան հայերի հայրենիքը չէր, որ թուրքերը հարյուավոր

[58] Ճակատամարտ 1920, N 380:

[59] Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ի՞նչ ազդեցութիւն գործեց Միլլին Հայաստանի եւ Յունաստանի վրայ):

տարիներ առաջ գրավել էին հայոց հայրենի երկիրը և հայերին դարձրել էին իրենց ենթակա: Հայկական հարցի լուծման բանալին դեռևս 1920 թվականին տվել էր հասարակական գործիչ, լրագրող Տիգրան Զավենը «Ճակատամարտի» էջերում: Նրա համոզմամբ՝ հայության ազատագրական պայքարին խանգարել էր ոչ իրատեսական վերլուծություններ ու դրանցից բխող հետևություններ անելը. «Մեր դժբախտութեան աղբիւրը պէտք է փնտռել կարգ մը պատրանքներու մէջ: Շատեր այն համոզումն ունէին, թէ մենք մեր ազատագրութիւնը պիտի ստանայինք «ազատատենչ» պետութիւններէն, իբրև վարձատրութիւն մեր ըրած հսկայական զոհողութիւններուն, իբրև արդար հատուցում մը մեր դարաւոր մարտիրոսագրութեան: Անոնք կ'անգիտանային, որ պետութիւնները կ'երկրպագեն մէկ կուռքի մը՝ Շահին»[60]: Հայ քաղաքական գործիչների մեծամասնությունն, ըստ հոդվածագրի, իրենց պատրանքներով և վարած վերացական քաղաքականության մղումով սպասում էին, որ Անտանտի պետությունները հայությանը նվիրելու էին Միացյալ ու անկախ Հայաստան[61]: Նրանք Հայկական հարցը բաժանել էին երկու մասի՝ արևելահայ և արևմտահայ դատերի, այնինչ դա ավելորդ էր, եթե մեկ պետություն ստեղծելու հարցն էր քննարկվում միջազգային ատյաններում՝ այն պարագայում, երբ հայ պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը կատարված իրողություններից ավելի մեծ արժեք էին տալիս դիվանագիտական խաղերին[62]: Տիգրան Զավենի և «Ճակատամարտի» մոտեցումն այն էր, որ հայ քաղաքական կյանքում որոշումներ կայացնողները պետք է իրատես լինեին, առկա աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային հանգամանքները չվերլուծեին ռոմանտիզմի դիրքերից ելնելով, այլ համադրեին տվյալ ժամանակահատվածում դիվանագիտական դաշտում առկա օբյեկտիվ իրողություններն ու բոլոր ներգրավյալ կողմերի շահերը՝ առաջ տանելով Հայկական հարցը և կարևորելով համահայկական շահերի միասնությունը և գործակցությունը: Ահա թե ինչ էր գրում այս կապակցությամբ «Ճակատամարտը». «Մեր ժողովուրդը կը հառաչէ այն սրբազան միութեան ետեւէն, զոր կը ծնի ամէն ժողովուրդ, երբ կը տեսնէ իր գոյութիւնն ու ազատութիւնը իրական վտանգի տակ: Մեր պատմութիւնը չպիտի ներէ մեր այն բոլոր առաջարկներուն, որոնք չեն դիւրացներ, չեն փութացներ արդէն ուշացած համագործակցութիւնը»[63]: Կարծես մեր օրերի

[60] Ճակատամարտ 1920, N 380 (Պատմութիւնը չպիտի ներէ):
[61] Ճակատամարտ 1920, N 380:
[62] Ճակատամարտ 1920, N 380:
[63] Ճակատամարտ 1920, N 380:

համար են ասված այս խոսքերը: Չէ՞ որ առ այսօր հայությունն անցյալի սխալների վրա չի կարողանում համապատասխան հետևություններ անել ներկայի ու ապագայի համար՝ անհատական կամ խմբային շահը գերադասելով պետականամետ մտածողությունից ու պետական շահից: Այս առումով նույնիսկ կարելի է աչքի առաջ ունենալ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի օրինակը, որը կարողացավ դրանք իրար չհակադրել ու կերտել միասնական թուրքական պետություն:

Եզրակացություն

«Ճակատամարտ» օրաթերթում կան բազմաթիվ հոդվածներ, այդ թվում՝ օտարալեզու մամուլից թարգմանված վերլուծականներ ու լուրեր, որոնցում խմբագրակազմն ընթերցողներին ներկայացրել է Միլլի շարժման առաջացման պատճառներն ու էությունը, Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ Թուրքիայի պետականության պահպանման համար ձեռնարկված քայլերը: Սկզբնապես պարբերականը չի կռահել քեմալականների ծրագրերը, բայց արդեն 1919 թվականի կեսերից հասկացել է, որ Միլլի շարժումը փրկելու է Թուրքիային մասնատումից՝ ի հաշիվ Հայկական հարցի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գալոյան Գ. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն», 540 էջ:

Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, 2018, Երևան, «ՎՄՎ-պրինտ», 362 էջ:

Հայոց պատմություն, 2010, հ. 4, գիրք 1, Երևան, «Զանգակ-97», 799 էջ:

Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1919, N 271, N 274, N 275, N 276, N 277, N 278, N 279, N 287, N 321, N 323, 1920, N 367, N 376, N 380, N 381, N 451:

http://www.armeniansgenocide-am.armin.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide_qemalakan_sharjum

ДВИЖЕНИЕ МИЛЛИ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ЧАКАТАМАРТ»

ОВСЕПЯН М.

Резюме

Ключевые слова: движение Милли, война, Первая республика Армения, граница, переговоры, конфликт, Мустафа Кемаль.

Огромное число публикаций на страницах газеты «Чакатамарт», в том числе переизданных из иностранной периодики, посвящено вопросу возникновения движения Милли и предпринятым, во главе с Мустафой Кемалем, действиям по сохранению турецкой государственности. Вначале редакция газеты не вникала в суть программ кемалистов, но уже начиная с середины 1919-го года стало очевидным, что движение Милли преследует цель спасения Турции от сепарации за счёт Армянского вопроса.

MILLI MOVEMENT ON THE PAGES OF "CHAKATAMART" DAILY

HOVSEPYAN M.

Summary

Key words: Milli movement, war, the First Republic of Armenia, border, negotiations, conflict, Mustafa Kemal.

Numerous articles published in "Chakatamart" daily, including analytical ones and news translated from foreign languages, are devoted to the question of the essence of the Milli movement, as well as the steps taken under the guidance of Mustafa Kemal in order to preserve the Turkish statehood. At the very start, the editorial board of the periodical didn't give thought to the plans of the kemalists, but already in the middle of 1919 it realized that the Milli movement was meant to save Turkey from separation at the expense of the Armenian question.

NAREK SHARAFYAN*
PhD Student at
“The Armenian Genocide
Museum-Institute” Foundation
sharafyan96@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.111-122

THE START AND PROCESS OF THE SUMGAIT POGROMS OF THE ARMENIAN POPULATION

Key words: Sumgait, pogroms, massacres, genocide, crimes against humanity, ethnic cleansing, Armenophobia.

Introduction

There are a lot of testimonies, reports of international organisations, court evidence, investigative-judicial protocols as well as court verdicts on the massacres of the Armenian population in the city of Sumgait (Sumqayit) in the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan, committed from February 27 to February 29 in 1988. The aforementioned documents and evidence allow us to comprehensively present the course of events. However, it should be highlighted that in political and, in some cases, scientific circles, these tragic events are sometimes viewed as mere hooliganism, a result of exclusively hooligan-motivated killings.

Due to the comprehensive analysis of factual data on the circumstances of the commencement and process of the massacres of the Armenian population in Sumgait (also known as the “Sumgait pogrom”), this article attempts to substantiate that the massacres were (1) based on national hatred; 2) were organised and coordinated. The substantiation of the mentioned circumstances will contribute to the study of the nature of the discriminatory policy pursued in Azerbaijan towards the Armenian population and its consequences. In addition, this article aims at providing legal analysis of the crimes committed in Sumgait from the point of view of the international criminal law.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.01.22, գրախոսվել է 27.01.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

National Hatred at the Root of the Pogroms

On February 20, 1988, the Stepanakert Regional Council of People's Deputies of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region decided at a special session to refer to the Supreme Soviets of the Azerbaijani and Armenian SSRs to return the NKAO from the Azerbaijani SSR to the Armenian SSR[1].

In response to the above-mentioned decision, the first demonstrations began in 1988 in the Azerbaijani town of Sumgait on February 26, initially limited to chants[2] by some groups about Nagorno-Karabakh being part of Azerbaijan, as well as "testimonies"[3] of violence against the Azerbaijani population in the town of Kapan in the Armenian SSR, and anti-Armenian calls[4].

The news on the violence against Azeris in the Armenian SSR spread by the mass media and some participants to the demonstrations were later refuted during the trials, including by the defendant Ahmedov Ahmed's advocate Yashin[5].

In 1988, in the conditions of non-denial[6] of the false public news about the ethnic clashes between Armenians and Azeris, several thousand people took part in the demonstrations in Sumgait on February 27, 1988 calling to kill Armenians, to expel them from the city and Azerbaijan. Not only the "injured in Kapan" made nationalistic speeches, but also the Director of School No. 25, a theatre actress, and so on[7].

Given the escalation of hatred towards the Armenians in 1988, the violence against the Armenian civilian population started in Sumgait on February 27. The main slogan of the demonstrations was "Death to Armenians"[8], the flags of the Azerbaijani SSR appeared in the hands of the protesters[9] [10], the calls to physically exterminate the Armenians began to sound much more firmly[11].

---

[1] de **Waal** 2013, 13–14.
[2] **Шахмурадян** 1989, 359.
[3] **Шахмурадян** 1989, 100–114.
[4] **Кривопусков** 2007.
[5] **Геворкян** 1998, 83–84.
[6] **Улубабян** и др. 1989, 21.
[7] **Улубабян** и др. 1989, 13.
[8] **Геворкян** 1998, 41, 73.
[9] **Григорян** 2018, 41.
[10] **Геворкян** 1998, 20.
[11] **Шахмурадян** 1989, 100–114.

The above-mentioned circumstances confirm the fact that the participants of the demonstrations preceding the Sumgait massacres had a clear and united idea of nationalist nature. Thus, the demonstrations in Sumgait, initially having started in response to the political demands of the NKAO Armenian population, soon started clearly expressing slogans of physical retaliation against the peaceful Armenian population of the city. It was in those conditions that the physical violence against the Armenians, the murders, the rapes, the destruction of their apartments and the destruction of their property started and was further continued.

The facts of the Sumgait massacre perpetrators, committing crimes based on national hatred are substantiated by the data available in the court cases. In particular, in the case of Ahmedov Ahmed, a lot of evidence is available on how a man with a microphone called on the protesters to take physical revenge on the Armenians. False news about the murders of Azeris in the Armenian SSR was cited as a justification of murders committed with particular cruelty[12].

The rioters attempted to find out where the Armenian civilian population resided[13]. It is noteworthy that even in the absence of receiving the addresses of the Armenians from other residents, the rioters still managed to effectively find the apartments, belonging to the Armenians[14].

The ethnic hatred behind the Sumgait massacres was confirmed in the verdicts of the Voronezh regional court. In particular, in the case of Mehdiev, Rzaev and Turabiev[15], as well as in the case of Ahmedov, Ismayilov and Jafarov[16], the fact of murders committed purely for nationalistic motives was confirmed. More importantly, the fact that the murders, the destruction of apartments, and the crimes in Sumgait were committed for nationalistic motives against the Armenians, who were a national minority in the city, was confirmed by the Supreme Court of the Azerbaijani SSR, stating that the court case proved the fact

[12] **Геворкян** 1998, 13, 38, 72.

[13] **Григорян** 2018, 17.

[14] **Геворкян** 1998, 42.

[15] Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева 1988.

[16] **Геворкян** 1998, 85–87.

of inciting national hatred towards the Armenians by committing crimes against Armenians[17].

Based on the above presented factual circumstances, a conclusion can be made that in 1988 the crimes committed with particular cruelty against the Armenians in Sumgait, Azerbaijan, from February 27 to 29, were committed with the motive of national hatred.

The Organised Nature of Massacres

The study of the sources and the data available on the mass murders of the Armenian civilian population in Sumgait in February 1988 leads to the separation of certain patterns, based on which reasonable suspicions about the organized nature of the massacres can emerge. From this perspective, it is indeed necessary to discuss the most suspicious circumstances and the available evidence in regard to that accordingly.

1) Telephone Connection Failure

There is a lot of evidence pinpointing that the telephone connection failed in Sumgait during the days of the massacres. It should be highlighted that it was not about a total failure of the telephone connection, but its shutdown. Some authors and witnesses claim that the main target of the telephone connection shutdown were the apartments belonging to the Armenians[18] [19] [20]. One of the witnesses of the incident, Konstantin Pkhakadze, claimed that from Sunday of February 28 until noon of February 29, no telephone was working in the city[21]. Information about this is available in the testimonies of Ryzhkov[22] and Tayubov[23].

It is noteworthy that Omarov M., the person responsible for the telephone connection in the city, who was summoned during the trial, did not deny the information about the intentional disconnection of some of the telephone numbers, bringing the “argument” that the connection was overloaded and an order from the deputy minister had been received to act “as per procedure”. To

[17] Приговор судебной коллегии по уголовным делам по I инстанции Верховного суда Азербайджанской ССР 1989.

[18] **Улубабян** и др. 1989, 28.

[19] **Марукян** 2008.

[20] **Геворкян** 1998, 28.

[21] **Шахмурадян** 1989, 100–114.

[22] **Григорян** 2018, 40.

[23] **Григорян** 2018, 46.

the question whether it is possible to determine through this commonly used procedure which telephone numbers have been disconnected, Omarov gave a negative answer[24]. The aforementioned, nonetheless, gives grounds for doubts, taking into account the fact that Omarov himself referred to the existence of a specific procedure followed in such cases, but at the same time, the latter refused to clarify the principles of operation of such a procedure. According to Omarov, the telephone connection of the city was completely restored only as of March 2[25].

2) Police Inaction

The city police inaction, and according to some sources, the actions aimed at inciting the perpetrators of crimes, speaks of the pre-organized nature of the Armenian massacres in Sumgait with the law enforcement bodies[26].

The inaction of the police and other law enforcement bodies is evidenced both by witness testimonies, as well as court record and reports of discussions of the USSR political leadership, which possessed operational information on the cases.

As a result of following the police behaviour, the population of the city got a clear impression that the police supported and cooperated with the rioters. People who asked the city police for help received generic answers about the need to wait. Moreover, in some cases the crimes were committed in the presence of the police forces and in the conditions of the latter's criminal inaction[27] [28]. According to the testimony of the convict Turabiev, he was actively induced by the police officer to commit crimes[29].

In the conditions of the police inaction, the rioters carried out the actions of stopping cars in the city and checking the presence of Armenians in them[30]. Witnesses often claimed that the police had sufficient information about the incidents but did not take any measures to prevent them[31].

There is interesting data available in regard to the police force inaction in Sumgait in the meeting minutes of the Political Bureau of the Central Committee

[24] **Геворкян** 1998, 66.
[25] **Григорян** 2018, 50.
[26] **Марукян** 2008.
[27] **Улубабян** и др. 1989, 21–22.
[28] **Геворкян** 1998, 75.
[29] **Улубабян** и др. 1989, 24.
[30] **Геворкян** 1998, 39.
[31] **Геворкян** 1998, 48.

of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) on February 29, during which CPSU Secretary General Mikhail Gorbachev repeatedly criticised the police for failing to intervene in the mass massacres and insisted on the immediate replacement of the Sumgait police chief[32].

Information on the police force's Armenophobia has also been provided by the Assistant Prosecutor General of the USSR, N. Yemelyanov[33].

3) Participation of Politicians

The role of the first secretary of the city committee of the Communist Party, Jahangir Muslim-Zadeh, during the demonstrations against Armenians in Sumgait needs an additional discussion. According to witnesses, on February 27, Muslim-Zadeh made a public speech in front of the protesters, ostensibly calling them to stop. The latter insisted that Armenians should be allowed to leave the city peacefully. This request had a provocative effect on the protesters, giving them a chance of a clearer realisation of a possible alternative solution[34].

And already during the protest on February 28, he took the flag of the Azerbaijani SSR to lead the protesters from Lenin Square[35].

4) Murders Committed in Public Places

By a strange "coincidence", the vast majority of crimes committed with particular cruelty in Sumgait took place in public places. As a result of the examination of the testimonies and court documents, a conclusion can be drawn that the choice of the method of murder by the criminals is not accidental.

Among other victims, Lola Avakyan, Yuri Avakyan, Albert Avanesyan, Valeri Avanesyan, Emma Grigoryan, Nikolay Danielyan, Danielyan Seda, Garin Martirosyan, Igor Melkumyan, Eduard Melkumyan, Irina Melkumyan. Melkumyan Raisa, Melkumyan Piruza, were evicted from their apartments and publicly murdered[36] [37].

From the above presented directly follows that despite the fact that the intent was the murder of Armenians on national grounds, there were clear patterns in

[32] Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС 1988.
[33] **Karabakh Records**, 2012, 00:14:27–00:15:45.
[34] **Шахмурадян** 1989, 100–114.
[35] **Улубабян** и др. 1989, 13.
[36] **Геворкян** 1998, 8, 11, 15, 32.
[37] **Григорян** 2018, 14–15, 18, 24, 30–31, 46.

the methods of the murder. In particular, they were committed with **particular cruelty** and in **public places** as much as possible**.**

5) Road Control

During the Sumgait massacres, the rioters established control over the city roads, checking the presence of Armenians in the cars. On February 29, Gary Martirosyan, who was coming from Baku to his family in Sumgait, was taken out of the car and killed[38]. The duty of controlling one road entering the city and checking the cars was carried out by 300–400 rioters, who were trying different methods to find out the nationality of all the people in the cars[39].

6) Elimination of Crime Traces and Concealment

There is information that during the night of February 27–28, repair and restoration works were immediately started in the city. The works were carried out with such vigour and in such a hurry that they seemed suspicious in the eyes of the witnesses[40]. A special government commission had been appointed for the specific purpose of organising this work[41]. There was a clear instruction given by Ganifaev, a representative of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, to burn and cover the destroyed property with soil[42].

According to the same sources, out of 16 women who reported rape, the Republican Bureau of Medical Examination of Azerbaijan confirmed the reports of only two of them. Those living illegally in the city were immediately expelled, despite the fact that many of the rioters were in the same situation[43].

In other words, following the end of the Armenian massacres in Sumgait, Azerbaijan's officials spared no effort to cover up the criminals as well as the material evidence essential for the detection of crimes.

Conclusion

According to the results of the study of the Sumgait pogroms in the Azerbaijani SSR from February 27 to 29, 1988, it is possible to single out and substantiate two allegations about the massacres.

---

[38] **Шахмурадян** 1989, 336.

[39] **Еганян** 2000.

[40] **Шахмурадян** 1989, 100–114.

[41] **Улубабян** 1991.

[42] **Григорян** 2018, 46.

[43] **Улубабян** и др. 1989, 29.

First, the Sumgait massacres were motivated by national hatred, they were aimed at physical revenge against a specific nation: the Armenians. This is evidenced by historical, including judicial detailed documentation.

Second, the study of the Sumgait events proves not only the widespread but also organized nature of the massacres. Particularly, during the days of the massacres, the telephone connection was cut off in the city, the law enforcement bodies showed criminal inaction, some of the politicians participated in rallies, made calls, there were common patterns in the killings of Armenians, the city roads were controlled, traces of destruction were operatively eliminated.

The presented factual data are sufficient to prove that in 1988 in the Azerbaijani town of Sumgait, acts condemned by the international criminal law took place. Pursuant to Article 2 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by the United Nations General Assembly, on 9 December 1948, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group, as such: (a) killing members of the group; (b) causing serious bodily or mental harm to members of the group; (c) deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; (d) imposing measures intended to prevent births within the group; (e) forcibly transferring children of the group to another group[44].

As General Assembly Resolution 96(1) declared, genocide "is a denial of the right of existence of entire human groups, as homicide is the denial of the right to live of individual human beings"[45].

The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia ("ICTY") prosecution stated:

in the interests of international justice, genocide should not be diluted or belittled by too broad an interpretation. Indeed, it should be reserved only for acts of exceptional gravity and magnitude which shock the conscience of humankind and which, therefore, justify the appellation of genocide as the "ultimate crime"[46].

---

[44] UN General Assembly 1948, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

[45] UN General Assembly 1946, The Crime of Genocide.

[46] ICTY 1996, 15–16.

The ICC Elements require that the conduct took place in the context of a manifest pattern of similar conduct directed against that group or was conduct that could itself effect such destruction[47]. It must be noted that the contextual element has been criticized by the ICTY Appeals Chamber in Krstic's case[48].

Thus, from the presented legal analysis and comparison of historical data, it follows that the crimes committed in the city of Sumgait in the Azerbaijani SSR in February 1988, with their *mens rea* and *actus reus*, correspond to the elements of the crime of genocide. Nevertheless, it should be noted that courts and tribunals often exercise caution in classifying acts as genocide, reserving it only for exceptional cases. From the point of view of both the state responsibility and the international criminal responsibility of individuals, the threshold for proving the special intent of the crime of genocide is considered to be the highest.

Meanwhile, the afore-mentioned does not mean that in case the *dolus specialis* of the crime of genocide is not proved, the perpetrators will not be prosecuted for an international crime. As proving the *dolus specialis* of genocide is difficult, therefore it may lead those embarking on genocidal programs to believe that they may act with impunity. By using the lower threshold of crimes against humanity it is possible to challenge this impunity.

According to Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, "crime against humanity" means any of the following acts when committed as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population, with knowledge of the attack: (a) murder; (b) extermination; (c) enslavement; (d) deportation or forcible transfer of population; (e) imprisonment or other severe deprivation of physical liberty in violation of fundamental rules of international law; (f) torture; (g) rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, enforced sterilization, or any other form of sexual violence of comparable gravity; (h) persecution against any identifiable group or collectivity on political, racial, national, ethnic, cultural, religious, gender, or other grounds that are universally recognized as impermissible under international law, in connection with any act referred to in this paragraph or any crime within the jurisdiction of the Court; (i) enforced disappearance of persons; (j) the crime of

[47] International Criminal Court (ICC) 2011, Elements of Crimes.

[48] ICTY 1996, 15–16.

apartheid; (k) other inhumane acts of a similar character intentionally causing great suffering, or serious injury to body or to mental or physical health[49].

To conclude, even if the described facts do not prove "beyond a reasonable doubt" the existence of genocidal intent among the perpetrators, the crimes still correspond to at least the elements of crimes against humanity.

BIBLIOGRAPHY

de **Waal T.** 2013, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, NYU.

UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, United Nations, Treaty Series, vol. 78, p. 277, available at: https://www.refworld.org/docid/3ae6b3ac0.html (accessed 25 January 2022).

UN General Assembly, Rome Statute of the International Criminal Court (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6, available at: https://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html (accessed 25 January 2022).

UN General Assembly, The Crime of Genocide, 11 December 1946, A/RES/96, available at: https://www.refworld.org/docid/3b00f09753.html (accessed 25 January 2022).

International Criminal Court (ICC), Elements of Crimes, 2011, ISBN No. 92-9227-232-2, available at: https://www.refworld.org/docid/4ff5dd7d2.html (accessed 25 January 2022).

ICTY T. Ch., Karadžic´ and Mladic´ (transcript of hearing) 27.06.1996 at 15–16.

Karabakh Records, 2012, http://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-3-goda.html (дата верификации 21.12.2021).

https://www.youtube.com/watch?v=6I6YHWCxoNE&ab_channel=KarabakhRecords (дата верификации 21.12.2021).

Геворкян П.С. 1998, Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, Издательский центр Степанакертского полиграфпредприятия, 87 с.

Григорян М. 2018, Сумгаит: говорят свидетели-азербайджанцы, Ереван, Центр общественных связей и информации, 136 с.

Еганян А. 2000, Увидеть свет в черный день погрома, Армянский Вестник, N 1-2, https://karabakhrecords.info/publication_articles_chernyj-den-pogroma.html (дата верификации 21.12.2021).

Кривопусков В.В. 2007, Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное, Москва, «Голос-Пресс», 384 с.

Марукян А.Ц. 2008, Правовые аспекты проявления геноцида армян на территории Азербайджана в 1988–1990 гг. на примере Сумгаита, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության

[49] UN General Assembly 1998, Rome Statute of the International Criminal Court.

ինստիտուտի հրատ. «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, N 9, էջ 279–287:

Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева, 20 декабря 1988 г. http://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblastnogo-su.html (дата верификации 21.12.2021).

Приговор судебной коллегии по уголовным делам по I инстанции Верховного суда Азербайджанской ССР, 28 марта 1989 г. http://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-3-goda.html (дата верификации 21.12.2021).

Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС, 29 февраля 1988 года, http://karabakhrecords.info/documents_officials_stenogramma-zasedaniya-politbyuro-tsk-k.html (дата верификации 21.12.2021).

Улубабян Г. Б. 1991, Сумгаит: «Народу нужна вся правда», Литературная Армения, N 4, http://karabakhrecords.info/publication_articles_sumgait_narod_pravda.html (дата верификации 21.12.2021).

Улубабян Г.Б. и др. 1989, Сумгаит… Геноцид… Гласность? Ереван, Общество «Знание» Армянской ССР, 63 с.

Шахмурадян С.С. 1989, Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев. Книга первая, Ереван, Армянский фонд культуры, 427 с.

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԴԵՐԻ ՄԵԿՆԱՐԿԸ ԵՎ ԸՆԹԱՑՔԸ

ՇԱՐԱՖՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառերը՝ Սումգայիթ, պոգրոմ, ջարդեր, ցեղասպանություն, մարդկության դեմ հանցագործություն, էթնիկ զտում, հայատյացություն:

Սումգայիթի հայ բնակչության զանգվածային սպանությունների (հայտնի են նաև որպես «Սումգայիթի պոգրոմ») մեկնարկի և ընթացքի հանգամանքների մասին փաստական տվյալների բազմակողմանի վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ ազգային ատելության շարժառիթով կատարված զանգվածային սպանությունները եղել են կազմակերպված և համակարգված: Դրանք եղել են Ադրբեջանում հայ բնակչության դեմ տարվող խտրականության քաղաքականության հետևանք: Պետք է նշել, որ Սումգայիթի ջարդերում առկա են միջազգային հանցագործությունների հանցակազմի տարրերը:

НАЧАЛО И ПРОЦЕСС ПОГРОМОВ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СУМГАИТА

ШАРАФЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: Сумгаит, погромы, массовые убийства, геноцид, преступления против человечества, этническая чистка, арменофобия.

Всесторонний анализ фактических данных об обстоятельствах начала и ходе массовых убийств армянского населения в Сумгаите (известных также как «Сумгаитский погром») свидетельствует о том, что массовые убийства, основанные на национальной ненависти, были организованы и скоординированы. Они были результатом дискриминационной политики в отношении армянского населения, проводимой в Азербайджане. Следует отметить, что в Сумгаитской бойне присутствовали элементы международных преступлений.

ROMAN HOVSEPYAN*
PhD in Biology
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
roman.hovsepyan@iae.am
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.123-136

SYUNIK (ARMENIA) IN THE CONTEXT OF PERSPECTIVES OF ETHNOBOTANICAL STUDIES

Key words: Ethnobotany, plant foraging, traditional food, folk medicine, sustainable development, ecotourism, gastrotourism.

Introduction

We propose to apply a multidisciplinary and holistic study of wild plants use and plant-related practices as cultural phenomena in Syunik province of Armenia[1]. Thus, the gap in the study of peoples' and plants' interactions as an ecological and cultural phenomenon will be filled. There are three main reasons that make the study of ethnobotany of Syunik of prime importance: 1) comparatively strong preservation of traditions, including those related to the use of wild plants, 2) biological diversity of plants, and 3) geographical and environmental diversity. The preserved traditions will allow to document more details about certain plant-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 03.12.21, գրախոսվել է 03.12.21, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

[1] This study is supported by the Science Committee of the Republic of Armenia, within the frames of the research project 20TTSH-053 (“Exploitation of Natural Vegetal Resources in Syunik (Armenia): Traditions, Modern Trends and Perspectives”). The following scholars participated in the study of ethnobotany of Syunik: Dr. Nina Stepanyan-Gandilyan, Ruzanna Tsaturyan, Dr. Hasmik Abrahamyan, Dr. Allison Morrill Chatrchyan, Hasmik Knyazyan, Ani Saratikyan, Aida Papikyan and the author.

related practices and correlate them with the environment and particular plant species. The high biological diversity in the region means more chances to "discover" only locally known useful features of particular plants (as a staple for food, pharmaceuticals, dye, etc.). The geographical-environmental diversity and the respective diversity of the vegetation types may serve as an opportunity to compare cultural differences in the plant-related practices in different environments within one region. Finally, it is possible to work with communities living in several different ecosystems, including steppe ecosystems (e.g. Sisian); deciduous forests (e.g. Kapan); and dry subtropical environments (e.g. Meghri). Other reasons such as the well-documented history of Syunik province, its popularity as a tourist destination and the danger that the region will be affected by the mining industry and climate change make the above-mentioned interdisciplinary studies in Syunik more topical.

Increasing communication with the outer world causes changes in the local habits including the plant-related aspects of the culture. In this context the current trends of changes in the exploitation of natural vegetal resources and interlinks with increasing tourism flows should be an object of a special attention. And finally, such study may propose recommendations for the sustainable use of natural vegetal resources in Syunik. This is becoming an acute problem as nowadays there is a commercialization trend in the foraging activity for wild plants in the region.

Problem Statement and Current State of Play

The existence and activity of rural populations are traditionally strongly dependent on the vegetal resources of the area where they live. Exploitation of the natural vegetal resources, including the gathering, preparation and the utilization of plants for nutritional, medicinal, construction, spiritual and other purposes is an essential part of human culture. In fact, the traditional cuisine, folk medicine, religious beliefs, and many other aspects of people's material and non-material culture were conditioned by the availability of certain vegetal resources. Along with the geography and the climate, the vegetation (steppes, forests, deserts, tropics, etc.) and the plant resources (food, fuel, drugs, etc.) played a key role in the formation of civilizations and conditioned formation of certain cultures and communities in different parts of the world. On the other hand, because of the exploitation of environmental resources during the last 10,000 years, especially

after the "Neolithic Revolution," human communities affected the vegetation around them and changed it (e.g. through deforestation, land cultivation, desertification, etc.). Thus, it is necessary to apply a holistic and multidisciplinary approach to the study of the exploitation of natural resources as a cultural phenomenon. Nowadays, although peoples' lives are not as strongly dependent on their surrounding natural resources as in earlier times, some communities still have a tight connection to nature, particularly to the vegetal resources in their region. This is evident especially in rural communities in Armenia, such as the ones in Syunik – the region of the proposed investigation.

Syunik (or Zangezour) is situated in the south of the Republic of Armenia. The total land area of Syunik is approximately 4,500 square km (which represents 15% of the total area of Armenia, making it the second-largest province in Armenia), and it has a population of approximately 140,000 people. Syunik region ('marz' in Armenian) has eight administrative sub-regions (municipalities): Gorayk, Sisian, Goris, Kapan, Tegh, Kajaran, Tatev and Meghri. The landscape of the region is mountainous (the Zangezur Mountains) and mainly covered with deciduous forests. The highest elevation is about 3,900 m, and the lowest one – 380 m, which creates evident vertical and climatic zonality starting from the dry subtropical zone close to the bed of the Araxes River (in Meghri) to the alpine zone on Mount Kaputjugh and Mount Gazanasar[2]. The region has a well-known and comparatively well-documented ethnography and history[3]. Although the other aspects of folklife, culture and history of this peculiar region were thoroughly studied, the ethnobotanical (plant-related) part of the culture was left out of the research field of scholars, possibly because of the interdisciplinary approach it required.

Armenians have deep-rooted traditions of the use of wild plants that have been documented since the Middle Ages[4]. The earliest known manuscripts and publications, where information about the medicinal and aromatic plants and their useful features are documented, belong to Eznik of Kolb, a fifth-century Armenian Christian writer, Mkhitar Heratsi, a twelfth-century Armenian physician, and

[2] Հայաստանի ազգային ատլաս, 2007.

[3] e.g. **Григоров** 1891, **Լիսիցյան** 1969, **Օրբելյան** 1986.

[4] **Априкян** 1981; see **Степанян-Гандилян** (2014) for detailed literature review.

Amirdovlat Amasiatsi, a fifteenth-century Armenian physician and writer[5]. In the modern times, there have been many popular and scientific articles published on the useful features of the wild plants of Armenia[6]. However, the information reported in many of them represents just a list of wild plants with a description of the habitat and common useful features (often taken from foreign sources and unknown to the locals), while the names of plants, their use, importance and role in the life of the local communities often vary from region to region. The information in some of those publications is often gathered from (or repeats) other publications and does not represent scientific novelty. In other cases, the studies lack either biological or ethnographical background, or sources of information and methodology, and, thus, are incomplete. The most frequent situation we have with earlier ethnobotanical publications is the following; many ethnographers have touched upon the economic, medicinal and spiritual practices, involving plants in Armenia[7]. However, they gathered and published information about plants ethnotaxa (just folk names) without any biological and ecological background. Similarly, there have been attempts to make ethnobotanical observations by botanists[8]. These publications, on the other hand, lack the necessary ethnographic and cultural bases and often represent just simple notes about the useful features of certain botanical taxa. As a result, we have incomplete pieces of information that cannot even be correlated with an acceptable degree of confidence. The main problems include, but are not limited to, the following: for the ethnographic publications, we do not know to which plants exactly the ethnographers refer, and there is no information about the impact of anthropological factors on the ecology of the plants. For the botany publications, they include practically no information about the details, regional specifics, and variations for the uses, folk names, importance, origin of

---

[5] **Ամիրդովլաթ Ամասիացի** [1482] 1926, [1469] 1940, **Վարդանյան** 1999, **Vardanian** 2000; **Հարությունյան** 1990, etc.

[6] **Петров** 1940, **Гроссгейм** 1952, **Золотницкая** 1958, 1965, **Լիսիցյան** 1969, **Թորոսյան** 1983, **Априкян** 1981, **Հարությունյան** 1990, **Vardanian** 1999, **Վարդանյան** 2000, **Rivera** et al. 2011, **Балоян, Балаян** 2013, **Ծատուրյան, Գևորգյան** 2007, 2014, **Bussmann** 2017, etc.

[7] **Բդոյան** 1972, **Լիսիցյան** 1969, **Аристова** 1990, **Հոբոսյան** 2007, and many others.

[8] **Ярошенко** 1941, **Ապրիկյան** 1972, 1981, **Թորոսյան** 1983, **Մելքումյան** 1991, **Թամանյան** 1999, **Ղանդիլյան, Բարսեղյան** 1999, **Ծատուրյան, Գևորգյան** 2007, **Տեր-Ոսկանյան** 2007, etc.

knowledge/practice, cultural and ethnic attribution, recipes (food) and doses (remedies) and many other aspects of the plants' uses. For the last group, the situation is even worse, when it concerns the non-practical use of plants such as the spiritual importance and uses in religious and household rituals, as biologists usually focus on the biological characteristics of plants, and mostly pay little attention to their sociological characteristics or cultural uses.

Traditional ethnobotanical knowledge is at risk in Armenia, just as in the rest of the world, and is gradually fading away because of migration, urbanization, modernization, as well as competition with modern cuisine, conventional medicine, techniques and other innovations. A lot of information, regarding the ethnobotanical knowledge and traditions of the Armenians has been lost during the Soviet period because this field did not receive due scientific attention, and a considerable amount of data was not recorded or preserved. Given that in the era of modernization traditional knowledge is increasingly fading away, urgent steps ought to be taken in order to study, record and publish this information. Otherwise, in the near future researchers will have to satisfy themselves with mere guesses and suppositions or put our hopes into the imperfect hands of archaeology and archaeobotany.

Main Aims and Objectives

The main goals of ethnobotanical study is the investigation, documentation, preservation and popularization of the traditional knowledge, skills and experience related to the use of natural plant resources, as well as study of changes and innovations in the abovementioned spheres. As a part of the Armenian cultural heritage, traditional ethnobotanical knowledge needs protection. The protection first of all assumes at least documentation of the knowledge and the relevant practices. There are extremely few ethnobotanical studies regarding the Armenian ethnos and the people living in Armenia in general. The region of Syunik is not an exception; despite its rich traditions and potential for ethnobotanical studies, it has never been investigated.

Our preliminary studies[9] (2017–2021) attest that the population of Syunik uses at least several plants for nutritive and medicinal purposes that are unknown in other regions of Armenia and to the scientific community. Our aim is to record and publish these "new and unknown" useful plants and, thus, complement our

[9] **Hovsepyan** et al. 2019.

knowledge, regarding edible and medicinal plants. In the light of population growth on Earth, discovery (for science) of unknown or only locally-known edible plants is an important task for complementing the list of potential crops for the future. The same concerns the tea-plants, medicinal plants and plants with other practical uses. As our research participants often attest, those plants may heal them or prevent their health problems in a better way than it was possible to do using conventional drugs. The above-mentioned demonstrates the importance of researching and recording the biodiversity of useful local plants. The study and record of plant-related folk practices is the axial direction and goal of our investigations. Ethnographic investigation and records, that we conduct, have irreplaceable importance not only for the documentation of the remnants of traditional folk practices related to foods, folk medicine, etc., but also will help other social-cultural anthropologists to understand the current processes in the community and the origins of the present situations and processes.

As some places in Syunik are currently amongst the most popular tourist destinations in Armenia, we also study the influence of tourism on the plant-related practices in this community. Even short visits and preliminary observations confirm that the cultural traditions are fading and ethnobotanical knowledge is transforming. For example, the role of local restaurants and the folk markets (herbal markets) (e.g. near Tatev monastery) in this process is evident and we aim to pay special attention to the study of this phenomenon[10].

Methodology

Taking into account the interdisciplinary nature of the ethnobotanical research, combined methodology of ethnographic, botanical and ecological methods should be implemented for the research tasks. There are widely used guidelines and international regulations in the field of ethnobiology[11] that may be used in the field.

The primary goal of the ethnographic methodology in the context of ethnobotanical studies is to record folk knowledge, practices and skills on the use of wild plants. It, in turn, involves the use of various tools:

❖ Literature analysis – to visualize the historical and traditional coverage of the phenomena to be explored through existing publications;

[10] **Hovsepyan** et al. 2019.

[11] International Society of Ethnobiology Code of Ethics 2008, Winick et al 2016, etc.

❖ Qualitative research tools – in-depth interviews for the purpose of detailed and dense registration of knowledge and skills of the key experience holders;

❖ Use of semi-structured questionnaires – to ensure a representative coverage of the local population, regarding the use of plants.

The information recorded as a result of in-depth interviews and semi-structured questionnaires during ethnographic fieldwork may be analyzed by the method of generalization, in comparison with the information obtained as a result of the application of the botanical method.

The application of the botanical method aims to identify the used species, then record the connection of various species with folk practices, and, in general, allow the connection of the ethnographic material with specific biological species. This approach supposes the collection and identification of plant samples in parallel with and linked to the ethnographic investigation. The aim of the ecological method is to register human-plant interactions as an example of ecological relations; it may be done through field ecological observations combined with ethnographic works and further analysis.

The interviews are being transcripted and then analyzed according to the main thematic groups: foods, drinks, folk medicine, plant gathering, fuel, traditions, tourism, prospects for sustainable development, etc. The questionnaires are developed by presenting quantitative data to ensure the demographic representation of the data on the above-mentioned thematic groups.

In addition, social network platforms on the Internet are used. For example, a Facebook page was created to be used for data collection (pictures, recipes, stories, ecological calendars) and completion of the users' short surveys.

Expected Results and Discussion

What Ethnobotany May Study

We study the traditional knowledge about the foraging, preparation and use of wild plants, the economic, socio-cultural and ecological aspects of these practices, the reasons and mechanisms for their change, the emergence of innovations and new knowledge. The following aspects of the use of natural plant resources in Syunik region are our study targets:

➢ Gathering of plants as an economic, socio-cultural and ecological phenomenon,

- Traditional wild plant-based dishes, spices and drinks (teas, alcoholic beverages, syrups),
- Traditions and new phenomena in local folk medicine,
- Wild plants as a source of various dyes, plants for body care and cosmetics, aesthetic and decorative importance of wild plants,
- Use of wild plants as fuel and fodder, other uses,
- Plants- and agriculture-related rituals and beliefs, sacred trees,
- New sources for pharmaceuticals,
- Future crops,
- Gastrotourism and ecotourism,
- Sustainable use of natural plant resources.

Ethnobotanical Research Plan

We carry out the proposed research at the following main stages:

1. Collection of published and archival materials related to the topic of the project,
2. Preparation for the research,
3. Fieldwork,
4. Processing, analysis, interpretation of the published, archival as well as the ethnographic, botanical, and ecological data documented by us.
5. Preparation and implementation of publications and presentations at conferences.

Here are the above-mentioned steps in details.

1) Collection of references

As far as we know, there are no complete published or archival materials related to the useful plants of Syunik. However, some information about useful plants or the use of plants in the region can be found in many scientific publications on ethnography and botany, as well as on popular print sources and on the Internet, including social networks, such as the Facebook, etc. Our team is working at libraries, archives, and on the Internet, and retrieving information on all types of wild plant uses in Syunik, which will be further processed and presented in conjunction with the results of our ongoing research. However, the sources mentioned above cannot give a complete and systematic picture of any side of the use of plants in Syunik, so we collect and document the necessary data through interdisciplinary ethnographic field research.

2) Research preparation

The second stage of our work was the preparation for the research. Although we had the vision of our work before the commence of our studies, it was necessary to make some structural changes, corrections, and adjustments, depending on the analysis of the data collected at the first stage of the research. In particular, it is often necessary to revise the basic research questions, in-depth interview questions, questionnaire for the preparation of the database, database structure, the selection of communities, fieldwork seasons, etc. The work described at this stage will be carried out before each fieldwork.

3) Fieldwork

We are conducting the fieldwork throughout the whole research period. Interdisciplinary ethnographic investigations are carried out during the fieldwork, combining ethnography with botanical and ecological research. We try to be in most of Syunik villages, but some villages, where there is almost no population or no elderly people or the residents are not locals, are bypassed. In that case, additional work in a respective amount is being done in other rural communities, where the potential for ethnobotanical research is greater. It is advisable to make the choice or preference of certain rural communities only while working in the region when we will get acquainted with the real situation right on the spot. We mainly conduct the research among the rural population, because the rural population is more involved in plant gathering and is generally more involved in plant-related activities than the people living in urban areas. We also conduct in-depth interviews for testing purposes among the population, residing in towns (at least several interviews in each town) to get information and insights into rural-urban differences and the probable consumer preferences among town residents.

During the fieldwork, the botanical-ecological observations, investigations and the collection of plant samples are carried out in parallel with the ethnographic investigations. The plant samples are taken from the storages of village people or from the plants they show us in their yards or in the field. Each plant specimen we collect gets its serial number linked to the serial number of the interview. The location, the GPS coordinates of the plant, geographical details, vegetation type and other environmental details required for further environmental analysis are also recorded. The collected herbarium material is partly transferred to the Institute of Botany of NAS RA after the fieldwork.

4) Research Data Processing

Each stage of the fieldwork is followed by the processing of the ethnographic, botanical, and ecological data we received. In this phase, in-depth interviews are transcribed, and the information recorded in the questionnaires are manually imported to the database. The collected botanical material is studied, identified, and prepared to be stored in the herbarium. The identification of the herbarium material is carried out mainly through using the multi-volume work "Flora of Armenia"[12], based on the morphological and anatomical features of the collected plants. The herbarium material is stored under serial numbers as documentary material so that we can return to it, check, or compare it if necessary. A general description of certain ecological communities (phytocoenosis) is given according to field observations and results of the collected plant material identifications. After being collected in the database, the obtained ethnographic, botanical, and ecological data are compared, analyzed, and a professional interpretation of the studied situations, processes and issues are given, regarding all related scientific fields.

5) Summing up Research Data and Publication

The work on preparation of the publications and conference presentations may begin when the fieldwork is completed at least in one community.

The ethnographic material we record as photos, audio and video is original and factual documentation in a database that is being electronically archived and will be preserved for the future generations as part of the Armenian cultural heritage.

Conclusions

The last war (2020) in Artsakh and the current geo-political situation strengthen the importance of cultural studies in Syunik showing the Armenianness of this region and promoting them internationally. Meanwhile, promoting and presenting research in the humanities and social sciences outside Armenia is an acute challenge for the Armenian scientific society nowadays. We suggest that the research findings of scholars in the humanities and social sciences be also disseminated through interdisciplinary studies (such as ethnobotany) as natural sciences are more adapted to modern requirements for the publication in international periodicals. Moreover, interdisciplinary studies are often more popular, which makes them more demanded for publication in international and local periodicals meant for both professional and non-professional audiences.

[12] Флора Армении, т. 1–11, 1954–2009.

BIBLIOGRAPHY

Ամիրդովլաթ Ամասիացի, (1482) 1926, Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, խմբ. Կ. Բասմաջյանի, Վիեննա, Մխիթարյան տպ., 766 էջ:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի, (1469) 1940, Օգուտ բժշկութեան, խմբ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԱրմՖԱՆ, 578 էջ:

Բդոյան Վ.Հ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 510 էջ.

Թորոսյան Ա.Ա. 1983, Հայաստանի դեղաբույսերը. Երևան, «Հայաստան», 298 էջ:

Լիսիցեան Ս. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 334 էջ:

Ծատուրյան Թ.Գ., Գևորգյան Մ.Լ. 2007, Հայաստանի ուտելի վայրի բույսերը. Երևան, «Լուսակն», 299 էջ:

Ծատուրյան Թ.Գ., Գևորգյան Մ.Լ. 2014, Հայաստանի վայրի դեղաբույսերը. Երևան, «Լուսակն», 315 էջ:

Հարությունյան Հ.Ս. 1990, Միջնադարյան հայկական բժշկարանների դեղաբույսեր, Երևան, «Լույս», 215 էջ:

Հոբոսյան Ս. 2007, Հայոց ծիթիանության մշակույթը (XIX–XX դ. առաջին կես). Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, N 23, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», էջ 4–102:

Ղանդիլյան Պ.Ա., Բարսեղյան Ա.Մ. 1999, Հայաստանի վայրի ուտելի և համեմունքային բանջարաբույսերի գենոֆոնդը, Երևան, «Ամարաս», 48 էջ:

Վարդանյան Ս. 2000, Հայաստանի բժշկության պատմություն հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Քննասէր», 440 էջ.

Օրբելյան Ս. 1986, Սյունիքի պատմություն. Երևան, «Սովետ. գրող», 616 էջ:

Априкян С. 1972, Ценный растительный материал из флоры Армении для производства продуктов питания. Биологический журнал Армении, N25(12), с. 74–79.

Априкян С. 1981, Краткая история использования полезных растений флоры Армении с древних времен до наших дней (предварительный отчет). Флора, растительность и растительные ресурсы Армянской ССР, N8, с. 171–194.

Аристова Т.Ф. 1990, Материальная культура курдов XIX-первой половины XX в: проблема традиционно-культурной общности, Москва, «Наука», 228 с.

Балоян С.А., Балаян К.В. 2013, Лекарственные растения Нагорного Карабаха. Takhtajania, N 2, с. 122–130.

Григоров Н. 1891, Село Татев. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, N 13, с. 59–125.

Гроссгейм А.А. 1952, Растительные богатства Кавказа, Москва, изд.-во Московского общества испытателей природы, 632 с.

Золотницкая С.Я. 1958/1965, Лекарственные ресурсы флоры Армении. т. 1, т. 2, Ереван, изд-во Акад. наук Арм. ССР.

Мелкумян И.С. 1991, Дикорастущие пищевые растения Араратской котловины. Флора, растительность и растительные ресурсы Армении N 13, с. 228–247.

Петров В.А. 1940, Этноботаника Нагорного Карабаха, Баку, изд-во АзФАН, 168 с.

Степанян-Гандилян Н.П. 2014, Этноботанические исследования Армянского нагорья: история и перспективы, Ереван, «Гитутюн», 56 с.

Тер-Восканян А.П. 2007, Дикорастущие пищевые растения Армении. Овощные растения. Флора, растительность и растительные ресурсы Армении, N16, с. 106–111.

Флора Армении. Под ред. Тахтаджяна А.Л, т. 1–8. Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 1954–1987; т. 9, 10, 11. A.R.G. Liechtenstein, Gantner Verlag KG, Ruggel, 1995–2009.

Ярошенко Г.Д. 1941, Дикорастущие овощные растения Армянской ССР. Бюллетень ботанического сада, N 3, с. 33–38.

Bussmann R.W. (ed.) 2017, Ethnobotany of the Caucasus. Springer International Publishing, 746 p.

Hovsepyan R., Stepanyan-Gandilyan N., Stollberg Ch. 2019, Phytomedicinal Knowledge and "Official" Sources in Tatev (Armenia). Ethnobiology Letters, N 10(1), p. 23–34.

International Society of Ethnobiology, 2006, International Society of Ethnobiology Code of Ethics (with 2008 additions) [web page]. Available at: http://ethnobiology.net/code-of-ethics/

Rivera D., Matilla G., Obon C., Alcaraz F. 2011, Plants and Humans in the Near East and the Caucasus: Ancient and Traditional Uses of Plants as Food and Medicine: An Ethnobotanical Diachronic Review (Armenia, Azerbaijan, Georgia, Iran, Iraq, Lebanon, Syria and Turkey). 2 vols. Servicio de Publicaciones, Universidad de Murcia, Spain.

Shirvani Dastgerdi A., Sargolini M., Allred S., Chatrchyan A., De Luca G. 2020, Climate Change and Sustaining Heritage Resources: A Framework for Boosting Cultural and Natural Heritage Conservation in Central Italy. Climate, N8(2), p. 26; https://doi.org/10.3390/cli8020026.

Tamanyan K. 1999, Useful Plants of Armenian Flora. Development of the Full Project for in-situ Conservation and Sustainable Use of Agrobiodiversity, (p. 38). Yerevan.

Vardanyan S.A. 1999, Amirdovlat Amasiatsi, a Fifteenth-Century Armenian Natural Historian and Physician. New York, Caravan Books, 168 p.

Winick S., Bartis P., Groce N., Kruesi M., Shankar G. 2016, Folklife and Fieldwork: An Introduction to Cultural Documentation, 4th ed., Publications of the American Folklife Center, no. 3, Washington DC, Library of Congress, 47 p.

ՍՅՈՒՆԻՔԸ ԷԹՆՈԲՈՒՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ռ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ էթնոբուսաբանություն, բուսահավաքչություն, ավանդական սնունդ, ժողովրդական բժշկություն, կայուն զարգացում, էկոտուրիզմ, գաստրոտուրիզմ:

Սյունիքի վայրի բույսերին առնչվող ավանդույթների և մերօրյա գործընթացների միջմասնագիտական հետազոտությունը թույլ է տալիս մանրամասն ազգագրական տեղեկություններ փաստագրել և դրանք կապել շրջակա միջավայրի ու կոնկրետ կենսաբանական տեսակների հետ: Սյունիքի աշխարհագրական-բնակլիմայական պայմանների և բուսական աշխարհի բազմազանությունը հնարավորություն է տալիս «հայտնաբերել» ու փաստագրել տարածաշրջանից դուրս և գիտական հանրությանն անհայտ օգտակար բույսեր, ինչպես նաև համեմատել շրջանի տարբեր էկոաշխարհագրական միջավայրերում բույսերին առնչվող մշակութային տարբերությունները: Ծառանում են բնական բուսական ռեսուրսների շահագործման փոփոխությունների, նաև ընթացիկ միտումների ուսումնասիրության խնդիրները՝ դրանց վրա զբոսաշրջության ազդեցության հաշվառմամբ հանդերձ: Այնուհետև կարելի է առաջարկել որոշակի գաղափարներ և ծրագրեր՝ Սյունիքում բնական բուսական պաշարների կայուն օգտագործման վերաբերյալ: Վերջինս սուր խնդիր է դառնում, քանի որ ներկայումս տարածաշրջանում որոշակիորեն զգացվում է վայրի բույսերի հավաքչության առևտրայնացման միտում:

СЮНИК (АРМЕНИЯ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРСПЕКТИВ ЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ОВСЕПЯН Р.

Резюме

Ключевые слова: этноботаника, собирательство растений, традиционная еда, народная медицина, стабильное развитие, экотуризм, гастротуризм.

Междисциплинарные исследования традиций и современных процессов, связанных с дикими растениями провинции Сюник в Армении, позволяют документировать подробные этнографические данные, связать их с окружающей средой и конкретными биологическими видами. Разнообразие географических и климатических условий и флоры Сюника дает возможность выявить и документировать полезные растения, неизвестные за пределами региона и в том числе научному сообществу, а также сравнить связанные с растениями культурные различия в разных эколого-географических средах самой провинции. Мы планируем изучить также современные тенденции в использовании природных растительных ресурсов и уделить особое внимание влиянию туризма на них. В результате исследования мы можем предложить некоторые идеи и планы по стабильному использованию природных растительных ресурсов в Сюнике. Последнее становится острой проблемой, поскольку в настоящее время в регионе наблюдается тенденция коммерциализации деятельности по добыче диких растений.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ART

АННА АСАТРЯН*

И.о. директора Института искусств НАН РА,
доктор искусствоведения, профессор,
заслуженный деятель искусств РА
annaasatryan2013@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.137-152

АКАДЕМИЧЕСКОЕ СПЕНДИАРЯНОВЕДЕНИЕ: ПРОЙДЕННЫЙ ПУТЬ И ДОСТИЖЕНИЯ

Ключевые слова: академическое спендиаряноведение, Институт искусств НАН РА, Александр Спендиарян, Полное собрание сочинений, научные исследования, письма, летопись.

Вступление

1 ноября 2021 года исполнилось 150 лет со дня рождения выдающегося классика армянской музыки, основоположника национальной симфонической музыки, композитора, дирижера и музыкально-общественного деятеля Александра Афанасьевича Спендиаряна (1871–1928).

По приглашению правительства Советской Армении Ал. Спендиарян в октябре 1924 года переехал в Ереван. Ереванский период творчества композитора ознаменовался многожанровостью. С одной стороны, композитор занимался обработкой революционных, армянских и украинских народных песен для хора, голоса и фортепиано или оркестра, а с другой –

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.12.21, գրախոսվել է 20.12.21, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

продолжал работать над инструментовкой оперы «Алмаст», которая занимает исключительное место в истории армянской музыки.

Среди ереванских произведений Спендиаряна особую роль в развитии армянской симфонической музыки сыграла симфоническая картина «Ереванские этюды» (1925), где композитор продолжил намеченную в «Крымских эскизах» линию создания симфонических зарисовок картин из жизни народа. Композитор обратился к народному быту, создал обобщенные образы и сцены из народной жизни.

После смерти композитора именно в Ереване сформировалось академическое спендиаряноведение.

У истоков академического спендиаряноведения

Спустя несколько месяцев после образования Академии наук Армении 29 ноября 1943 года, весной 1944 года в составе Академии наук был создан Сектор истории и теории музыки. Следовательно, первые научные мероприятия академического искусствознания были музыковедческими.

28–31 октября 1944 года Сектор организовал научную сессию, где с докладами выступили первый ученый секретарь Сектора Арам Кочарян – «Музыкальные инструменты и инструментальное искусство Армении», руководитель Сектора Христофор Кушнарян – «Ладовые особенности шараканов» и первый руководитель Сектора Георгий Тигранов – «Музыкальная драматургия оперы «Алмаст» Ал. Спендиаряна».

Таким образом, исследование творчества Спендиаряна находилось у истоков академического музыкознания.

Отметим также, что на основе Сектора истории и теории музыки в 1948 году был образован Сектор истории и теории искусства, где изучение творчества композитора стало более многосторонним. Из 8-и музыковедческих диссертаций две были посвящены именно изучению творчества Спендиаряна. Кнарик Григорян в 1951 году окончила аспирантуру Сектора истории и теории искусств и в 1955 году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Александр Спендиарян (опыт характеристики жизни и творчества)»[1], получив ученую степень кандидата искусствоведения.

---

[1] См.: **Григорян** 1955.

Основой для ее диссертации послужила монография того же автора «Александр Спендиаров: жизнь и творчество», изданная в 1952 году на армянском языке[2]. А Микаэл Тер-Мартиросян (Тэрьян), окончивший экстернатуру Сектора в 1953 году, в 1955 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Симфонические произведения Александра Спендиаряна»[3], в которой были проанализированы симфонические опусы композитора.

Академическое издание Полного собрания сочинений Александра Спендиаряна в 11-ти томах (1951–1984)

Работы по подготовке академического издания Полного собрания сочинений Александра Спендиаряна под редакцией Геворка Будагяна[4] были начаты сразу же после Указа Президиума Верховного Совета Армянской ССР от 23 ноября 1939 года об академическом издании Полного собрания сочинений А.А. Спендиаряна.

Вскоре после этого последовал Указ Президиума Верховного Совета Армянской ССР об академическом издании Полного собрания сочинений А.А. Спендиаряна.

Издание было запланировано в одиннадцати томах (без определения срока его завершения). Редактором издания был назначен Геворк Будагян.

В 1943 году, в разгар Великой Отечественной войны, усилиями научно-исследовательского кабинета имени Романоса Меликяна «Армгосиздат» издал первый том Полного собрания сочинений Спендиаряна в оформлении художника Акопа Коджояна, под редакцией Геворка Будагяна. Том включал около 40 романсов и песен композитора, 11 из которых

---

[2] См.: **Գրիգորյան** 1952.

[3] См.: **Աստրյան** 2010, 36.

[4] За несколько дней до этого Геворк Будагян обратился к Первому секретарю ЦК Компартии Армении Григорию Артемьевичу Арутюняну – человеку, не раз на деле доказывавшему большую заинтересованность и понимание узловых вопросов развития армянской культуры и искусства. «Внимательно выслушав меня,- вспоминает Будагян,- Григорий Артемьевич с полным одобрением отнесся к моему проекту и сказал, чтобы я через день зашел к начальнику Управления по делам искусств Андранику Христофоровичу Шагиняну. Когда же я пришел к А.Х. Шагиняну, на столе у него уже лежали отпечатанные на машинке все необходимые документы». **Будагян** 1999, 48.

были опубликованы впервые.

В состав редакционной коллегии вошли Геворк Будагян, Александр Шавердян, Константин Сараджев, Завен Варданян, Георгий Тигранов, Арам Кочарян и Христофор Кушнарян. «Настоящее собрание,- читаем во введении первого тома под заглавием «От редакционной комиссии»,- являясь первым, включает все законченные сочинения композитора – как ранее изданные, так и находившиеся доныне в рукописи.

Издание рассчитано на одиннадцать томов: *том первый* – романсы и песни, *том второй* – вокальные ансамбли, хоры, мелодекламации и обработки русских и украинских народных песен, *том третий* – мелкие инструментальные произведения, том *четвертый, пятый, шестой, седьмой и восьмой* – партитуры симфонических произведений, *том девятый* – авторские переложения симфонических произведений для фортепиано в 4 руки, *том десятый* – клавир оперы «Алмаст», *том одиннадцатый* – партитура оперы «Алмаст»»[5].

Таким образом, издание Полного собрания сочинений А.А. Спендиаряна в 11 томах имело исключительно важное стратегическое значение, так как благодаря этому не только было спасено от забвения музыкальное наследие композитора, но и оно стало доступным для музыкантов-исполнителей и исследователей во всем мире, способствуя тем самым пропаганде творчества композитора.

Научные исследования

Первые серьезные исследования Сектора истории и теории музыки АН Армении были посящены изучению творчества Спендиаряна. Так, решением редакционно-издательского совета Академии наук Армении в 1952 году была издана вышеупомянутая монография Кнарик Григорян «Александр Спендиаров: жизнь и творчество» (на армянском языке)[6], ответственным редактором которой был Мушег Агаян. Целью автора монографии было, с одной стороны, кратко представить жизнь и деятельность Спендиаряна, дать общую характеристику его творчества, а с другой – оз-

[5] **Սպենդիարով** 1943, 17:

[6] См.: **Գրիգորյան** 1952.

накомить широкий круг читателей с новыми архивными документами, касающимися жизни и деятельности композитора. Материалом для исследования стали около 150-ти сочинений композитора, более 2000 писем, воспоминания о нем и разные архивные документы. В шести главах книги автор, соответственно, представляет жизненный путь композитора, анализирует его творческое наследие, обращаясь к вокальным, симфоническим, камерно-инструментальным произведениям и опере «Алмаст». Огромную ценность представляют списки произведений Спендиаряна и литература о нем, составленные Кнарик Григорян.

Важным этапом академического спендиаряноведения стало издание в 1973 году по решению ученого совета Института искусств АН Армении сборника «Александр Спендиаров. Статьи и исследования»[7], составителем которого был Геворк Геодакян. Редакторы сборника – Геворк Геодакян и Маргарита Рухкян. В статьях сборника были рассмотрены различные стороны творческой деятельности Спедниаряна, его связи с передовыми представителями русской и армянской музыкальной культуры. Значительное место в исследованиях было уделено проблемам стиля, особенностям драматургии и музыкального языка творчества композитора. В сборник, который был издан в связи со 100-летним юбилеем Спедниаряна, вошли статьи ведущих армянских музыковедов: Геворка Геодакяна, Георгия Тигранова, Маргариты Рухкян, Карине Худабашян, Маргариты Тер-Симонян, Анаит Григорян, Матевоса Мурадяна, Микаела Тэрьяна и Рафаэла Степаняна. Символично, что открывается сборник предисловием Арама Хачатуряна «Вдохновенный художник», где автор вспоминает о своих многочисленных встречах со Спендиаряном – как официальных и полуофициальных, так и просто дружеских. «С большой благодарностью я вспоминаю отношение Александра Афанасьевича ко мне, начинающему композитору; с огромным волнением я приносил ему на суд свои первые композиторские опыты, но его вдумчивое, серьезное отношение к моему творчеству, внимательность и участие вдохновляли и поощряли меня. Александр Афанасьевич, будучи строгим и доброжелательным критиком, отмечал и все хорошее, и все недостатки, ничего не упуская. Встреча с ним явилась од-

[7] См.: Александр Спендиаров. Статьи и исследования 1973.

ним из решающих поворотных моментов в моей судьбе, так как в то время, в 1922 году, я был студентом Московского университета»[8].

Арам Ильич замечает, что армянские композиторы предыдущего периода, по существу, ограничивали свое творчество вокальными жанрами. Спендиарян же открыл пути для развития симфонической музыки в самом глубоком ее понимании. «Это явилось настоящей революцией. Сразу был поднят «потолок» армянской музыки, совсем другими стали ее масштабы и критерии. Именно тогда опредилились пути нашего музыкального искусства на многие десятилетия вперед»[9].

В завершение Хачатурян пишет: «Немыслимо представить строительство армянской советской культуры без Спендиарова. Ведь именно благодаря инициативе, энергии и стараниям Александра Афанасьевича был организован симфонический оркестр при Ереванской консерватории – первый национальный оркестр республики. Он привнес в музыкальную действительность республики благотворное влияние классической русской музыки от Глинки до своего учителя Римского-Корсакова, высокий профессионализм, любовь к народному искусству.

Быть может, не надо искать прямых последователей его творчества. Мне думается, не в этом главное. Композиторы Армении – наследники Спендиарова – приняли от него творческую эстафету и несут ее вперед, каждый сообразно своему таланту и индивидуальности. И лучшее доказательство жизненности традиций, заложенных Спендиаровым, плодотворности его творческих принципов – расцвет армянской музыки сегодня»[10].

В формирование, становление и развитие академического спендиаряноведения внес весомый вклад первый академический научный официоз «Вестник общественных наук» (до 1966 года – «Известия общественных наук АН Арм. ССР»). Издание, в тесном сотрудничестве с главным центром музыкознания – с Сектором истории и теории искусств АН Арм. ССР, также стояло у истоков академического спендиаряноведения. На страницах «Вестника» были опубликованы результаты исследований творческого

[8] **Хачатурян** 1973, 5.
[9] **Хачатурян** 1973, 6.
[10] **Хачатурян** 1973, 7.

наследия Спендиаряна. «Спендиаряниана» «Вестника» имела не только научное, но и важное практическое значение. Журнал впервые издал на своих страницах и ввел в научный обиход ранее не издававшиеся страницы эпистолярного наследия Спендиаряна. «Вестник» предоставил трибуну таким известным армянским музыковедам, как Матевос Мурадян, Кнарик Григорян, Анаит Григорян, Армен Ананян, а также композитору Анушавану Тер-Гевондяну[11].

Для развития академического спендиаряноведения важное значение имели также научные исследования, музыкально-критические и публицистические статьи сотрудников Института искусств Георгия Тигранова, Матевоса Мурадяна, Геворка Геодакяна, Карине Худабашян, Маргариты Рухкян, Анаит Григорян, Анны Аревшатян, Назеник Саргсян, Анны Асатрян и других.

Составление и издание летописи жизни и творчества Спендиаряна

Очевидно, какое важное значение имеет для научных исследований составление летописей. В 1975 году по решению ученого совета Института искусств АН Арм. ССР издательством Академии наук была опубликована «Летопись жизни и творчества А.А. Спендиарова»[12], составленная дочерью композитора – Мариной Спендиаровой. Ответственным редактором был заведующий отделом музыки Института искусств Геворк Геодакян. В «Летопись», которая воссоздает весь жизненный и творческий путь композитора, вошли новые материалы – его неопубликованные письма, неизвестные или малоизвестные высказывания современников о нем.

Кстати, издание подобных работ крайняя редкость в армянском музыкознании, и это понятно, так как составление летописи очень трудоемкая и продолжительная работа, требующая от автора многолетней усердной и напряженной работы. По существу, летопись жизни и творчества Спендиаряна стала не только первой, но и единственной летописью жизни и творчества армянских музыкантов.

[11] См.: **Ասատրյան** 2021, 171–186.

[12] См.: **Спендиарова** 1975.

Следует заметить, что «Летопись жизни и творчества А.А. Спендиарова» выходит за рамки привычной летописи. «Полнота публикуемых материалов, их продуманный литературный «монтаж» делают эту книгу своеобразной документальной творческой биографией А.А. Спендиарова, дают возможность проследить за теми основными моментами жизни и творчества композитора, которые существенно необходимы для верного понимания его личности, художественных принципов, творческого вклада в национальную музыку. Так, в «Летописи» возникают и потом проходят красной нитью темы: «Спендиаров и русская музыкальная культура», «Спендиаров и деятели армянской культуры», «Спендиаров и армянские музыканты», «Спендиаров и Советская Армения» и т.д. Темы эти получают полное, конкретное и очень яркое освещение[13].

«Летопись» состоит из следующих разделов: «Детство», «Студенческие годы», «Годы занятий с Римским-Корсаковым», «Ялтинский период», «Период работы над оперой «Аламст»» и «В Армении».

Издание архивных документов о Спендиаряне

В Секторе истории и теории музыки АН Армении, помимо исследований творческого наследия Спендиаряна, велись также работы по изданию его писем и мемуаров о нем.

В 1953 году вышла в свет книга Георгия Тигранова «А. Спендиаров. По материалам писем и воспоминаний» – первый обширный свод разнообразных материалов и документов – высказываний, писем, воспоминаний, освещающих важные стороны жизни и деятельности Спендиаряна. Книга Тигранова явилась результатом тщательной и весьма трудоемкой работы автора над рукописными фондами, сосредоточенными в архивах Еревана, Москвы и Ленинграда.

Для полной и верной оценки новизны и полезности данной книги надо учесть также крайне неудовлетворительное состояние научной обработки архивных материалов по истории армянской музыки. Несмотря на то, что эти материалы многообразны и богаты, изучение их – описание, систематизация и публикация, в то время находились в очень плохом

[13] **Геодакян** 1975, 5–6.

состоянии. К примеру, как «заметил Александр Шавердян, «... до сих пор еще не осуществлено научно-подготовленное, проверенное и тщательно прокомментированное издание полного собрания статей и исследований Комитаса»[14].

С этой точки зрения книга Г.Г. Тигранова стала важным звеном в деле собирания, изучения и публикации документов и материалов по истории армянской музыки. «Прежде всего, с большой полнотой представлены многообразные и сложные личные, творческие, идейные связи Спендиаряна с великой русской классикой. С другой стороны, столь же полно показана национальная самобытность Спендиаряна»[15].

Издание литературного наследия композитора, в частности его писем

Общеизвестно, какое важное значение имеет издание литературного, в частности – эпистолярного наследия того или иного музыканта (и вообще – художника) как для понимания его эстетических взглядов, творческих принципов и мировоззрения, так и для исследования творчества в целом.

По постановлению Редакционно-издательского совета Академии наук Армянской ССР в 1962 году впервые были изданы письма Спендиаряна (составитель, автор вступительной статьи и примечаний – Кнарик Григорян).

На протяжении своей плодотворной творческой жизни композитор переписывался с такими выдающимися представителями русской и армянской музыкальной культуры, как Николай Римский-Корсаков, Александр Глазунов, Анатолий Лядов, Антон Аренский, Феликс Блуменфельд, Сергей Василенко, Никогайос Тигранян и Романос Меликян, скрипач Иоаннес Налбандян, певицы Евгения Збруева, Евгения Мравина, Айкануш Даниэлян и Варвара Эберле, дирижеры Василий Андреев и Александр Орлов, музыковеды Николай Финдейзен и Александр Оссовский, балетмейстер Михаил Фокин, художник Вардгес Суренянц и скульптор Сергей

[14] **Тигранов** 1953, 3.
[15] **Тигранов** 1953, 4.

Меркуров.

Эпистолярное наследие композитора 1880–1927 годов состоит из двух разделов: «Письма А. Спендиарова» и «Письма к А. Спендиарову». Составитель отобрала письма, которые в той или иной степени освещают творческую и музыкально-общественную деятельность композитора и свидетельствуют о высоком моральном облике человека исключительно чуткой души. Переписка Спендиаряна вводит читателя в круг многообразных творческих и идейных связей композитора с русской и армянской музыкальной культурой и ее выдающимися деятелями. Письма знакомят читателя с эстетическими воззрениями Спендиаряна, характеризуют его как художника-гражданина и крупного музыкально-общественного деятеля, говорят о его гумманном мировоззрении.

Организация юбилейных научных конференций (1951, 1971, 2021)

Первая научная сессия, посвященная вопросам исследования жизни и творчества композитора, организованная 5 ноября 1951 года Сектором истории и теории искусств совместно с Ереванской государственной консерваторией имени Комитаса и Союзом композиторов Армении, была приурочена к 80-летнему юбилею композитора.

13 декабря 1971 года состоялась научная сессия, посвященная 100-летнему юбилею Спендиаряна. Открывая научное мероприятие, директор Института искусств АН Армении Рубен Зарян дал краткую характеристику творчества композитора, подчеркнув его огромное значение для развития армянской классической музыки. Никогос Тагмизян в своем докладе проследил эволюцию творчества композитора – от общеевропейского стиля к новому, восточному. Доклад же Геворка Геодакяна был посвящен характеристике жанровых особенностей оперы «Алмаст». Музыковед охарактеризовал «Алмаст» как драматическую, психологическую оперу, в которой присутствует и патриотическая тема.

С 14 по 16 декабря 2021 года в Ереване прошла Международная научная сессия «Александр Спендиарян – 150»[16], организатором которой являлся Институт искусств НАН РА при активном содействии Дома-музея

---

[16] **Աստրյան** 2022, 12: **Աստրյան** 2022, 7:

композитора в Ереване и Союза композиторов Армении. Такая представительная и масштабная международная научная конференция, посвященная вопросам изучения жизни, творчества, исполнительской и музыкально-общественной деятельности и оценке наследия выдающегося армянского композитора Александра Афанасьевича Спендиаряна в истории спендиаряноведения проводилась впервые. Конференция объединила видных ученых и молодых исследователей не только из разных научных и образовательных центров Армении – Еревана, Гюмри, Эчмиадзина, но также из разных концов необъятной России – Санкт-Петербурга, Москвы, Казани, Якутска, а также Украины, Латвии, Голландии и Швеции.

С приветственными словами выступили академик-секретарь отделения арменоведения и общественных наук НАН РА, заслуженный деятель науки Армении, академик Юрий Суварян, директор Дома-музея Александра Спендиаряна в Ереване, заслуженный деятель культуры Армении Марине Отарян и председатель Союза композиторов Армении, заслуженный деятель искуссств Армении Арам Сатян.

Научные результаты беспрецедентной по широте охвата тематики докладов и географии участников международной научной сессии «Александр Спендиарян – 150»[17] стали важным вкладом в международное спен-

[17] В ходе пленарного заседания интересные доклады были представлены заведующей кафедрой древнеармянской и средневековой армянской литературы и методики ее преподавания Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна, член-корреспондентом НАН РА, доктором филологических наук, профессором, заслуженным деятелем культуры Армении Аэлитой Долуханян – «Либретто оперы «Алмаст» Александра Спендиаряна и поэма «Взятие Тмкаберда» Ованеса Туманяна», председателем правления Ассоциации национальных культурных обществ Латвии им. И. Козакевич, доктором искусствоведения, профессором, заслуженным деятелем искусства Латвии Раффи Хараджаняном (Латвия, Рига) – «Александр Спендиарян. Несколько взглядов из сегодня», Анной Асатрян – «Вклад Института искусств НАН РА в становление и развитие академического спендиаряноведения», деканом оркестрового факультета Санкт-Петербургской государственной консерватории им. Н.А. Римского-Корсакова, кандидатом искусствоведения, доцентом Андреем Ивановым (Россия, Санкт-Петербург) – «Произведения для струнных в наследии Александра Спендиарова», ведущим научным сотрудником Института искусств НАН РА, доктором искусствоведения, заслуженным деятелем искусств Армении Маргаритой Рухкян – «Традиционная сценическая концепция оперы «Алмаст» Александра Спендиаряна по прочтении книги «Александр Спендиаров. Статьи и исследования» (1973), доцентом кафедры музыкально-инструментальной подготовки Института музыки, театра и хо-

диаряноведение.

Издание сборника «Современники об Ал. Спендиаряне»

В 1960 году вышел в свет сборник «Современники об Ал. Спендиаряне», составитель которого – Александр Тадевосян. Он также перевел с русского на армянский язык некоторые воспоминания о композиторе. В сборнике были опубликованы мемуары Александра Глазунова, Сергея Василенко, Михаила Гнесина, Максимилиана Штейнберга, Александра Оссовского, которые знали Спендиаряна еще со студенческой скамьи, а также Бориса Асафьева, Никогайоса Тиграняна, Романоса Меликяна, Ануша-

---

реографии Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, кандидатом искусствоведения Надеждой Медведевой (Россия, Санкт-Петербург) – «Творчество Александра Спендиаряна в зеркале петербургского фортепианного дуэта», профессором Казанского государственного института культуры, доктором культурологии Татьяной Гордеевой (Россия, Республика Татарстан, Казань) – «Вокальная музыка Александра Спендиаряна в учебно-педагогическом и концертном репертуаре казанских певцов», доцентом Казанского государственного института культуры, кандидатом искусствоведения Лилией Бородовской (Россия, Республика Татарстан, Казань) – «Исполнительские интерпретации музыки Александра Спендиаряна в творчестве современных музыкантов Республики Татарстан», старшим научным сотрудником Института искусств НАН РА, кандидатом искусствоведения, доцентом Анаит Багдасарян – «Имитация в опере «Алмаст» Александра Спендиаряна», заведующей Кабинетом истории национальных музыкальных культур Санкт-Петербургской государственной консерватории им. Н.А. Римского-Корсакова, кандидатом искусствоведения, доцентом Татьяной Брославской (Россия, Санкт-Петербург) – «Метаморфозы народных инструментальных традиций в творческой эволюции Александра Спендиаряна», старшим научным сотрудником Института искусств НАН РА, кандидатом искусствоведения Марианной Тигранян – «Русский фольклор в творчестве Александра Спендиаряна» и другие.

Хотелось бы особо подчеркнуть выступления сотрудников Института искусств НАН РА – представителей академического спендиаряноведения: ведущего научного сотрудника, доктора искусствоведения, профессора, заслуженного деятеля искусств Армении Лилит Ерնджакян – «Восток Александра Спендиаряна», ведущего научного сотрудника, доктора искусствоведения Назеник Саргсян – «Значение творчества Александра Спендиаряна в области танцевального искусства», ученого секретаря Института искусств НАН РА, кандидата искусствоведения Маргариты Камалян – «Александр Спендиарян глазами армянских художников», старшего научного сотрудника, кандидата исторических наук, доцента Рипсиме Пикичян – «Спендиарофон: «симфонизированный» наследник традиционных музыкальных инструментов», старшего научного сотрудника, кандидата искусствоведения Лилит Артемян – «Фортепианное творчество Александра Спендиаряна» и научного сотрудника Арусяк Петросян – «Связи Александра Спендиаряна с деятелями армянского искусства».

вана Тер-Гевондяна, Микаела Мирзояна и др.

Большую познавательную ценность имеют воспоминания Мартироса Сарьяна, Аветика Исаакяна, Александра Таманяна и Нвард Туманян, которые содержат ценную информацию о работе композитора над оперой «Алмаст», о встречах композитора с Ованесом Туманяном, о его отношении к народной музыке и, наконец, о его последних творческих замыслах. Особый интерес представляют воспоминания дочери композитора – Марины Спендиаровой и друга детства Спендиаряна – Георгия Меликенцова.

Заключение

Таким образом, неоценим вклад академического спендиаряноведения в изучение и издание творческого наследия выдающегося представителя армянской классической музыки, основоположника национальной симфонической музыки, композитора, дирижера и музыкально-общественного деятеля Александра Спендиаряна (1871–1928).

Исследования в области академического спендиаряноведения проводились в следующих направлениях:

- академическое издание полного собрания сочинений Александра Спендиаряна в 11-ти томах (1951–1984),
- научные исследования (Кнарик Григорян – «Александр Спендиаров (жизнь и творчество)» (1952)), «Спендиаров Александр: статьи и исследования» (сост. – Геворк Геодакян, 1973), а также множество научных статей,
- издание архивных материалов о композиторе (Георгий Тигранов – «Александр Спендиаров. По материалам писем и воспоминаний» (1953)),
- издание литературного наследия композитора, в частности, его писем (составитель – Кнарик Григорян, 1962),
- издание летописи жизни и творчества композитора (составитель – Мария Спендиарова, 1975),
- организация посвященных Спендиаряну юбилейных научных конференций (1951, 1971, 2021),
- публикация сборника «Современники об А. Спендиаряне» (составитель – Александр Тадевосян, 1960) и т.д.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александр Спендиаров. Статьи и исследования, 1973, Ереван, изд.-во АН Арм. ССР, 211 с., ноты, 1 л. портр.

Будагян Г. 1999, Со Спендиаровым. Страницы воспоминаний, Ереван, «Амроц», 1999, 64 с., 16 с. илл.

Геодакян Г. От редактора. 1975, **Спендиарова М.** Летопись жизни и творчества А.А. Спендиарова, Ереван, изд-во АН Арм. ССР, с. 5–6.

Григорян К. 1955, Александр Спендиарян (опыт характеристики жизни и творчества), Автореферат на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Ереван, 19 с.

Спендиарова М. 1975, Летопись жизни и творчества А.А. Спендиарова, Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 522 с., 9л. илл.

Тигранов Г. 1953, А. Спендиаров. По материалам писем и воспоминаний, Ереван, «Айпетрат», 191 с., 12 л. илл., ноты.

Хачатурян А. 1973, Вдохновенный художник, Александр Спендиаров. Статьи и исследования, Ереван, изд.-во АН Арм. ССР, с. 5–7.

Աստրյան Ա. 2010, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ – 50, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 395 էջ+32 էջ նկ.:

Աստրյան Ա. 2021, Երաժշտագիտության հարցերը «Լրաբերի» էջերում. ակադեմիական սպենդիարյանագիտության ձևավորումն ու զարգացումը, Երևան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 171–186:

Աստրյան Ա. 2022, «Ալեքսանդր Սպենդիարյան - 150» միջազգային գիտական նստաշրջանը, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն, N 1, հունվար (361), էջ 7:

Աստրյան Ա. 2022, Միջազգային գիտական նստաշրջան «Ալեքսանդր Սպենդիարյան - 150», Կրթություն, 12 հունվարի, թիվ 1 (1026), էջ 12:

Գրիգորյան Ք. 1952, Ալեքսանդր Սպենդիարով. կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 143 էջ + 7 թ. նկ.:

Սպենդիարով Ա. 1943, Ստեղծագործությունների լրիվ ժողովածու, Առաջին հատոր, Ռոմանսներ և երգեր, խմբագրություն՝ Գ. Բուդաղյանի, Երևան, 225 էջ:

ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ. ԱՆՑԱԾ ՈՒՂԻՆ ԵՎ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ակադեմիական սպենդիարյանագիտություն, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Երկերի լիակատար ժողովածու,

գիտական ուսումնասիրություններ, նամակներ, տարեգրություն:

Ծանրակշիռ է ակադեմիական սպենդիարյանագիտության դերը հայ դասական երաժշտությանականավոր ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի (1871–1928) ստեղծագործական ժառանգության հրատարակման և ուսումնասիրության գործում:

Ակադեմիական սպենդիարյանագիտության ասպարեզում աշխատանքներն ընթացել են հետևյալ ուղղություններով՝ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության իրականացում՝ 11 հատորով (1951–1988), գիտական ուսումնասիրություններ (Քնարիկ Գրիգորյան՝ «Ալեքսանդր Սպենդիարով. կյանքը և ստեղծագործությունը» (1952), «Александр Спендиаров. Статьи и исследования» գիտական հոդվածների ժողովածու (կազմող՝ Գևորգ Գյոդակյան, 1973) և բազմաթիվ գիտական հոդվածներ), կոմպոզիտորին առնչվող արխիվային փաստաթղթերի ու վավերագրերի հրապարակում (Գեորգի Տիգրանով՝ «А. Спендиаров. По материалам писем и воспоминаний», 1953), կոմպոզիտորի գրական ժառանգության՝ Նամականու հրատարակում (կազմող՝ Քնարիկ Գրիգորյան, 1962), կոմպոզիտորի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրության կազմում և հրատարակում (կազմող՝ Մարինա Սպենդիարովա, 1975), հոբելյանական գիտական նստաշրջանների կազմակերպում (1951, 1971, 2021), «Ժամանակակիցները Ալ. Սպենդիարյանի մասին» ժողովածուի կազմում և հրատարակում (կազմող՝ Ալեքսանդր Թադևոսյան, 1960) և այլն:

ACADEMIC SPENDIARYAN STUDIES: THE PATH AND ACHIEVEMENTS

ASATRYAN A.

Summary

Key words: Academic Spendiaryan Studies, NAS RA Institute of Arts, Alexander Spendiaryan, Collected Works, scholarly research, Letters, Chronicle.

Invaluable is the contribution of academic Spendiaryan Studies to the publication and research of the creative legacy of the prominent representative of

Amenian classical music, the founder of Armenian symphonic music, the composer, conductor and musical-and-public figure Alexander Spendiaryan (1871–1928).

Research in the field of academic Spendiaryan Studies was carried out in the following directions: academic publication of "Complete Works of Alexander Spendiaryan" in 11 volumes (1951–1988); scholarly research: Knarik Grigoryan's "Alexander Spendiarov. Life and Ouevre" (1952), Georgi Tigranov's "Alexander Spendiarov. Based on Letters and Recollections" (in Rus., 1953), collected scholarly papers "Alexander Spendiarov. Articles and Research" (in Rus., compiled by Gevorg Geodakian, 1973), and many others; publication of the composer's literary legacy: "Collection of Letters" (compiled by Knarik Grigoryan, 1962); compilation and publication of the chronicle of the composer's life and oeuvre (compiled by Maria Spendiarova, 1975); organization of anniversary academic conferences (1951, 1971, 2021); compilation and publication of the collection "Contemporaries about Al. Spendiaryan" (compiled by Alexander Tadevosyan, 1960), etc.

ԻՎԵԹ ԹԱՋԱՐՅԱՆ*

Արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ
ՄՄ անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Մատենադարան,
ԵՊՀ, Հայ արվեստի պատմության և տեսության ամբիոն
yvettetaj@yahoo.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.153-164

ՂԱՋԱՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼԱՆՔԸ ՀԱԿՈԲ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Ղաջար, Ղաջարական Իրան, ղաջարական արվեստ, Հակոբ Հովնաթանյան, ղաջարական դիմանկարչություն, Նասեր էդ-Դին շահ, Հովնաթանյան:

Ներածություն

Կտավի վրա յուղաներկով առաջին օրինակների ի հայտ գալը և՛ իրանական[1], և՛ հայկական[2] արվեստում սկսում է XVII դարից:

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.12.21, գրախոսվել է 08.01.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

[1] Կտավի վրա յուղաներկով առաջին օրինակները ի հայտ են եկել Սեֆյանների իշխանության օրոք: Սեֆյանների հզոր տիրակալներից մեկը՝ Շահ Աբբաս Առաջինը, 1598 թ. հիմնադրեց իր նոր մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, որը պետք է դառնար մշակութային կենտրոն: Այդ նպատակին հասնելու համար Հայաստանի մի շարք գավառների այն հմուտ արհեստավորներն ու վաճառականները, որոնք եվրոպական մի շարք երկրների հետ կապեր ունեին, գաղթեցվում են Իրան: Սպահանի Նոր Ջուղան մի քանի տարի ընդմիջումից հետո շարունակեց Հին Ջուղայում մշակույթի օրինաչափ զարգացման ավանդները, և այս ամենը չէր կարող անմասն մնալ իրանցիներից: Վերջիններս ցանկանում էին Իրանը ձերբազատել հին ավանդույթներից և արտաքնապես ձևափոխելով մոտեցնել եվրոպականին:

[2] Հայ կերպարվեստի պատմության հենքի վրա քննելով նշենք, որ հաստոցային առաջին գործերը թվագրվում են XVII դարի վերջ և XVIII դարի առաջին քառորդով: Դրանց գերակշռող մեծամասնությունն ավետարանական պատկերներ են: Այս աշխատանքները հիմնականում արվել են եկեղեցիների համար և կարելի է ասել, որ փոխարինում էին եկեղեցու պատերը զարդարող որմնանկարներին: Ավելին տե՛ս **Ավետիսյան** 2007, 27:

Եվրոպական երկրների հետ կապերի աշխուժացման հետևանքով փոխվեց երկու ժողովուրդների կենցաղավարությունը: Փոփոխման գործընթացի մեջ կարևոր դեր ունեցան ինչպես Եվրոպայի հետ հայ և իրանցի վաճառականների անմիջական կապերը, այնպես էլ իրանական և հայկական միջավայր ներթափանցած եվրոպական իրերը: Արվեստի գործերը, հաճախ նաև տպագիր պատկերազարդ գրքերը, որոնք բերվում էին ճանապարհորդների կամ վաճառականների կողմից, որոշակի ազդեցություն թողեցին տեղի գեղագիտական պահանջների ձևավորման վրա, ինչի արդյունքում մեկը մյուսի հետևից սկսեցին ստեղծվել արվեստի գործեր, որոնք աչքի ընկան նոր արտահայտչամիջոցներով, իրականության արտահայտման անմիջականությամբ: Նորամուծությունները հիմնականում դրսևորվում էին թեմատիկայի ընտրությամբ, հեռանկար ստանալիս, համամասնությունների պահպանման մեջ, սիմետրիկ հորինվածքում, լույսի ու ստվերի փոխհարաբերություններում և այլն:

Սկզբնական շրջանում Իրանում այդ աշխատանքները հիմնականում արվում էին պալատները և մեծահարուստների առանձնատները հարդարելու համար (նկ. 1 և 3), իսկ հայկական միջավայրում հաստոցային աշխատանքները տեղ էին գտնում եկեղեցիներում (նկ. 2): Համաձայն Մաղաքիա Օրմանյանի՝ «Եկեղեցուց դուրս բնավ իսկ կիրառության մեջ չեն լինում»[3]:

Թեմատիկ առումով իրանական իրականության մեջ գերակշռել են աշխարհիկ բովանդակությամբ գեղանկարները, որոնք ընդգրկում էին տվյալ ժամանակաշրջանում նորաձև համարվող եվրոպական որևէ իր՝ գերմանական ժամացույց, հախճապակե գինու գավաթ կամ եվրոպական ճենապակե ծաղկաման, իսկ հայկական գեղանկարներում գերակշռողը կրոնական թեմաներն էին, որոնք ստանում են աշխարհիկ մեկնաբանումներ: Կարելի է ասել, որ երկու դեպքում էլ այդ աշխատանքները եկան փոխարինելու որմնանկարներին: Այստեղ կարևոր է մեկ այլ հանգամանք. գեղանկարը միջոց է դառնում անմիջական ու պատկերավոր լեզվով պատմելու մարդկանց կենցաղավարության, բարքերի, ավանդույթների, ծիսական արարողակարգերի փոփոխման մասին: Սա հատկապես բնորոշ էր XVII դարի Սեֆյան Իրանին, որտեղ հաստոցային գեղանկարի ներթափանցումը գալիս է ապացուցելու, որ ավանդապաշտ Իրանը փոխում է իր մշակութային դիմագիծը՝ դառնալով նոր արժեքները փառաբանող միջոց:

[3] Տե՛ս **Օրմանյան** 1992, 111:

Հայկական և իրանական հաստոցային նկարչության նմուշները. համեմատական վերլուծություն

Նորարարություն համարվող յուղաներկով աշխարհիկ կտավները քաղաքական և մշակութային կյանքի փոփոխականության արտացոլանքն էին: Հաստոցային նկարչության վաղ շրջանի ստեղծագործությունները դեռևս կրում էին որոշակի ընդհանրություններ մանրանկարչության հետ, սակայն ժամանակի ընթացքում նորարար արվեստագետների գործերի բազմազանությունն ու գեղանկարչական ընկալումները նոր ուղի հարթեցին ինչպես XVIII, այնպես էլ XIX դարի և՛ իրանական, և՛ հայկական գեղանկարչության հետագա զարգացման համար:

Արդյունքում, XVIII դարից սկսած հաստոցային դիմանկարի ստեղծումը կարող ենք համարել գեղարվեստական կյանքի զարգացման վերելք: Ղաջար դարաշրջանի նկարիչները, ի տարբերության Սեֆյան Իրանի արվեստագետների, որոնք նկարչության մեջ շեշտադրում էին կերպարների ռոմանտիզմն ու թեմաների քնարական մեկնաբանումը, սկսեցին կարևորել արտաքին շքեղությունն ու ճոխությունը: Այսպիսով, արվեստում ստեղծվեց գեղեցիկի նոր ընկալում և մեկնաբանում, որն արտահայտվում էր պատկերվողի նկատմամբ շատ ավելի իրական ու նյութական մոտեցմամբ: Արվեստաբան Նելլի Խաչատրյան-Փոլադյանը նոր ժամանակի արվեստին անցնելու ճանապարհին կարևորում է նաև մեկ այլ հանգամանք: Նա նշում է. «Հետևում թողնելով Վերածննդի ժամանակաշրջանը, մասամբ կլասիցիզմը և բարոկկոն՝ անկախության ճանապարհը բռնած և քաղաքակիրթ աշխարհ ինտեգրվող երիտասարդ երկրները պետք է անհապաղ խոսեին այս աշխարհին հասկանալի, ժամանակակից լեզվով: Նրանք հետևում էին եվրոպական օրինակին արդեն բավական աղավաղված սխեմայով՝ ստիպված լինելով առաջին հերթին հաշվի առնել կոնկրետ ազգային ավանդույթները, երկրորդ հերթին, հարմարվել XIX դարի գեղարվեստական իրականությանը: Այս նոր դպրոցների զարգացման համար յուրահատուկ, ուղեկցող հանգամանք էր դարաշրջանի ռոմանտիկական կոնտեքստը»[4]:

Համեմատելով Ղաջարական Իրանի ժամանակներում ստեղծված հաստոցային ստեղծագործությունները 1806 թվականին Թիֆլիսում ծնված[5], նոր

[4] **Хачатрян-Паладян** 2017, 223–224:

[5] XIX դարի առաջին կեսին Կովկասյան տարածաշրջանում քաղաքական խնդիրների և իրար հաջորդող հակամարտությունների պատճառով Վրաստանը և Արևելյան Հայաս-

շրջանի ազգային կերպարվեստի հիմնադիր Հակոբ Հովնաթանյանի կտավների արտահայտչամիջոցների հետ՝ կկարողանանք ավելի պատկերավոր կարծիք կազմել վերը նշված առանձնահատկությունների մասին: Հակոբ Հովնաթանյանի ստեղծագործությունները վկայում են XIX դարի առաջին կեսի թիֆլիսահայության կենցաղավարության փոփոխության մասին: Ականավոր նկարչի գեղարվեստական ինքնատիպ ոճը և ուրույն լեզուն ընդհանուր առմամբ մշակվել են 1830-ականներին կատարված աշխատանքներում («Եփրեմ կաթողիկոսի դիմանկարը», «Աստվածատուր Սարգսյանի դիմանկարը», «Շուշանիկ Գուրգենբեկյանի դիմանկարը» և այլն), իսկ արվեստի ծաղկման շրջանն է համարվում 1840–50-ական թթ. ստեղծված Նատալյա Օրբելյանի, Մելիքյանների, Գրիգոր Քարաջյանի, Մովսես Լիլիպարյանի, նկարչի տիկնոջ՝ Սալոմե Հովնաթանյանի և այլոց դիմանկարների օրինակով[6]:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Հակոբ Հովնաթանյանը իր կյանքի վերջին տարիները ապրել և ստեղծագործել է Իրանում: Թիֆլիսում լուսանկարչության զարգացումը նպաստում է դիմանկարչի պատվերների նվազմանը: 1860-ական թթ. նա տեղափոխվում է Իրան: Պալատական հմուտ դիմանկարիչ Սանի օլ-Մոլքի[7] (1814–1866 թթ.) մահից հետո Հակոբ Հովնաթանյանը մուտք է գործում ղաջարական արքունիք՝ դառնալով արքունի նկարիչ: Ըստ Մանյա Ղազարյանի ուսումնասիրությունների՝ Հակոբ Հովնաթանյանը Իրանում ինը աշխատանք է ստեղծել: Նասեր էդ-Դին շահը նկարչին «Նաղաշ բաշի» (նկա-

---

տանը մտան Ռուսաստանի կազմի մեջ, և այս հարցը ստիպեց Ռուսաստանի կառավարությանը ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Թիֆլիսին: Քաղաքական այս զարգացումներից հետո Կովկասի նշանավոր արվեստագետներն ու հասարակական գործիչները (այդ թվում հայերը) կենտրոնացան Թիֆլիսում՝ այն վերածելով հայկական ամենաբնակեցված վայրերից մեկի:

[6] Տե՛ս **Աղասյան** 2007, 5:

[7] Սանի օլ-Մոլքը կամ Աբուլ Հասան Ղաֆֆարի Քաշանին աշխատում էր նկարչական տարբեր նյութերով՝ յուղաներկով, ջրաներկով, զբաղվում էր նաև խեժապատ արվեստով (պրսկ.՝ «Հոնար-է լաքի» կամ «Ջիր-է լաքի»): Նա հետաքրքրված էր եվրոպական արվեստով: 1846 թվականից նա մի քանի տարի ապրել է Եվրոպայում, ծանոթացել վարպետների գործերին: 1850 թվականին նկարիչը վերադարձել է Իրան ու նույն թվականին նրան նշանակեցին «նաղաշ-բաշի» (արքունիքի գլխավոր նկարիչ) պաշտոնին: Այս շրջանում նա ուսուցչությամբ էր զբաղվում Դար օլ-Ֆոնուն արվեստի դպրոցում (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, որտեղ ուսուցանում էին եվրոպական նորագույն գիտություններ և նկարչական հմտություններ (1848–1896 թթ.): Սանի օլ-Մոլքը 1853 թվականից մասնակցել է Նասեր էդ-Դին շահի պատվերով «Հազար ու մի գիշեր» պատմվածքների ժողովածուի նկարազարդման աշխատանքներին:

րիչների գլխավոր) տիտղոս է պարգևել, ինչպես նաև «Էլմի» (գիտություն) շքանշան[8]:

Իրանցի նկարիչների բնորդները եղել են անվանի մարդիկ՝ թագավորներ, տոհմիկ ազնվականներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, քաղաքական գործիչներ, բարերարներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ, իսկ Հովնաթանյանի մոտ տոհմիկ ազնվականներից բացի տեսանելի են ունևոր արհեստավորների՝ մոքալաքների[9], ինչպես նաև հոգևոր այրերի դիմապատկերները:

Հովնաթանյանի՝ մինչև ծնկները նկարած կերպարների թիկունքում տեսանելի է միմիայն չեզոք ֆոնը, իսկ ղաջարական նկարներում ամբողջ հասակով կանգնած բնորդը հիմնականում հենված է փայտե բազրիքին: Այս դեպքում բազրիքը աչքի է ընկնում իր երկրաչափական զարդարանքով, որը կապված է տեղական ավանդույթների հետ, իսկ եվրոպական նկարչությունից և՛ իրանցի, և՛ հայազգի նկարիչները փորձել են ընդօրինակել հեռանկարի կառուցման մոտեցումները՝ խորքում տեղադրելով պատուհան, որի մի կողմում երբեմն տեսանելի է հավաքված վարագույրը (իրանական տարբերակներում երբեմն այն հանդիպում ենք նաև երկու կողմում): Պատուհանից երևացող բնանկարի միջոցով դիտողը կապվում է բնության անծայրածիր ազատ տարածությունների հետ (նկ. 4 և 5):

Ղաջարական Իրանում նկարիչները տղամարդկանց նկարում էին գրեթե նույն դիրքով՝ սովորաբար մի ձեռքը գոտկատեղին՝ կանգնած: Հասակով մեկ կանգնած կերպարները սովորաբար ընդունում են միանման կեցվածք՝ երեք քառորդ դիրքով ոտքերը զուգահեռ մի ուղղությամբ, իսկ իրանցի կանանց դիրքերը բազմազան էին և ավելի շարժուն: Ղաջար կանանց նկարում էին պարելիս, երաժշտական գործիքներ նվագելիս կամ ակրոբատիկ անհավանական շարժումներով: Անշարժ դիրքերում նկարված տղամարդկանց (հազվադեպ դեպքերում նաև կանանց) հետ երբեմն ընտանի կենդանիներ են

---

[8] Տե՛ս **Ղազարյան** 1974, 229:

[9] Մոքալաք, քաղաքի բնակիչ, պատվավոր՝ տոհմական քաղաքացի հին Վրաստանում (հատկապես Թիֆլիսի քաղաքացի): Տե՛ս **Հայոց լեզվի բարբառային բառարան**, 2001–2002, 1391: Ժամանակի ընթացքում «մոքալաքե»-ն դառնում է պատվանուն, որ տրվում էր վրաց թագավորների կողմից Թիֆլիսի և Գորի քաղաքների այն բնակիչներին, որոնք ունեին քաղաքաբնակի հին ծագում և վճարում էին հատուկ հարկ (մախթա): Որոշ արտոնություններով օժտված մոքալաքների իրավունքներն արտահայտություն են գտել Վախթանգ VI թագավորի կազմած օրենսգրքում (XVIII դ.): Մինչև XIX դարի սկիզբը մոքալաքներն առավելապես հայերն էին (տե՛ս **Պետրոսյան** 1966, 89):

նկարված, որի ավանդույթը նույնպես եկել է Սեֆյան Իրանից[10]: Ընդունված էր նաև նկարել կանանց՝ ձեռքներին մրգեր կամ ծաղիկներ:

Հակոբ Հովնաթանյանի գեղարվեստական օժտվածության ուժեղ կետերից է հորինվածքային լուծումը, որը ստեղծվում էր յուրաքանչյուր կտավում կերպարի և ֆոնի ներդաշնակ համամասնության շնորհիվ: Հովնաթանյանի նկարներում կանանց և տղամարդկանց դիրքերն անշարժ են, հանդիսավոր, երեք քառորդ դիրքով կանգնած կամ նստած: Կանանց ձեռքում սովորաբար երևում է թաշկինակ կամ համրիչ:

Հակոբ Հովնաթանյանի արվեստում երկու աշխատանքներ իրենց հորինվածքային լուծումներով և բնորդների դիրքավորման տեսանկյունից տարբերվում են մյուսներից: Դրանք Ղաջարական Իրանի երկու թագավորներ Նասեր էդ-Դին շահի և Մոզաֆեր էդ-Դին շահի դիմանկարներն են: Սովորաբար նկարչի կտավները փոքր են, իսկ այստեղ վարպետը մեծ կտավների վրա է աշխատել: Իրանի թագավորները պատկերված են հեծյալների դիրքով, որոնք նույնպես նոր երևույթ են Հովնաթանյանի ստեղծագործության մեջ[11]:

Նկարչին վերագրվող մեկ այլ աշխատանքում նույնպես հասակով մեկ կանգնած է Նասեր էդ-Դին շահը, որի մի ձեռքին հեռադիտակ է, իսկ մյուսը դրված է գոտկատեղին: Կտավը, որը իր չափերով նույնպես մեծ է, պահվում է Վիեննայի Բելվեդերյան թանգարանում[12]: Շահը հագել է «թերմե»[13] գործվածքից կարված նորաձև վերնահագուստ՝ այսպես կոչված «բադամչե»[14] կամ «բոթե ջեղղե»[15] նախշերով ծածկված (նկ. 6): Այս աշխատանքը իր ոճական

[10] Սեֆյան Իրանի ժամանակների գեղանկարներում հանդիպող ընտանի կենդանիների պատկերման ավանդույթը ներթափանցել էր Եվրոպայից՝ ժողովրդի հետ շփման և եվրոպական նկարչության հետ ծանոթացումից հետո: Եվրոպական գեղանկարներում կար սովորույթ, որ բարձրաշխարհիկ ընտանեկան կամ անհատական դիմանկարներում տեղ էին գտնում նաև ընտանի կենդանիները:

[11] Տե՛ս **Ղազարյան** 1974, 237:

[12] Վիեննայի Բելվեդերյան թանգարանում 2021 թ. սեպտեմբերի 9-ից մինչև 2022 թ. մարտի 27-ը «IN-SIGHT» ցուցահանդեսների շարքի ներքո ցուցադրվեց Հակոբ Հովնաթանյանի, Րաֆեն Սալեհի և Օսման Համդի Բեյի ստեղծագործություններից մեկական կտավ: Այս շարքն անցկացվում է տարեկան երեք անգամ և կենտրոնանում է սեփական թանգարանի՝ Բելվեդերի հավաքածուի եզակի օրինակների վրա:

[13] Թերմե՝ պարսկական (իրանական) բարձրակարգ ձեռագործ գործվածքի տեսակ:

[14] Նշաձև նախշ:

[15] Բոթե ջեղղե՝ կորացած նռճու նախշ, որը խոնարհության խորհրդանիշ է համարվում Իրանի և իրանցիների համար: Այն իրանական ավանդական արվեստի դեկորատիվ տարրերից մեկն է, որը հիմնականում օգտագործվում է գեղանկարչության, մանրանկարչութ-

հատկանիշներով տարբերվում է նկարչին բնորոշ ձեռագրից: Հովնաթանյանի նկարները առաջին հայացքից աչքի են ընկնում իրենց հարթապատկերայնությամբ, բայց խորը հայացք նետելով՝ սկսում ենք վերանայել մեր առաջին տպավորությունը: Գույների նուրբ ու փափուկ անցումների, լույս ու ստվերի ներդաշնակ համակցության արդյունքում ի հայտ են գալիս ծավալատարածական հատկությունները, որոնք այնքան նուրբ են ու հասուն, որ հատուկ են միայն հմուտ նկարչին, իսկ այստեղ հասակով մեկ կանգնած շահի կեցվածքը, գունային անցումները նման չեն իրեն և համոզիչ չեն: Ծավալային ձևերի վերարտադրման մեջ բացակայում են ներդաշնակ անցումները: Ամենաբացահայտ տարբերությունն այստեղ բնորդի հոգեբանական բնութագիրն է՝ անհատական առանձնահատկությունների բացակայությունը կամ անորոշությունը: Անգամ եթե հաշվի առնենք, որ այս աշխատանքը ստեղծվել է բոլորովին այլ միջավայրում՝ Իրանում, որտեղ նկարիչը ազդվել է տեղի նկարչական դպրոցից,ապա դեռ չի նշանակում, որ վարպետը այսքան կհեռանար իր համբավված գեղանկարչական որակներից: Այնուամենայնիվ, այս ստեղծագործության հեղինակը համարվում է Հակոբ Հովնաթանյանը:

Նմանության խնդիրը ղաջար նկարիչների համար ինքնանպատակ չէր: Ե՛վ ղաջար նկարիչների, և՛ Հակոբ Հովնաթանյանի մոտեցումները և արդյունքները տարբերվում են: Ի տարբերություն Հովնաթանյանի լավագույն աշխատանքների՝ հատուկ բանաստեղծական տրամադրությամբ և հուզականությամբ դիմանկարների, ղաջարական ստեղծագործություններում բացակայում են բնորդի զգացումներն ու ապրումները: Ղաջարական գործերում մարմնի ծավալային կերպավորումը հասնում է առավելագույն հարթեցվածության, իսկ բացակայող ծավալի պատճառները տարբեր են: Իրանցի նկարիչները չեն էլ ձգտում ծավալ ստեղծել, և դիտողը կերպարի ծավալային բնութագիրը հիմնականում ստանում է երեք քառորդ շրջադարձով կեցվածքից: Ղաջար նկարիչների ուշադրության կենտրոնում նրբագեղություն և մանրամասնություններ են հայտնվում[16]: Ինչպես ղաջարական ժամանակների ձեռագրերում, այնպես էլ մեծածավալ կտավներում այդ մանրամասնությունների շնորհիվ առաջին հայացքից ամեն ինչ գեղեցիկ է, տպավորիչ ու հարուստ, բայց առանց որևէ լուրջ ակադեմիական մոտեցման:

յան, ասեղնագործության, ոսկերչության, գործվածքների, փորագրության, խեցեգործության, սալիկների, փայտագործության և գորգագործության մեջ:

[16] Այլ մանրամասնություններին ծանոթանալու համար տե՛ս **Թաջարյան** 2020, 130–131:

Հովնաթանյանի կերպարները առաջին պլանում են՝ ֆոնի հարթության առջև, բայց ֆոնից չանջատված: Իսկ ղաջարական դիմանկարներում կերպարը և ֆոնը մեկը մյուսից անկախ են՝ անջատված, դրա կապը համոզիչ չէ:

Ղաջարական դիմանկարներում բնավորության գծեր չեն նկատվում: Այստեղ նկարիչները բնորդների ներքին աշխարհը ներթափանցելու որևէ ջանք չեն ցուցաբերել: Ավելի գերիշխող է անտարբերությունը: Մինչդեռ Հովնաթանյանի կերպարների բնավորության գծերի մասին կարելի է երկար խոսել: Նկարչի դիմանկարներին հատուկ է անհատական և հոգեբանական բնութագրերի հատուկ մոտեցում՝ կենդանություն, համոզիչ անմիջականություն ու ճշմարտացիություն: Անհատական բնութագրերի արտահայտման կամ բացակայության հիմքում, իհարկե, նկատում ենք նկարչի գործոնը, որն արտահայտվում է նկարչական տարբեր հմտությունների, մոտեցումների՝ գծի և գույնի կարևոր երևույթների միջոցով: Ղաջար նկարիչների դիմանկարներում նկատելի են գծանկարային շեշտադրումները, մինչդեռ Հովնաթանյանին բնորոշ չէ չոր գծային երիզավորումը: Հովնաթանյանի յուրաքանչյուր դիմանկար օժտված է անհատական գունային բնութագրով (նկ. 7): Նկարիչը մեծ տեղ է տվել գունային նուրբ կիսատոներին, ինչը նկատելի չէ ղաջար նկարիչների գործերում: Գեղանկարչական այս հմտություններին տիրապետելով՝ նկարիչը դիմանկարում ստանում է իրականին մոտ ծավալ կամ հակառակ դեպքում՝ ծավալի պատրանք:

Այնուամենայնիվ, գեղեցիկի ընկալումը դեմքերի մոդելավորման մեջ և՛ ղաջար նկարիչների, և՛ Հակոբ Հովնաթանյանի մոտեցումներում նույնանման են՝ նրբագեղ, վեհ, հպարտ և ինքնաբավ: Հակոբ Հովնաթանյանի նկարած կերպարները առանձնանում են հատկապես ազգային ինքնատիպությամբ ու հոգեբանական զուսպ արտահայտչականությամբ: Հակոբ Հովնաթանյանի վրձնած կանանց դիմանկարում տեսանելի է հայ կնոջը մարմնավորող հավաքական կերպարը, իսկ Ղաջարական Իրանում ստեղծված դիմանկարները առանձնահատուկ են տեղական արևելյան երանգով: Իրանցի նկարիչները ինչքան էլ փորձում էին իրենց ստեղծագործություններին թարմություն հաղորդել, այնուամենայնիվ, չէին կարող երբեմնի հռչակված և իրանական ազգային դիմագիծ ունեցող ավանդույթներից ամբողջապես ձերբազատվել: Միջնադարյան պարսկական գրական ստեղծագործություններում գեղեցկության չափանիշ համարվող խալին այնքան էին կարևորություն տալիս, որ նույնիսկ իրական կյանքում դիմահարդարման բաղադրիչ էին դարձնում: Խալն այն տարրերից էր, որից նորարար ղաջար նկարիչը չի կարողացել հրաժարվել:

Սպահանի Չեհել
Սոթուն պալատի
գլխավոր սրահի
որմնանկարներից,
17-րդ դար

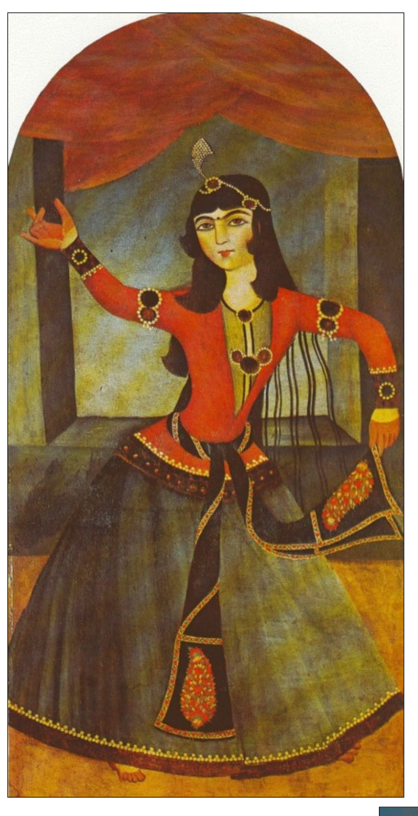
Սևանի Աստվածամայր,
կտ./յուղ., 79 × 57 սմ, Անհայտ
հայ նկարիչ, 17-րդ դար,
Հայաստանի ազգային
պատկերասրահ

Խոջա Սուլթանի (Աղանուր Տեր-Բարսեղյան) և իր կնոջ դիմանկարը, որմնանկար, 17-րդ դար, խոջա Սուլթանի ապարանք, Նոր Ջուղա, Սպահան

Շուշանիկ Նադիրյանի դիմանկարը, կտ./յուղ., 80 × 64 սմ., գործ՝ Հակոբ Հովնաթանյանի, 1840–50-ական թթ., Հայաստանի ազգային պատկերասրահ

Իրանցի պարուհին՝ ղաջարական ժամանակաշրջան, Անհայտ նկարիչ, մոտավորապես 1845 թ., մասնավոր հավաքածու

Նասեր էդ-Դին՝ ղաջարական Պարսկաստանի շահը, կտ./յուղ., 236 × 149 սմ, գործ՝ Հակոբ Հովնաթանյանի, 1860–70-ական թթ., Վիեննայի Բելվեդերյան թանգարան

Աստվածատուր Սարգսյանի դիմանկարը, կտ./յուղ., 43 × 35 սմ, գործ՝ Հակոբ Հովնաթանյանի, 1834 թ., Հայաստանի ազգային պատկերասրահ

Ֆաթհ Ալի շահի դիմանկարը, կտ./յուղ., գործ՝ Միհր Ալիի, 1813–14-ական թթ., Էրմիտաժ

խորհրդավորություն հաղորդող խալը ղաջարական ժամանակների կտավներում նկատելի է կանանց դեմքի կամ պարանոցի հատվածում: Խալերը ավելի հազվադեպ են հանդիպում երիտասարդ տղամարդկանց պատկերներում:

XIX դարում նկարչությունը և՛ Ղաջարական Իրանի արվեստում, և՛ Հակոբ Հովնաթանյանի գործերում ավելի նյութական իմաստ ստացավ: Նկարիչները առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձրել հանդերձանքի ծալազարդմանն ու մանրամասների պատկերմանը: Նրանք ամենայն մանրամասնությամբ պատկերում էին կանանց զարդերը: Մանրակրկիտ մշակմամբ աչքի են ընկնում ոսկյա զարդերը և մարգարիտներով զարդարված գլխանոցները: Տղամարդկանց նկարելիս նկարիչները կենտրոնանում էին նրանց գլխարկների, թագերի, գոտիների վրա՝ ձգտելով ստանալ ակնեղենի փայլն ու հմայքը: Նկարիչները ուշադրություն էին դարձնում գործվածքի նյութի վրա՝ փորձելով ստանալ թավշի փայլն ու ծանրությունը, բամբակյա կտորի թեթևությունը, ժանյակի նրբությունը, ատլասի յուրահատուկ փայլը, քողի շղարշի թափանցիկությունը և այլն: Եվ այս բոլորը չէր խանգարում, որպեսզի առաջնահերթ դառնան բնորդի դեմքն ու ձեռքերը:

Միևնույն ժամանակ կարող ենք եզրակացնել, որ XIX դարի հայ և իրանցի նկարիչների յուրացրած եվրոպական նկարելաոճը զուգակցվում էր իրենց էությանը բնորոշ արևելյան փառավորության, արտաքին շքեղության և դեկորատիվ գունագեղության հետ:

Ղաջարական ժամանակներին վերագրվող դիմանկարների համեմատությամբ՝ Հովնաթանյանի կերպարները ավելի խորհրդավոր են, առանձնահատուկ՝ իրենց ազգային ինքնատիպությամբ, հայկական բնորոշ դիմագծերով, տեղական միջավայրի յուրահատկության կերպավորմամբ: Նկարներում առաջնայինը մուգ ֆոնի վրա պատկերված անձն է՝ իր արտաքին առանձնահատկություններով և ներքին զուսպ հոգեվիճակով: Հովնաթանյանը զգալի տեղ է հատկացնում զգեստների դեկորատիվ զարդերի, տարբեր հումքերով գործվածքների վերարտադրմանը, որոնք արված են մանրանկարչության նրբությամբ, իսկ ղաջարներին բնորոշ է պերճության ու հանդիսավորության արտացոլանքը (նկ. 8):

Եզրակացություն

Կարող ենք արձանագրել, որ խնդրո առարկա դիմանկարները իրանցի և հայազգի նկարիչների ռեալ իրականության ու աշխարհիկ միջավայրի տպա-

վորության, տվյալ ժամանակաշրջանի ճաշակի ու նախասիրությունների արդյունք են: Ակնհայտ է, որ անկախ ղաջար նկարիչների ու Հովնաթանյանի նկարած դիմանկարներում նկատված գեղանկարչական փոխառնչություններից, ղաջարական ստեղծագործությունների գեղարվեստական որակը ակնհայտորեն զիջում է Հակոբ Հովնաթանյանի գեղանկարչության արժանիքներին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղասյան Ա. 2007, Բացման խոսք, Հակոբ Հովնաթանյանի 200-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 78 էջ:

Ավետիսյան Ք. 2007, 17–18-րդ դարերի Աստվածամոր սրբապատկերների գեղարվեստական առանձնահատկությունները, Հակոբ Հովնաթանյանի 200-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 78 էջ:

Թաջարյան Ի. 2020, Արևելյան մանրանկարչություն. դպրոցների առանձնահատկությունները, Պատմություն և մշակույթի հարցեր, Երևան, 400 էջ:

Ղազարյան Մ. 1974, Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 284 էջ:

Պետրոսյան Ա. 1966, Մոքալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, թիվ 12, էջ 89–99:

Օրմանյան Մ. 1992, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 196 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, 2001–2002, «Նաիրի» հրատարակչություն, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2792 էջ:

Хачатрян-Паладян Н. 2017, Акоп Овнатанян и становление армянского искусства нового времени, Ереван, изд. «Антарес», 255 с.

ОТРАЖЕНИЕ КАДЖАРСКИХ ЖИВОПИСНЫХ ТРАДИЦИЙ В ИСКУССТВЕ АКОПА ОВНАТАНЯНА

ТАДЖАРЯН И.

Резюме

Ключевые слова: Каджар, Каджарский Иран, каджарское искусство, Акоп Овнатанян, каджарский портрет, Насер ад-Дин Шах, Овнатанян.

Первые образцы масляной живописи на холсте в иранском и армянском искусстве восходят к XVII веку. С активизацией отношений с евро-

пейскими странами изменился образ жизни двух народов. Картины на житейские темы, написанные маслом, в свое время считались нововведением и являлись отражением политической и культурной жизни.

Разнообразие произведений художников-новаторов и художественных представлений открыло новую веху в развитии иранской и армянской живописи XVIII–XIX веков. Сравнивая картины представителей Каджарской школы с работами Акопа Овнатаняна, родившегося в Тифлисе в 1806 году и ставшего основоположником нового периода национального изобразительного искусства, можно составить представление о новом искусстве двух народов. Рассматриваемые портреты свидетельствуют о вкусовых и эстетических предпочтениях, характерных для живописи данного периода, и позволяют заключить, что по своим художественным качествам произведения Каджара явно уступают живописи Акопа Овнатаняна.

THE REFLECTION OF QAJAR PAINTING TRADITIONS IN HAKOB HOVNATANYAN'S ART

TAJARIAN Y.

Summary

Key words: Qajar, Qajar Iran, Qajar art, Hakob Hovnatanyan, Qajar portrait, Naser al-Din Shah, Hovnatanyan.

The first examples of oil paintings on canvas both in Iranian and Armenian art date back to the 17th century. As a result of the intensification of ties with European countries, the life of the two peoples changed. Secular oil paintings, which were considered an innovation in their time, were the reflection of the diversity of political and cultural life.

The variety of works of innovative artists and artistic perceptions paved a new path for the further development of both Iranian and Armenian painting of the 18th and 19th centuries. Comparing the oil paintings of Qajar Iran with the works of Hakob Hovnatanyan, born in 1806 in Tiflis and the founder of the national fine arts of the new period, we come to have an understanding of the new art of the

two peoples. The portraits in question are an evidence of the tastes and preferences of the Iranian and Armenian artists of the given period. They bring us to the conclusion that the works of Qajar art are clearly inferior to the merits of Hakob Hovnatanyan’s paintings as far as their artistic quality is concerned.

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
MEDIA THEORY

АРМАН САФАРЯН*
аспирант Российско-Армянского университета
arman.safaryan1@rau.am
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.165-176

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ПЛОЩАДОК И КОНВЕРГЕНТНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Ключевые слова: мультимедийная журналистика, конвергентная журналистика, жанрово-форматные подходы, инфотейнмент, блогосфера, гражданская журналистика, мессенджеры.

Вступление

Возникновение мультимедийной и конвергентной журналистики связывается с технологическим прогрессом (в частности с распространением интернета) в прошлом столетии. Процессы диджитализации и интернетизации обеспечили достижение подлинной конвергенции и мультиплатформенности распространения информации. Естественно и стремление журналистов постсоветского пространства (в частности, РА и РФ) использо-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.01.22, գրախոսվել է 22.02.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

вать возможности интернета (сайтов) для достижения творческих задач (с конвергентым и мультимедийным инструментарием).

Общеизвестно, что античные риторы (ораторы) не ограничивались вербальными формами коммуникации, но использовали также и невербальные средства общения (язык тела, мимику, жесты), религиозная проповедь сопровождалась музыкой и визуальными (архитектурно-иллюстративными) феноменами, а письменная (позже печатная) коммуникация (текст) – иллюстрациями. Первые примеры печатной прессы также использовали подобную «конвергенцию» – слияние текстовых и иллюстративных практик, однако, в силу технологического развития, рассуждать о синтезе визуальных и аудиальных каналов распространения информации в журналистике можно лишь с появлением аудиальных и аудио-визуальных медиа (в частности радио и телевидения)[1]. До появления специфических жанров радиожурналистики (таких как радиорепортаж и радиоинтервью) «проходил процесс механического объединения прессы и радио» – дикторы «зачитывали» газетные новости, имел место обзор печатных публикаций[2]. С появлением телевещания работники телевидения также начали использовать «инструментарий» радио и печатных форм распространения информации в своей деятельности. Примером могут послужить западные «мыльные оперы», присущие радиоэфиру до популяризации на телевидении. С появлением телевидения создаются также и первые прообразы мультимедийной и конвергентной журналистики: британская корпорация BBC, которая с момента запуска телеканала BBC Television Service в 1936 году (до 1955 года остававшаяся единственным телеканалом в Великобритании[3]) одновременно использовала радио – и телеформаты вещания.

Формально отсчет истории конвергентной журналистики в СССР можно начать с учреждения Государственного комитета СССР по телевидению и радиовещанию. Безусловно, рассуждать о конвергентной и муль-

---

[1] Мультимедийная журналистика 2017, 44–46.

[2] **Зиновьев** 2012, 82.

[3] http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/september/22/newsid_3131000/3131477.stm

тимедийной журналистике в современном понимании можно лишь с момента распространения интернета (как было отмечено ранее), но «модель» Гостелерадио (просуществовавшая до реорганизации начала 1990-х годов), являвшегося «монопольным» радио – и телевещательным органом в стране (каковыми на территориях союзных республик были местные «комитеты»), фактически представляла собой своеобразный исторический прототип мультимедийной и конвергентной журналистики (действовавшей в условиях сверхцентрализации и идеологизированности).

Уже телевидение использовало несколько каналов распространения информации – текстовые (титры), аудиальные (звук) и иллюстративные (фото и видео), однако и такая конвергенция не являлась достаточной для выявления мультимедийного характера СМИ. О процессах мультимедизации заговорили с «развитием компьютерных аудиосистем», появлением технологии «записи с помощью CD-ROM», «массовым распространением персональных компьютеров» и интернет-технологий (так как важным аспектом развития мультимедийной журналистики является «интерактивность»)[4].

Об этапах развития мультимедийной журналистики в Армении и России

Отсчет истории мультимедийной журналистики в России некоторые исследователи предлагают начать с регистрации домена «.ru» (7 апреля 1994 года) и появления Рунета – российского Интернета[5] (следует также отметить, что армянский верховный домен «.am» был зарегистрирован 26 августа того же года). В 1995 году появляются электронная версия печатного издания «Учительская газета» и сайт РБК (РосБизнесКонсалтинг). С 1990-х годов в российском интернете действуют также сайты радиостанций («Серебряный дождь», «Радио 101»), электронных изданий, не имеющих печатных версий («Журнал.ru») и др. Одновременно исследователи, на наш взгляд, справедливо отмечают, что на вышеупомянутом этапе следует рассуждать лишь об электронной (сетевой, интернет, онлайн) журна-

[4] **Зиновьев** 2012, 82–83.
[5] Мультимедийная журналистика 2017, 47–48.

листике – «механическом перемещении журналистских процессов и соответствующей профессиональной деятельности в цифровую среду, «смене» рабочего инструментария с бумажных носителей на экранные, о первых попытках адаптации журналистских текстов к новым условиям существования», так как еще не существовало «подлинного мультимедийного языка»: в частности, интернет-изданиям была также присуща «номерная» логика (первые интернет-издания ограничивались электронными версиями печатных номеров)[6].

Второй этап развития российской «мультимедийной журналистики» связывается с возникновением «конкуренции между «старыми» и «новыми» медиа» (1999–2004 гг.)[7]. Создаются ежедневное интернет-издание «Газета.ru», издания и порталы «Lenta.ru», «Вести.ru» и др., сайты «Комсомольской правды», «Известий», «Коммерсантъ»-а, «РИА Новости», а также множество тематических (развлекательных, кулинарных и др.) изданий. Считается, что именно в это время возникли самостоятельные производители продукции и целевая аудитория интернет-СМИ (предпочитающая данный канал распространения информации традиционным).

В этот же период были созданы первые армянские интернет-издания: в 1999 году – информационное агентство «Медиамакс» (позже превратившееся в интернет медиа-холдинг, так как с 2006 г. агентством были запущены интернет-порталы «Banks.am» (2006), «Job.Banks.am» (2008), «Itel.am» (2009), «Bravo.am» (2009), «Adver.am» (2010) и др.), а в 2000 году – информационно-аналитическое агентство «PanArmenian.Net». С 2001 года медиа-рынок изобиловал множеством интернет-изданий («Hetq.am», «Panorama.am», «Aysor.am», «Tert.am», «News.am», «7or.am», «Asekose.am» и др), которые сегодня кроме текстовых материалов, представленных на сайте, имеют также YouTube каналы и позиционируют себя как онлайн телевидение, что в свою очередь свидетельствует о протекающих процессах конвергенции и мультимедизации в армянском интернет-пространстве.

---

[6] Мультимедийная журналистика 2017, 49; **Уланова** 2014, 15–17.

[7] Мультимедийная журналистика 2017, 49–50.

Третий этап становления российской мультимедийной журналистики, по мнению разных специалистов, охватывает период 2005–2008 гг. и характеризуется использованием более широкого спектра возможностей интернета (в частности интерактивных – рейтинги, комментарии и др.) «традиционными СМИ» (которые до этого лишь копировали материалы печатных изданий в интернете). Интернет-версии радиостанций прибегают к использованию аудиоподкастов, а также на соответствующих сайтах появляются чаты и другие интерактивные элементы. Распространяется феномен онлайн-радио (интернет-радио) и онлайн-телевидения (интернет-телевидения). Радиожурналист «вместе с магнитофоном стал брать с собой фотоаппарат, потом – в придачу к подготовке и ведению радиоэфиров – добавилась необходимость писать колонки на сайт .... Еще через некоторое время к расшифровке звука программ стали прикручивать видеоанонс, на сайте появились видеокомментарии, специальные репортажи, мультфильмы, документальные проекты и, наконец, стрим-вещание»[8]. Вышеупомянутое не только знаменует собой возникновение такого феномена как «видеорадио в сети», но и формирование качественно нового «универсального журналиста», работающего в реалиях мультимедийности.

Следует отметить, что сегодня большинство армянских традиционных СМИ также представлено в интернет-пространстве. В частности, канал «Общественного радио» доступен для радиослушателей не только в формате традиционного радиовещания, но и в интернет-пространстве: существует официальный сайт, где можно ознакомиться с онлайн трансляцией радиоэфира, а также новостной контент в текстовом формате (с наличием фотографий) и видеоматериалы, что свидетельствует о попытках создания материалов мультимедийного характера. Телекомпании «Шант» и «21 век» представляют на сайтах качественно новый, не связанный с телевизионными репортажами печатный (текстовый) материал. Интернет-версии армянских печатных периодических изданий в основном ограничиваются наличием официального сайта, страницы в социальных сетях и YouTube канала (аудиальный же формат распространения информации

---

[8] Мультимедийная журналистика 2017, 52.

отсутствует). Несмотря на это, использование сайта и YouTube канала позволяет данным изданиям (в частности «Иравунк», «Азг», «Аравот», «Айкакан жаманак», «168 жам» и «Жоховурд») осваивать возможности онлайн телевидения – создаются видеорепортажи и другой видео контент новостного характера.

Этот период мультимедизационных процессов характеризуется развитием блогосферы, гражданской журналистики, появлением мобильных версий, e-paper-версий (совпадающих с печатными версиями) и kindle-версий (отображающих лишь вербальный текст) печатных газет. На протяжении этого периода блоги не только стали своеобразным источником получения информации для традиционных форм СМИ, но и на разных информационных сайтах и порталах появились разделы, посвященные блогам (например, еженедельные обзоры блогосферы, проводимые сайтом «Lenta.ru»). Применительно к блогам стали употреблять термин «гражданская журналистика». Одновременно многие теоретики и журналисты-практики и сегодня не считают блогеров профессиональными журналистами из-за отсутствия «профессиональной ответственности» в противовес наличию таковой у «журналистов традиционных СМИ»[9]. Конечно же блогосфера является лишь частным проявлением феномена UGC (англ. – User Generated Content, традиционно переводимого как «пользовательский контент» или «контент, созданный пользователями»), получившего распространение в этот же период: «площадками» для реализации UGC являются также Википедия, YouTube, SoundCloud, социальные сети и другие ресурсы, в свою очередь также повлиявшие на работу журналиста.

В 2007–2008 гг. BBC начинает трансляцию всех каналов корпорации в интернете, активно работает с блогами, домашними видео, музыкой,

---

[9] В частности, подобной аргументации последовательно придерживается и российский журналист В. Познер. См. подробнее – Почему блогер – не журналист **https://rg.ru/2016/03/15/vladimir-pozner-u-blogera-net-nikakoj-otvetstvennosti-za-tekst.html**, Познер отказался ставить журналистов и блогеров в один ряд **https://lenta.ru/news/2016/03/17/pozner_blogers/**. Он раскрыл секрет: почему телеведущий не станет блогером и не откроет YouTube-канал **https://ru.armeniasputnik.am/20200923/Pozner-raskryl-sekret-pochemu-televeduschiy-ne-stanet-blogerom-i-ne-otkroet-YouTube-kanal-24564472.html**, Владимир Познер – о долге, ответственности, свободе и воле **https://pozneronline.ru/2021/01/31185/** (дата обращения: 07.11.2021).

предоставляет пользователям сайтов возможность «персонализированных медиа» (настраивание сайтов под собственные приоритеты), доступ к архивным материалам, тем самым формируя новую модель «мультимедийной журналистики».

Исследователи отмечают, что в результате третьего этапа формирования «мультимедийная журналистика» окончательно отказывается от модели «сайт – копия бумажной версии», обретает новые характеристики, такие как использование пользовательского контента и продвижение журналистского материала посредствам мобильных приложений и социальных сетей[10]. Констатируется также начало четвертого этапа развития данной сферы, связанное с жанрово-форматными, тематическими и функциональными трансформациями, а также с использованием мессенджеров как канала распространения «журналистской продукции». В качестве новых жанрово-форматных решений журналистского творчества в контексте мультимедийной журналистики воспринимаются блог, лонгрид, «аудиослайд-шоу», «интерактивная видеоколонка», «мультимедийное ток-шоу», «интерактивный видеомост», «мультискрипт», «информативные игры» («интерактивный инфотейтмент»), «инфографика», «лонгрид», «статичная иллюстрация», «фоторепортаж», «подкаст», «аудиоверсия текста», «потоковое видео или прямой эфир» и др[11].

К проблеме функциональных трансформаций журналистики в контексте процессов «мультимедизации»

На наш взгляд, следует отдельно отметить функциональные трансформации журналистики, обусловленные процессами мультимедизации и конвергенции СМИ, что, в свою очередь, способствует возникновению новых специализаций: речь идет об «оправданном» с экономической точ-

---

[10] Мультимедийная журналистика, 2017, 56.

[11] См. и ср. **Экгардт** 2010, 220–223; Журналистика и конвергенция 2010, 129; **Филатова** 2010, 281–287; **Лосева** 2010, 129–154; **Савенков** 2018, 16–26; **Мелешевич** 2018, 147–153; **Сафарян** 2021, 231–234; Мультимедийная журналистика 2017, 43; А. Бурдина, Что такое мультимедийная журналистика: понятие, типология, особенности https://its-journalist.ru/articles/chto-takoe-multimedijnaya-zhurnalistika-ponyatie-tipologiya-osobennosti.html#i-2 (дата обращения: 07.11.2021).

ки зрения «универсальном журналисте» – «с мультимедийным рюкзаком, владеющим и словом, и искусством фото- и видеосъемки, и умением работать со звуком, и знанием технологий монтажа, и навыками интерактивного общения с аудиторией»[12].

Традиционно в теории журналистики выделяют информационную, коммуникативную, идеологическую, культурно-образовательную, организаторскую и рекреативную функции. Одновременно проф. Е.П. Прохоров выделяет «рекламно-справочную», а проф. С.Г. Корконосенко – «производственно-экономическую» функции журналистики[13]. С нашей точки зрения, в современной парадигме «мультимедийной журналистики» кроме информационно-коммуникативных функций на первый план выдвигаются именно «рекламная» (что обьективно связано с факторами финансирования различных СМИ) и «развлекательная» (чем обусловлено, в частности, возникновение феномена «инфотейнмент», направленного на информирование аудитории с помощью развлекательных элементов) функции. «Инфотейнмент» (от англ. «information» – информация и «entertainment» – развлечение) воспринимается различными исследователями и как новый жанр, и как новый формат конвергентной и мультимедийной журналистики. Данный формат, на наш взгляд, сочетает в себе элементы как информативных, аналитических, так и художественно-публицистических жанров. Истоки «инфотейнмента» в российской журналистике связаны с авторской программой Л. Парфенова «Намедни»[14]. С 2019 года программа «Намедни. Наша эра» (позже переименованная в «#НМДНИ») выходит на YouTube канале Л. Парфенова «Parfenon» и в «комплекте» с книгами, выпускаемыми журналистом, на наш взгляд, является «самобытным» примером мультимедийной журналистики. В армянской же реальности можно привести примеры специальных проектов медиа-холдинга «Mediamax» – созданный в 2012 году проект «Ереван. XX век», с последующей публика-

---

[12] Мультимедийная журналистика 2017, 42.

[13] **Савинова** 2010.

[14] См. подробнее Картозия Н., Программа «Намедни»: русский инфотейнмент, https://cyberleninka.ru/article/n/programma-namedni-russkiy-infoteynment/viewer (дата обращения: 26.12.2021).

цией соответствующей книги[15], и действующий по сей день проект «Айкакан кармир» («Армянское красное»), где также выявляется «синергия мультимедийности».

Становление мультимедийной и конвергентной журналистики в российской и армянской действительности, обусловленное конкретными вызовами современности, «несет отпечаток» исторических традиций и особенностей общественно-политического развития постсоветских стран. Исходя из выше представленного анализа, можно констатировать, что сегодня мы вправе говорить об очередном «витке» развития российского мультимедийного пространства и конвергентной журналистики (в «классическом» понимании), о соответствующих тенденциях их становления и стремлении армянских журналистов использовать интернет-сайты для достижения творческих целей (что можно определить, как условно «внутреннюю конвергенцию» или попытки «частичной – фрагментарной мультимедизации»).

БИБЛИОГРАФИЯ

Бурдина А., Что такое мультимедийная журналистика: понятие, типология, особенности https://its-journalist.ru/articles/chto-takoe-multimedijnaya-zhurnalistika-ponyatie-tipologiya-osobennosti.html#i-2

Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные, 2010, под ред. А.Г. Качкаевой, Москва, 200 с.

Зиновьев И.В. 2012, Возможности мультимедийной журналистики на современном этапе развития российских масс-медиа (Знак: проблемное поле медиаобразования, изд. Челябинского государственного университета, 1(9), с. 82–85).

Картозия Н. Программа «Намедни»: русский инфотейнмент, https://cyberleninka.ru/article/n/programma-namedni-russkiy-infoteynment/viewer

Лосева Н. 2010, Синтетические жанры мультимедиа (Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные; под ред. А.Г. Качкаевой, Москва, с. 129–154).

Мелешевич Р.И. 2018, Работа современного блогера: самопрезентация и консьюмеризм (Мультимедийная журналистика: сб. науч. трудов, Минск, БГУ, с. 147–153).

---

15 https://mediamax.am/ru/specialprojects/yerevan-XX-century/, https://mediamax.am/ru/yerevan-xx-century-book/, https://sovietarmenia.mediamax.am/ (дата обращения: 12.10.2021).

Мультимедийная журналистика 2017, Учебник для вузов / под общ. ред. А.Г. Качкаевой, С.А. Шомовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», Москва, изд. дом Высшей школы экономики, 413 с.

Савенков В.Д. 2018, Функции блогосферы в РФ и США в XXI веке: сходства и различия // Социодинамика, 3, с. 16–26.

Савинова О.Н. 2010, К вопросу о трансформации функций журналистики (Электронный научный журнал «Медиаскоп», вып. 4), режим доступа: http://www.mediascope.ru/node/660

Уланова М.А. 2014, Интернет журналистика, Москва, Аспект-Пресс, 236 с.

Филатова О.Г. 2010, Блоги и СМИ, гражданская и традиционная журналистика: соотношение понятий (Вестник СПбГУ, сер. 9, 2010, вып. 4, с. 281–287).

Экгардт Л.В. 2010, Блоггерство – гражданская журналистика или слухи? (Вестник ВГУ, серия: Филология, Журналистика, №2, с. 220–223).

Սաֆարյան Ա.Ա. 2021, Լրագրության ժանրաձևաչափային դասակարգման առանձնահատկությունները մուլտիմեդիային տրանսֆորմացիաների դարաշրջանում // Գրականագիտական հանդես, № 2, Երևան, էջ 225–236:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒԼՏԻՄԵԴԻԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՆՎԵՐԳԵՆՏ ԼՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

ՍԱՖԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ մուլտիմեդիային լրագրություն, կոնվերգենտ լրագրություն, ժանրաձևաչափային մոտեցումներ, ինֆոթեյնմենթ, բլոգոլորտ, քաղաքագիտական լրագրություն, մեսենջերներ:

Հոդվածում քննվում են ՀՀ և ՌԴ մուլտիմեդիային լրագրության պատմական նախատիպերը և կայացման փուլերը: Հայաստանի և Ռուսաստանի մուլտիմեդիային լրագրության մեկնարկը կարելի է համարել “.ru” и “.am” դոմենների գրանցումը՝ 1994 թվականին: Հետխորհրդային մուլտիմեդիային լրագրության երկրորդ փուլը պայմանավորված է «հին» և «նոր» մեդիաների միջև մրցակցության գործոնով. համարվում է, որ այս փուլում հայտնվել են համացանցային ԶԼՄ-ների ինքնուրույն «արտադրողներ» և նպատակային ու-

րույն լսարան, որը գերադասում է տեղեկատվության տարածման տվյալ միջոցը «ավանդականներից»: Երրորդ փուլին բնորոշ է համացանցի (մասնավորապես՝ ինտերակտիվ – ռեյտինգային, մեկնաբանության և այլ) հնարավորությունների առավել լայն շառավղի օգտագործումն «ավանդական ԶԼՄ-ների» կողմից, բլոգոլորտի արագընթաց զարգացումը, տպագիր թերթերի նյութերի՝ բջջային հեռախոսների համար հատուկ նախատեսված, ինչպես նաև e-paper և kindle տարբերակների տարածումը: Արձանագրվում է ոլորտի զարգացման չորրորդ փուլի մեկնարկը՝ պայմանավորված ժանրաձևաչափային, թեմատիկ և գործառնական ձևափոխումներով և մեսենջերների՝ «լրագրողական արտադրանքի» տարածման յուրօրինակ միջոցի օգտագործմամբ: Դիտարկվում են լրագրության՝ ԶԼՄ-ների մուլտիմեդիզացիայի և կոնվերգենցիայի գործընթացներով պայմանավորված գործառնական կերպափոխությունները:

THE EMERGENCE AND FORMATION OF MULTIMEDIA PLATFORMS AND CONVERGENT JOURNALISM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE RUSSIAN FEDERATION

SAFARYAN A.

Summary

Key words: multimedia journalism, convergent journalism, genre-format approaches, infotainment, blogosphere, political journalism, messengers.

The article examines the historical prototypes and stages of the formation of multimedia journalism in the Republic of Armenia and the Russian Federation. We could start the countdown of the history of multimedia journalism in Armenia and Russia beginning from 1994 (since the registration of the '.ru' and '.am' domains). The second stage in the development of the post-Soviet multimedia journalism is associated with the emergence of a "competition between the 'old' and the 'new' media": it is believed that independent "producers" and the target audience of the Internet media (preferring this channel of information dissemination to the "traditional" one) appeared at that time. The third stage is marked by the use of a wider range of Internet capabilities (in particular,

interactive – ratings, comments, etc.) by 'traditional media', the development of the blogosphere, the emergence of mobile versions, e-paper versions and kindle versions of printed newspapers. The beginning of the fourth stage of the development of this sphere is associated with genre-format, thematic and functional transformations and the use of messengers as a channel for the distribution of 'journalistic products'. The article also examines the functional transformations of the journalistic profession, due to the processes of multimedia and media convergence.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

PHILOLOGY

VERJINÉ SVAZLIAN*

Doctor of Philology

Leading Researcher at the Institute of Archaeology & Ethnography,

National Academy of Sciences, Republic of Armenia

vsvaz333@yahoo.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.177-192

THE RELICS OF THE ORAL TRADITION OF THE ARMENIANS OF NOR-NAKHIDJEVAN

Key words: the Crimea, Rostov-on-Don, Nor-Nakhidjevan, Russia, narrator, oral tradition, adaptation.

Historical Outline

In the years 1768–1774, following the triumphant end of the Russian-Turkish war, the authority of Russia had increased even more. Therefore, the Crimean Armenians, who had come under the yoke of the Turkish-Tatar rule, turned their eyes to Russia.

In the summer of 1778, the emigration of 12,600 Armenians of the Crimea to the Russian Empire was organized under the leadership of General A. V. Suvorov, and Nor-Nakhidjevan was founded on the bank of the River Don. By the edict of November 14, 1779 by the Empress Ekaterina II, written in the Russian and

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.01.22, գրախոսվել է 12.01.22, ընդունվել է պպագրության 25.04.22:*

Armenian languages, numerous privileges were granted to the newly-established Armenian population[1].

Nor-Nakhidjevan was constructed according to the designed and approved plan of the well-known Russian architect I. Y. Starov. The town had centripetal streets, with a square in the center, surrounded by shops and stalls owned by tradesmen and artisans (tailors, jewelers, carpenters, farriers, leather-dressers, masons, etc.). Not far from the town, the villages of Chalter, Topti, Great Sala, Sultan Sala and Nesvetay (Nesvitay) had been set up, which formed an inseparable part of the Armenian community[2].

The Armenian community had obtained the right of self-government, it had a municipal "Duma" composed of 24 people and the office of an Armenian Mayor. The Armenian magistracy had embodied the rights of the local law-court with police and executive authorities. In 1811, elective posts of landlords were established in Armenian villages and a council of aldermen composed of 5 people was set up. The Coat of Arms of Nor-Nakhidjevan was designed with bees and beehives on it, symbolizing the Armenians' diligence.[3]

Nor-Nakhidjevan has been one of the famous and lucrative towns of Novorossiya.

In 1812, the town had 8,484 Armenian inhabitants, while 2,633 Armenians lived in the surrounding villages, and subsequently, grew in number and prospered.

The wayfarers, who visited Nor-Nakhidjevan mentioned with admiration in their diaries, that it was a town making major advances in economy and culture.

At the end of the XVIII century, the Holy Cross Church and then also six other churches were built: St. Gregory the Illuminator, St. Nikoghayos, St. Gevorg, St. Karapet, St. Theodoros and St. Ascension Churches. Armenian schools were established, where literary-theatrical groups also functioned. The first Armenian school was opened in Nor-Nakhidjevan in 1784, contiguous to St. Cross Church. In 1811, the Armenian Spiritual College was founded and, later on, a parish and a provincial school were established. In 1857, the first girls' school was opened. In 1880, by the efforts of the writer Rafael Patkanian a vocational school was founded in the town, and in 1881 – the Parish vocational school.

[1] **Բարխուդարյան** 1967, 70–71:

[2] **Բարխուդարյան** 1967, 55.

[3] **Բարխուդարյան** 1967, 75.

Armenian parish schools were also established in villages. The "Khaldarian" Printing House, transferred from St. Petersbourg, started to function from 1789 in St. Cross Monastery, by the efforts of Archbishop Hovsep Arghoutian. A number of Armenian and Russian books and periodicals were published at the printing house which functioned for about 6 years. (See the attached photographs). In the 1830s, the Armenian Theater was founded by the efforts of Theodoros Khadamian and Sargis Tigranian. All this was achieved by the noble Prince Hovhannes Lazarian's assistance and Archbishop Hovsep Arghoutian's tireless efforts. From the very first day, the latter initiated drafting a list of about 300 manuscripts, ecclesiastical objects and vessels brought from the Crimea and undertook the task of satisfying the daily requirements of the emigrants with great affection[4].

The lively economic, cultural and public activities favored the appearance of prominent figures such as the poet, national and clerical figure Haroutiun Alamdarian, the writer-publicist Mikayel Nalbandian, the poet Rafayel Patkanian, the political figures Alexander Myasnikian, Simon Vratsian, Sargis Srapionian (Loukashin), the historian and the art critic Alexey Djivelegov, the Catholicos of All Armenians Gevorg VI Chorekchian, the writer Marietta Shahinian, the artists Martiros Sarian, Grigor Sheldian, Seyran Khatlamadjian, Mkrtich Gizgizian, the architect Mark Grigorian, the lawyer Grigor and the publicist Yeghia Choubarians and many others.

The national bodies of municipal and rural administration in Nor-Nakhidjevan were maintained until 1880; subsequently, the "Philanthropic" (1868), "The Ecclesiastical Charitable Trusteeship of the Nor-Nakhidjevan Armenians" (1889), "Benevolent" and other societies were founded, which implemented the self-government of the Armenian Community of the Don.

In the years of the Soviet power, the teaching of the Armenian language was maintained in the rural schools, bilingual Armenian and Russian regional newspapers were published.

Subsequently, under the conditions of extensive literacy in the Soviet Motherland, the Armenians of Nor-Nakhidjevan with their abstruse Crimean dialect could not keep their erstwhile oral tradition immaculate. Consequently, in 1959, my narrators were prevailingly representatives of the senior generation,

[4] **Leo** 1973, 331.

since the youth did not even speak their mother dialect. In those years, the technical means were not yet available, and I had to use a pen to write down my observations.

The Armenians of Nor-Nakhidjevan were engaged in *agriculture* (cultivating grain, vine-growing, sheep-breeding, silkworm-breeding), *craftsmanship* (leather-dressing, jewelry, blacksmith's work, farrier's job, tailoring), *production* (lard-, wool-, silk-, brick-, tobacco-production) and *trade*. The Armenian merchants of Nor-Nakhidjevan traded in Rostov-on-Don, Novocherkask, Taganrog, Nizhni-Novgorod, Stavropol, Ekaterinodar and elsewhere. They exported wheat, lard, wool, vegetable oil, caviar, tobacco and other products to a number of countries in Asia and Europe.

The Narrators of Nor-Nakhidjevan

In September 1959, the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of Soviet Armenia had organized a complex scientific expedition to Nor-Nakhidjevan (the Proletarian Region) in Rostov-on-Don province of the Russian SFSR. It involved 16 scientific workers from various Institutes of the Academy of Sciences and Republican Museums of Armenia.

In the 20 days of the scientific expedition I had the opportunity to get acquainted with 15 *narrators* of the senior generation, talk to them and take notes.

My narrators were:

Anoush Barashian (b. 1878, Great Sala v.) – housewife;

Tagouhi Torpoudjian (b. 1881, Chalter v.) – midwife, healer by prayers;

Yeghia Torpoudjian (b. 1881, Chalter v.) – pensioner;

Lousseghen Gyourdjian (b. 1884, Great Sala v.) – pensioner;

Manvel Soghomonian (b. 1886, Topti v.) – watchman at the collective farm;

Geghetsik Dsekhyayan (b. 1887, Chalter v.) – housewife;

Khasbika Malkhassian (b. 1893, Great Sala v.) – housewife;

Ghazaros Khachginanian (b. 1893, Topti v.) – wood-cutter;

Hayk Soghomonian (b. 1899, Leninavan v.) – accountant at the collective farm;

Rouben Louledjian (b. 1900, Chalter v.) – performer of songs;

Yevginé Chobanian (b. 1907, Great Sala v.) – housewife;

Mkrtich Louledjian (b. 1921, Chalter v.) – music teacher.

Astghik Louledjian (b. 1922, Chalter v.) – cashier at the collective farm.

Shahen Shahinian (b. 1928, Chalter v.) – editor-in-chief of the “Communar” newspaper.

Lousseghen Chibichian (b. 1870, Chalter v.) – pensioner.

I have written down more than 161 units of popular folk materials from the said narrators, which have not been published to date.

The Genre and Thematic Peculiarities of the Nor-Nakhidjevan Folklore

The oral tradition of the Armenians of Nor-Nakhidjevan, being the constituent part of the oral culture of the Armenian people, has persisted by the general precepts of the national folklore, however, along with the generalities and similarities, it has also included extremely distinctive local and original peculiarities, which are attributed to their past and present historical circumstances and public life. For instance, in the ancient *“Song of the Crimea” (Խրիմի յէրքը),* they recalled their past life in the locality of Khara Sou (Black Water) of the Crimea, their houses and their orchards.

Subsequently, the peculiar folklore of the Armenians of that locality of Nor-Nakhidjevan artistically reflects their public, economic conditions, the local nature with its fauna and flora, the neighboring villages and towns with their multinational population and peculiar dialects.

Thus, for instance, in one of the fairy tales, the coal-seller’s actions are closely linked with Rostov-on-Don (Nor-Nakhidjevan) and its neighboring Armenian-inhabited villages of Topti, Chalter and Great Sala. Or, the riddle *“Kirman’s cap – with a hollow top” (Քիրմանի կպազ՝ թէփէն ծազ)* gives an idea about the Kerosene lamp, which is compared with the eccentric hat *(Kirman’s cap – Քիրմանի կպազ)* worn by the inhabitants of the town of Novocherkask.

One can also add the expression *“Let me sit on your brain and go to* Dayghan[1]*” (Խելքիփ նստիմ՝ Դայղան էշթամ)*, purely of a local character, which, in the dialect of Nor-Nakhidjevan, is expressed as Dayghan, since, according to the transcription of the Crimean dialect g > gh, b > p, k > g, r > sh, ds > z, etc.[2]

---

[1] Dayghan is the neighboring town Taganrog.

[2] The great linguist, academician Hr. Ajarian notes in his hand-written work “Examination of the Nor-Nakhidjevan (Crimean) Dialect”: “...The consonant system of the colloquial language of the city of Rostov (Nor-Nakhidjevan) and of the villages of Great and Small Salas and Nesvetay is different from the articulation of the villages of Chalter and Topti, which is exactly similar to the vocal system of the Constantinople dialect. There are only two levels of

Similarly, in the popular song *"Mariam" (Մարիամ),* the beloved person, who is from the neighboring Nesvetay village, comes to her for a night encounter.

«Բազար դարած, նաշխած, պէրած Մարյամս,	"Taken to the market, adorned and brought back, my Mariam,
Վաշթ պացվիլ էր գարմիր-ջէրմագ թուշէրդ	The rose had blossomed on your red-white cheeks
Նեսվեփայէն ընծի յէգած կիշէրդ»:	On the night you came to me from Nesvetay."

Consequently, the Armenians emigrated from the Crimea, living in the new, Russian environment have become intimate with that locality and the surrounding Russian population. That fact is noticeable in the ***realistic fairy tales*** they have narrated, where the actions of the characters are not only from Rostov and the neighboring Armenian villages, but also from the Russian towns of Novocherkask, Taganrog and elsewhere. Apart from that, the characters appearing in the tales are not only Armenians, but also Russian noblemen and noblewomen, Cossacks and muzhiks (Russian peasant, man – in Rus.), who had lent a helping hand to the Armenian emigrants.

It is noteworthy that, in the various folklore materials a great number of foreign loans, Turkish words are frequently met, which have been in use in the Crimea in their everyday speech, for example, "*Kopour" / "Keopri"* – bridge, *"Sokhakh"* – street, *"Khoum"* – earth, *"Chorvakh"* – fountain, *"Khamchi"* – whip, *"Shamdan"* – candlestick, etc.

If the Turkish-Tatar linguistic loan words in their dialect are of ancient origin, then following their emigration from the Crimea, numerous Russian words have taken root in their vocabulary, such as: *"Kouznets"* – blacksmith, *"Prodovets"* – seller, *"Drog"* – cart, *"Semeystvo"* – family, *"Khazyain"* – landlord, etc., as well as Russian expressions, which were used according to the grammatical rules of the Armenian language, for example, "they made *pozdarovit*" – they greeted us, "he made *akhranyat*" – he protected us, "he has *saglasit*" – he agreed, etc.

In 1959 the popular oral creations of the Armenians of Nor-Nakhidjevan were already almost buried in oblivion, however, my consistent quests have rendered it possible to write down and save 161 unique relics of their oral tradition from a total loss.

---

consonants – tremulous and voiceless spirants (fricatives). The spirant tremulous consonants have disappeared." (**Ajarian** 1925, 27–28 [hand-written]). It should be noted, that I have written down the originals of the said work primarily in the villages of Chalter and Topti.

The Armenian popular folklore of Nor-Nakhidjevan is multifarious and multigenre:

I. Epic Folklore (12 units),

II. Lyric Folklore (31 units),

III. Saying Folklore (118 units).

I. The section of **Epic Folklore** comprises the ***fantastic*** and the ***realistic fairy tales***. According to the testimony of the narrators, they no longer gather in the rural sitting-room to listen to fairy tales as in the Crimea.

Among the ***fantastic tales*****,** the one named *"The Bracelet" (Աբոջանը)* is quite distinctive; its theme develops from motifs of the song of the same name brought from the Crimea. Becoming a subject of a fairy tale, that lyrical-epic love song has undergone a certain development from the viewpoint of the personage and thematic line. In this fairy tale the characters are not only the loving couple, Khamber and Arzou (as in the song), but the old-Sorceress, embodying the evil forces of nature and of the public. Till her death the wicked creature vindictively remembers Khamber, who in his childhood days had broken her water pitcher, and endlessly chastises him, impeding the young couple's happiness. The fantastic essence and the subsequent development of the thematic line of the fairy tale are attributed to the presence of the character of the old-Sorceress. Of fantastic nature is also *"The Daughter of Mighty King" (Շէն թաքավորին ախչիգը)*, which is a creative variant of the well-known tale *"The armless girl" (Կռնապ աղջիկը),* adorned with melodious fragments. The armless girl is called a "Dove" as a token of innocence; besides, suffering from the malice of her insidious sister-in-law, she confides her sorrow to her nephew lying in the cradle through the following song:

«Նանի՛գ, նանի՛գ, անուշներով,	"Nanik, nanik, sweet sleep
Օսգիէ բէշիք, արզաթ գամար,	Golden cradle with a silver arch,
Մէչի բառգօղը յէխպօրը զավագ:	Lying in it, my brother's son.
Նանիգ գասէի յէխպօրը օշթուն,	Nanik I say to my nephew,
Մազիս թէլէրօվը գըգաբէի,	I'll bind him up with my hair
Սիրդիս գրագովը գըչօրցնէի,	And dry him off with my heart's fire,
Նանիգ գասէի յէխպօրը օշթուն»:	I'll say nanik to my nephew."

The little lullaby having a sorrowful melody, imparts an unusual fascination and emotionality to the fairy tale. However, The Golden Fish helps the Dove, which becomes the Queen of another country and restores her former authority, while the malicious daughter-in-law *"was tied to the horse's tail and let free on a*

large field, where the daughter-in-law's head struck by the stones and pebbles of the road, was torn to pieces, leaving her ear as the greatest part of her body." The fairy tale, having an educational and edifying nature, is concluded with these words.

Peculiar are also the fairy tales *"The Wicked Mother" (Փէրափ մարը)* and *"The Iron Wolf" (Էրգաթէ Կայլը).* In these two fairy tales, a number of animals appear as characters, incarnating sometimes the evil and sometimes the kind forces of the nature and of the public.

The realistic fairy tales, artistically depicting the real characters and events happening frequently in life are of educational and moral-edifying nature. The following realistic tales have been concocted from real events: *"The coal seller" (Քօմուր ծախօղը)*, *"He who Works, Shall Eat" (Օվ գը պանի, ան ալ գուդէ), "The Crazy" (Խէնթըլուգը), "The Disgrace of the World" (Ալէմի ջարիզը), "Tato and Petrigele" (Թաթօն յէվ Փէթրիգէլը), "The Bride, who Made Short Work of her Mother-in-Law" (Չար բիանային հախէն էգօղ հարսը), "The Noblewoman's Brain" (Բարինային խէլքը)*. Noteworthy also is the fairy tale *"The Killer of Forty Souls" (Քառսուն ջան սբանօղը)* which is a variant of the *"Dezhiko" (Դժիկոն)* popular tale, where the son, on his way to take the meal to his father, exterminates the flies, perching on his face, and writes on a canvas about his brave deed, altering the word "flies" into "souls." The short volume and the unexpected solution of the conflict of these realistic fairy tales impart them the form of a popular novel.

II. The songs of **Lyric Folklore** are also of ancient origin, of which only fragments remain today, testifying that the Armenians of that community had also a rich and multifarious lyric culture.

Although few in number, but interesting from the point of view of conception are the ***cheerful children's songs*** which are sung to entertain the babies: the *"Child Entertainer's Songs" (Դանդաններ),* the rhythmic *"Songs Resembling the Hen's Squealing" (Հավջիվներ),* ***tongue-twisters*** flooded with witty puns, and ***children's play-songs*** having a happy ending.

Remarkable with its ancient nature and descriptiveness is the song *"The Song of the Crimea" (Խրիմի յէրքը)* where they recall the Armenian locality of Khara Sou (Black Water) of the Crimea, the local attractive houses and the green parks where the lovers used to stroll:

«…Բախչաները գըքալէինք,	"…We strolled in the parks,

Մէնք դէսօքին գըսիրէինք,	We loved the beautiful ones,
Մէզի զասին՝ խարասուցի,	They called us "Kharasoutsi,"
Մէնք ղօնուշմա գըսիրէինք:	We like to talk with people.
Դիմաց-դիմաց խանէրս,	My guesthouses – in front of me,
Դիմացն ալ՝ խանըթնէրս,	And facing them are my stores,
Դուն՝ hoդէն յէ՛լ, յէս՝ houէն.	You set out from there, I'll – here:
Թող քօր լան դուշմաննէրս:	May my foes lose their eyesight!
Տիմացէն դէսա քէզի,	I saw you in front of me,
Ջէրմագ վաշթ կիդցա քէզի,	I took you for a white rose,
Ֆօդ անէլու չխըյմիշէցի,	I did not dare to smell you,
Ուրիշին դվին քէզի...»:	They gave you to someone else…"

The ritual songs also had almost disappeared and only fragments were remembered. The traditional songs and dances were no longer ritually performed during the Armenian weddings. Only due to my consistent searches I have managed to write down some ancient songs, which were sung while dressing the bride and the bridegroom. The Armenians of this locality had, in ancient times, a special dance, songs or customs, during which they sang:

«Այսօրիկ իս նօր,	"Today you are new,
Այսօրիկ թաքավօր իս նօրիկ...	Today you are a new King…
Փէսին գառէթան էգավ, գայնէցավ,	The groom's coach came and stopped,
Փէսան քաշից մէջքը թուրը,	The groom tied the sword to his waist,
Փէսին կփակը գաբույփ մօշթի.	The groom's cap is of blue fur,
Այսօր hասար մուրադիփ, օշլթի՛»:	Today you attained your goal, son!"

While the bride sang upon coming out of her father's house:

«...Հայրի՛կ, մայրի՛կ, փուք պարէվ գէցիք,	"…Father, mother farewell,
Տուք ալ պարէվ գէցիք. զիս առին, դարին,	You keep well, they took me away,
Էմջէնէ՛ր, յանգանէ՛ր, փուք ալ պարէվ գէցիք.	Uncles, aunts, you also stay well,
Տուք ալ պարէվ գէցիք. զիս առին, դարին:	You too keep well, they took me away.
Հօրքուրնէ՛ր, մօրքուրնէ՛ր, դուք ալ պարէվ գէցիք,	Aunties and dames you too stay well,
Տուք ալ պարէվ գէցիք. զիս առին, դարին,	You too keep well, they took me away.
Մնացէք պարէվ, սիրեգան քույրէր,	Dear sisters, you also stay well
Դարօսը ցէր աչքին...»:	I wish you the same happiness…"

And the wedding guests answered:

«Գէշթաս մէզմէն շադ չուզէլօվ,	"You leave us somewhat unwillingly,
Անդէղ գէրածփ չամիչօվ թուզ է,	Raisins and figs are awaiting you there,
Աչքը գուլա, սիրդը գուզէ.	Your eyes are weeping but your heart desires,
Հօրմէն, մօրմէն պարնվիլ չուզէր...»:	You don't want to part with father and mother…"

Only the memory of all this was preserved in 1959; neither the rites, nor the corresponding songs and dances were performed. Nonetheless, the local senior Armenians still remembered fragments of the ritual songs of the past.

The ***domestic life songs*** are also old; they are woven by the artistic recollection of real events and people. For instance, the song created about the wealthiest Armenian mayor of Nor-Nakhidjevan Haroutyoun Khalibian, who had ruthlessly expropriated the lands of the Armenian emigrants and was satiated with their earnings:

«Շադ զուլում մաշթ էր Խալիբ Աղան՝	“Khalib Agha was a very harsh man,
Մէր քաղաքի զալում գալավան...»:	The cruel head of our town…”

Similar songs provide us grounds to assume that the Armenians of this locality had also epic songs composed about the real historical events.

It seems that the brush of a painter has portrayed the character of the rich Ato Simon’s daughter, her splendid outfit and luxurious adornment, and ultimately her majestic and self-confident posture.

«Գազ ու գէս ցէպլուշկան վիզդ գախած,	“A yard and a half necklace around your neck,
Մարքարիդէ խուլանը մէջքդ գաբած,	The belt set with pearls around your waist,
Խաղա՛, ախչի՛գս, խաղա՛,	Dance, my daughter, dance,
Աթօյի Սիմօնին ախչիգն իս.	You are Ato Simon’s daughter,
Հէչ ումուռըդ է թօղ չիլլա»:	Do not worry about anything!”

The strive for riches and money is evident in the following song:

«Դէսօք թօղ լա, թօղ չիլլա,	“She may be beautiful or not,
Թէք ըսդագը բօ՛լ թօղ լա,	Let only her money be plentiful,
Իդա ախչգանը մարը	Let that girl’s mother
Իմիս քիանաս թօղ լա»:	Become my mother-in-law!”

In the lengthy domestic song *“Ha! Hark! Daughter-in-Law”* the mother-in-law, familiarly addressing the new daughter-in-law, gives her endless new assignments, at the base of which lies the propensity for wealth and possessions. According to an unwritten law, the new daughter-in-law is obliged to pay homage to the successive guests, to her godfather, her father and mother, to the educated official in order to win their gifts, namely, the gold coins promised by her father’s will, her mother’s valuable necklace, her father-in-law’s sheep, the tongue-opener gift of the educated official. All these picturesque episodes are presented with the description of the recognized propriety of the post-nuptial customary ceremony, in constantly changing situations and with the appearance of new typical charac-

ters, circumstances in which this ancient song brought from the Crimea has become lively and dynamic, picturesque and expressive, not only of a domestic, but also of a ritual nature.

«Հա՜, քա՛, հա՜րսը, յէ՛լ գայնէ,	“Ha! Hark! Daughter-in-law, get up
Յէգվօրնէրուն ընթունէ,	And welcome the guests,
Առաջ՝ հալավփ փօխէ,	First change your dress,
Յէղքն ալ՝ ցէռքէրն համփուրէ:	Then go and kiss their hands.
Հա՜, քա՛, հա՜րսը, ժօղօդվէ,	Ha! Hark! Daughter-in-law, gather yourself,
Հանա բաբադ գըգանչէ,	Behold! Your father is calling
Փսագնէրփ բիդ բաքնէ,	He is going to kiss your wedding crown,
Միրաս օսգին բիդ բախշէ:	And will offer you the bequeathed gold!
…Հա՜, քա՛, հա՜րսը շուդ արա,	…Ha! Hark! Daughter-in-law, make haste,
Մամադ հանա ցան գուդա,	Behold! Your mother is calling,
Էրգու թուշէդ բիդ բաքնէ,	She will kiss your two cheeks,
Գէրդանլըխըփ բիդ բախշէ:	And will offer you the necklace!
…Հարս ես՝ կնա, պաղ չուր պէ՛ր,	…My daughter-in-law, go and get some cold water,
Լվացվօղին՝ սրփիչ պէ՛ր,	Bring also a towel for those, who wash their hands,
Չայը քաշէ՛, շաքար պէ՛ր,	Strain the tea, get some sugar
Մէգ-մէգ բաժակ չայ ալ պէ՛ր:	And serve everyone a cup of tea.
Հա՜, քա՛, հա՜րսը բադրասդվէ՛,	Hey! Daughter-in-law, get ready,
Քօղփ վէրուր ու բահէ՛,	Take off your veil and keep it,
Աշթըխ ժամը անցած է.	Time is already up,
Դունն ալ մաքրէ՛ ու ավլէ՛»:	Clean and sweep the house as well!”

There are also two pilgrimage songs in this section, which give the reader an idea, that the Crimean fathers had also made a pilgrimage to the Holy Monastery of Sultan St. Karapet of Moosh:

«Խարիբ Մելքոնը օխպը փարի ցավ քաշիլ էր,	“The emigrant Melkon has endured pain for 7 years,
Սուրբ Գարաբէդ ուխփի հասիլ էր,	He has made a pilgrimage to St. Karapet
Մուրադ առիլ էր…»:	And has attained his object…”

However, the pilgrimage, according to the Crimean Armenians’ rite, was to be followed by the joyful ceremony of “A Visit to the Bride-to-be,” who had to be *“good-natured,”* with a *“beautiful name,”* that is, a perfect girl, in all respects.

A remote likeness exists between the Armenian epic song *“Aslan Agha” (Ասլան Աղա)* and the elegiac song *“Go and Tell My Father” (Կնացէք, ասացէք*

բաբայիս); in this song, the son implores his father to sell their house to provide the sum for his release from prison. The father refuses to help his son, and all their relatives behave in the same manner. Only the girl, who loves him, is ready for all kinds of sacrifice. Her resolute decision is imbibed with devotion and true love:

«…Վզիս մէդալիօնը գըծախիմ, *Հինք հարուր կրօշ ալ գըշինիմ,* *Գըշինի՛մ, սիրէգա՜նս, գըշինի՛մ,* *Գըշինի՛մ, գըհանի՛մ քէզ պանփիցը»:*	"…I'll sell the medallion hanging round my neck, I'll earn also five hundred coins, I'll earn, my love, I'll earn and take you out of prison."

Remarkable are also the heroes – the mothers of the domestic song *"The Oka and Istir* [Istra] *Mothers" (Օկա և Իսփիր* [Իստրա] *մամաները)*, who symbolize the names of the two rivers, flowing across the territory of Russia. Armenians call their life-giving river "Mother Arax," and here also the twin mother-rivers, Oka and Istra, have educated whole generations and shaped up their demeanor.

The songs *"Aunt Mariam" (Մարիամ մորքուրմա)* and *"Hounan" (Ունանը)* are also interesting. The song *"Whom are you going to Give Me as Wife, Father?" (Բաբա՛, փուն հնծի վօրի՞ն բիդի դաս)* is woven in a ludicrously refined humor. Another variant of this song is also widespread in Armenia, according to which the father gives his lazy daughter in marriage to a zourna (Armenian national woodwind musical instrument) player in order that she always be happy. This same song is sung in the Armenian-populated villages of Nor-Nakhidjevan, however, it is peculiar that the Armenians emigrated from the Crimea not only have adjusted themselves, but they have become intimate with the Russian environment, and the girl prefers to get married to a concertina (Russian musical instrument) player.

In 1779, by a special edict, the Empress Ekaterina II had given permission, to the Armenian emigrants to be exempt from military service, but, subsequently, under altered circumstances, the Armenians were deprived of that privilege, and joining the army *(«սալդափ գնալը»)* became a tragedy for the Armenian emigrants.

A number of variants of ***soldier's songs*** are included in the series: *"I have Drawn My lot and Went to Get Enrolled in the Army" (Ես իմ վիջագս հանեցի, էլա սալդափ կնացի)* or *"The soldier's song" (Սալդափի յէրքը)*. Noteworthy also is the hero soldier's harrowing song created in the days of the Great Patriotic war

"Sambik's Valley" (Սամպիկին դէրան), which, however, is imbued, with the optimism of victory.

III. The creations of ***Saying Folklore.*** The ***proverbs*** and ***sayings*** of the local Armenians are products of the profound generalization of the age-old public life-philosophy of the nature and the society, of the objects and phenomena. Those concise and vivid sayings artistically condense their historical life experience, the best attributes of the human character, while the wicked actions are condemned with picturesque and cruel maledictions.

Living with hard work, the praise of handicraft and honest earnings had also been reflected in the sayings *"Forcing out bread from stone" (Քարէն հաց քամօղ), "Handicraft is a golden bracelet" (Զէնահաթը օսգէ աբոջան է)* or *"Doing your work and walking the distance you reach your goal" (Պանը՝ պանէլօվ, ջամփան՝ քալէլօվ)*. Interesting is also the wise advice given by the elderly people to the young ones: *"Work should be afraid of you, you should not be afraid of work" (Կօրծը քէզմէն թօղ վախնա, փուն կօրծէն մի՛ վախնա)*.

In the past, in the Crimea the idea of *"honest work" (հալալ վասփակ)*, *"A white hand loves other people's work" (Ջէրմագ ցէռքը ուրիշի աշխափանքը գըսիրէ)* or *"The poor emigrant makes the bear dance and the rich man collects the money" (Այուվը խարիբը գըխաղցունէ, թաքախը զէնգինը գպփրցունէ)* was alien to the movers and shakers of the Ottoman society. Similar unfair relations have given birth to popular indignation and protest, since the people's power is unflinching; as the saying goes *"If the people of a village gather together, they can break a log" (Կէղ գայնի՝ կէրան գըգօղրէ).* Thus, the Crimean Armenians conjointly moved to Rostov-on-Don, to live a new life: *"In short, we reached Rostov."*

The ***riddles***, too, are seldom mentioned, but the recorded ones, in a ciphered form, give an idea about the past and present life, the everyday lifestyle and peculiar meals of that ethnic group, e. g.:

«Չօրս քօշա քուրսի,	"A quadrangular hearth,
Մէչը իլինք օսգի,	Full of gold inside,
Խնամինէրը գըկան խօսք»:	The in-laws come there to have a talk."
(Եկեղեցի)	(Church)

Or:

«Չօրս ախպար քարքառ գըպռնին.	"Four brothers build a stone wall,
Չօրս հառը գըպռնին.	Four of them build the wall,

Հինկումը՝ մէչէրը գըրըղըղի»:	The fifth revolves inside."
(Գուլպա գործելու հինգ շյուղերը)	(Five needles for knitting socks)

Or:

«Տակը՝ փախփակ, վրան՝ փախփակ,	"Wood below and wood above,
Մեջից կելլե քոչուփ աղքափ»:	In between a ragged pauper."
(Կրիա)	(Tortoise)

The local original pastry called *"Gubati"* or the cake prepared by the Armenian women called *"Khathlama"* present a picturesque comparison with the cabbage:

«Խաթ-խաթ խաթլամա,	"Layer over layer,
Մեջն ալ մի հափ մահակ»:	And a cudgel in the center."
(Կաղամբ)	(Cabbage)

Widely spread are also a number of ***maledictions*** and ***benedictions.*** These popular anathemas strikingly give an idea of how people appreciated the good and the evil deeds of their fellow countrymen. The maledictions, expressing indignation and hatred, resounded with an intensified strength, such as: *"May you become blind, may you lose your eyesight" (Քօռանաս, աչքի լուսփ գդրվի)*, *"May you become crazy, may you bang your head against the wall" (Խէվնաս, խէվ քաղէրը հյնաս)*, *"May you become rabid and eat your own flesh" (Գադղիս՝ միսփ ուդիս)*. In contrast, the popular benedictions reflect the high moral principles of the working Armenian man. In those picturesque sayings, the elements of nature, the celestial and the terrestrial forces have become standards of estimation of kindness and virtue, for example: *"May your star be bright" (Աստղփ բայծառ թօղ ըլլա)*, *"May your sun be always shining" (Արևփ չըխավարի)*, *"May the earth in your hand be converted into gold" (Ծօղ պռնիս՝ օսգի փառնա)*, *"May you sprout and blossom" (Զլիս ու ծաղգիս)*, etc.

Remarkable among the creations of the saying genre are ***prayings***, which are in the first place, *"The Prayer Dedicated to the Virgin Mary" (Աստվածամօր աղոթքը),* then those relating to *"The Evil-Spirit" (Չար նաֆաս), "The Evil Eye" (Չար աչք), "The Measure of the Fear" (Վախը չափելու)* and other ancient, curative, popular ***bewitching prayers***.

Pretty and reassuring is the ***prayer-wish*** directed to the new moon, on which people pin their best expectations in as much as the aging moon is perpetually renewed:

«- Նօր Լուսին, նօր շնավօր,	"'New moon, happy new moon,
Իմ ախպարս նօր թաքավօր,	My brother – a new King,
Չէր կնացիր, գէնջ էգար,	You went away old and returned new,
Ինձ ի՞նչ պէրիր արմաղան:	What presents did you bring me×'
ԼՈՒՍԻՆ. - Յէրէսիփ՝ քէսպէ՛փ,	MOON: 'Decency to your face!
Սիրդիփ՝ սո՛ւն,	Strength to your heart!
Յէռնիփ՝ բէրէքէ՛թ»:	Abundance to your hand!"

Conclusion

In conclusion, we should note that the Armenian Community of Nor-Nakhidjevan, despite the influence of the globalization of time and space, was still trying to preserve its native inimitable relics of the Crimean dialect and folklore, which give us an idea about their erstwhile rich and original, popular oral tradition.

BIBLIOGRAPHY

Բարխուդարյան Վ. Բ., 1967, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779–1861 թթ.), Երևան, ՀԳԱ հրատ., 498 էջ:

Լեո 1973, Երկերի ժողովածու, տասը հատորով, Երրորդ հատոր, Երևան, «Հայաստան», 469 էջ:

Աճառյան Հր., 1925, Քննութիւն Նոր Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի, Երևան, 463 էջ:

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԻ ՆՇԽԱՐՆԵՐԸ

ՍՎԱԶԼՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ղրիմ, Դոնի Ռոստով, Նոր Նախիջևան, Ռուսաստան, բանասաց, բանավոր ավանդույթ, հարմարվել:

1959 թ. սեպտեմբերին մեր կողմից գրառված նյութերը վկայում են, որ Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը, հակառակ ժամանակի ու տարածության համահարթեցնող ազդեցությունների, տակավին փորձում էր պահպանել Ղրիմի բնիկ բարբառն ու բանահյուսական անկրկնելի նշխարները, որոնք

գաղափար են տալիս նրա երբեմնի հարուստ ու ինքնատիպ ժողովրդական բանարվեստի մասին:

Ղրիմից գաղթած հայերն ընտելացել են նոր՝ ռուսական միջավայրին, որը նրանց հարազատ է դարձել: Դրա վկայությունն են տեղի ժողովրդական ստեղծագործությունները, որոնց հերոսները գործում են ոչ միայն Դոնի Ռոստովում և շրջակա հայկական գյուղերում, այլև՝ ռուսական Նովոչերկասկ և Տագանրոգ քաղաքներում: Այդ պատմությունների հերոսները ոչ միայն հայեր են, այլ նաև ռուս բարիններն ու բարինյաները, կազակներն ու մուժիկները, որոնք ամեն կերպ օգնել են հայ գաղթականներին:

РЕЛИКВИИ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ АРМЯН НОВОЙ НАХИЧЕВАНИ

СВАЗЛЯН В.

Резюме

Ключевые слова: Крым, Ростов-на-Дону, Новая Нахичевань, Россия, сказитель, устная традиция, адаптация.

Записанные нами в сентябре 1959 г. материалы свидетельствуют о том, что армянская община Ростова-на-Дону – Новой Нахичевани, несмотря на нивелирующее воздействие пространства и времени, все еще пыталась сохранить и сохранила свой исконный крымский диалект и уникальные фольклорные реликвии, которые дают представление об их некогда богатом, самобытном армянском народном творчестве.

Армяне-переселенцы из Крыма адаптировались в новой, русской среде, которая стала для них родной. Свидетельством тому являются созданные ими народные произведения, действия героев которых сопряжены не только с Ростовом-на-Дону и окрестными армянскими селами, но и с русскими городами Новочеркасск и Таганрог. Героями этих рассказов являются не только армяне, но и русские барыни и барины, казаки и мужики, которые всячески помогали армянским переселенцам.

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող
grakanagetgasparyan@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.193-218

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՉԱՐԵՆՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՍՐԱՀՈՒՄ (ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ, ԱՂԱՍԻ ԽԱՆՋՅԱՆ)

***Բանալի բառեր*՝** Չարենց, Մյասնիկյան, Խանջյան, Ամատունի, Կենտկոմ, ժողովուրդ, պատմություն:

Ներածություն

Եղիշե Չարենցի կյանքն ու ստեղծագործությունը անխզելի է պատմությունից: Չարենցը պատմություն էր կերտում և՛ որպես հայրենիքի զինվոր, և՛ որպես հեղափոխության մասնակից, և՛ որպես գրական գործի կազմակերպիչ ու հրատարակիչ, և՛ որպես հանրապետության քաղաքական ղեկավարների աջակից ու քննադատ: Որպես կամավոր՝ 1915-ին հայկական կամավորական 7-րդ ջոկատում հասավ մինչև Վան, մասնակցեց կռիվների և այդ տպավորություններով գրեց «Դանթեական առասպել» պոեմը: Որպես հեղափոխական՝ իրեն դրսևորեց նախ՝ Մոսկվայում, 1917-ի փետրվարին միանալով ոտքի ելած ցուցարարներին, ապա՝ Տիխորեցկում, մասնակցելով մարտերի, այնուհետև՝ Երևանում, 1920-ին միանալով մայիսմեկյան ցույցի ելածներին և այդ ընդհանուր տպավորություններով գրելով «Սոմա», «Ամբոխները խելագարված» պոեմները, «Ողջակիզվող կրակ» շարքը, «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» երեք ռադիոպոեմները և բազմաթիվ այլ գործեր: Գրականության պատմությունը նա կերտեց իր ժամանակի դաժան գրապայքարի պայմաններում՝ պահպանելով գեղարվեստի արդիականացման ու ազգային հատկանիշների խն-

---

[*] Հոդվածը ներկայացվել է 18.02.22, գրախոսվել է 21.02.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:

րացման պահանջը, ստեղծելով «Նոյեմբեր» խմբակցությունն ու որպես հրատարակիչ՝ տպագրելով ինչպես ժամանակակից, այնպես և դասական գրողների գրքերը, այդ թվում՝ «Սասնա ծռեր» պատումների հավաքածուի առաջին մեծադիր ու շքեղ հատորը (1936): Չարենցը նաև մտերիմ էր հանրապետության քաղաքական ղեկավարության հետ և մեկ անգամ չէ, որ նրանց հետ քննարկել է Հայաստանի պատմական ճակատագրի հարցերը: Նա նաև կերտել է նրանց գրական դիմանկարները:

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

1921 թ. մայիս 21-ին ՀԽՍՀ ռազմահեղափոխական կոմիտեն հայտարարում է կառավարության կազմը. ժողկոմխորհի նախագահ և ռազմական կոմիսար է նշանակվում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունի), ով այդ պարտականությունները ստանձնել էր ապրիլի 4-ին: Մյասնիկյանը հայրենասեր գործիչ լինելուց բացի նաև գրական մարդ էր՝ Վ. Տերյանի և Պ. Մակինցյանի հետ մեկտեղ ուսանել էր Լազարյան ճեմարանում: Իր գործունեության ընթացքում նա աչքաթող չի անում ազգային համախմբումի և մշակույթի ու գրականության հարցերը: Սկզբից ևեթ նա ամեն կերպ աջակցում է Չարենցին: Ահա նրա հանձնարարությամբ և Մոսկվայում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի կազմակերպական ջանքերով ՀԽՍՀ «Սովնարկոմի հրատարակությամբ» Մոսկվայի Հայարտան տպարանում 1.000 օրինակ տպաքանակով լույս է տեսնում Չարենցի «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակը, որով բանաստեղծն ամփոփում է իր տասնամյա գրական վաստակը: Երկհատորյակը երևույթ էր հայ կյանքում, Չարենցին էապես մղեց առաջ և դարձրեց նոր-նոր ձևավորվող գրական շարժման առաջնորդը:

1920-ական թթ. սկզբներին, երբ դրված էր նոր գրականության գեղագիտական հիմքերի ճշտման ու զարգացման հեռանկարների հարցը, Մյասնիկյանը հանդես եկավ ուղենշային մի հոդվածով, ուրվագծեց նոր գեղարվեստի ազգային հիմնադրույթները և այդ շրջանակում բարձր գնահատեց Չարենցին[1]: Նա ընդհանրապես փորձում է հունի մեջ գցել գրական-մշակութային կյանքը. այս տեսակետից շատ կարևոր է թե՛ Տերյանի քառահատոր ժողովածուի տպագրությունը Պ. Մակինցյանի խմբագրությամբ (1924–1925), թե՛ արվեստի ու գիտության ներկայացուցիչների ներգաղթի կազմակերպումը հայրենիք:

---

[1] Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, № 1, 2 դեկտեմբերի, 1922, թիվ 267, 268:

Այս տեսադաշտում Մյասնիկյանը հետևում էր Չարենցի գրական փորձերին՝ սկսած «Երեքի» դեկլարացիայից մինչև «Standard»-ի ծրագիր (1922–1924) և ժամանակի համաշխարհային փորձը յուրացնելու նպատակով ամեն ինչ անում է նրան արտասահման գործուղելու և ժամանակակից համաշխարհային մշակույթի հետ շփվելու համար: Այդ նպատակով միասին հաճախակի էին լինում Մոսկվայում: Մոսկվայի հիվանդանոցներից մեկում իր վերջին օրերն էր ապրում Թումանյանը: 1923 թ. հունվարի 1-ին Չարենցը նրան գրում է շատ հուզիչ այս տողերը. «**Ամենասիրելի Հով. Թումանյան**, խորապես ցավում եմ, որ հնարավորություն չունեմ անցնել Ձեզ մոտ և ամենախորին հարգանքներս բերել Ձեզ, մեր խոսքի ամենամեծ վարպետին, մեր ամենասիրելի պոետին: Այսօր ժամը չորսին ես Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչի հետ մեկնում եմ Երևան, գնում եմ մեր երկիրը, խորապես համոզված լինելով, որ միայն այնտեղ, մեր հայրենի եզերքում մենք պիտի հնարավորություն ունենանք ստեղծելու մեր կուլտուրան, որը պետք է բխի Ձեր ստեղծագործության, որպես տեղական ստեղծագործության տրադիցիաներից»[2]:

Եվ ահա ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղարության 1924 թ. սեպտեմբերի 9-ի նիստում (քարտուղար՝ Մյասնիկյան) որոշվում է Չարենցին գործուղել արտասահման և հատկացնել անհրաժեշտ միջոցներ (2000 ռ.)[3]: Այդ օրերին՝ օգոստոսի վերջերից մինչև սեպտեմբերի 13-ը Չարենցը Թիֆլիսում էր, որտեղից Մյասնիկյանի հետ վերստին մեկնում է Մոսկվա՝ կարգավորելու արտասահմանյան ուղևորության հարցերը: Ուղևորությունը հաջողվում է՝ 1924 թ. նոյեմբերի 21-ից մինչև 1925 թ. հունիսի սկիզբը Չարենցը լինում է Թուրքիայում, Հունաստանում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում: Մյասնիկյանին հասցեագրած «1925, 8 հունվար» ծավալուն նամակում Չարենցը հայտնում է, որ Պոլսից մեկնում է Աթենք. «Այստեղից վաղը ես մեկնում եմ Աթենք, ապա կգնամ Հռոմ, կշրջեմ իտալական զանազան քաղաքներում, հետո Փարիզ-Լոնդոն-Բեռլին-Վիեննա-Մոսկվա. ահա իմ ծրագիրը»[4]: Լոնդոն գնալ չի հաջողվում:

1925 թ. մարտի 22-ին «Յունկերս» ինքնաթիռի խորտակման հետևանքով Թիֆլիսից ոչ հեռու՝ Դիդուբեի օդանավակայանի մատույցներում, զոհվում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (թաղված է Բաքվում): Չարենցը շատ ծանր է տանում այդ ողբերգական կորուստը և այն համարում է սարսափելի դժբախ-

---

[2] **Չարենց** 1967, VI, 396–397:

[3] Տե՛ս **Չարենց** 2017, 290:

[4] **Չարենց** 1967, VI, 412:

տություն հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի համար: Բեռլինից հեռագրել է. «Ցնցված եմ ընկ. Մյասնիկյանի <…> մահվամբ: Իմ վիշտն անսահման է»[5]: Այն կարծիքին էր, որ Ստալինի անմիջական հանձնարարությամբ «վթարը» Բերիայի կազմակերպած սադրանքն է[6]: Ողբերգության անմիջական վերապրումով գրում է Մյասնիկյանի հիշատակին նվիրված «Մյուր դե Ֆեդերե (Կոմունարների պատը Փարիզում)» պոեմը (Բեռլին, 12.IV.1924 – 28.V.1925)[7]: Հետագա տարիներին Չարենցը շատ է զգացել մեծ բարեկամի պակասը և նրա հիշատակը ոգեկոչել «Սիրելի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչին» (15.V.1927) բանաստեղծությամբ, «Ա.Մ.» («Ե՛լ, բարձրացի՛ր դագաղից և կրկի՛ն երևա աշխարհին»), «Ա.Մ.» («Նայիրյան արև՞ն էր քո մեջ՝ լենինյան հրով ճառագած») (15–16.IV.1933) քառատողերով:

Աղասի Խանջյան

Չարենցը Խանջյանին գիտեր 1920 թվականից: Նրա ստորագրությամբ է ստացել կուսակցական տոմսը, իսկ Խանջյանն այնքան ոգևորված էր Չարենցով, որ նրա ռադիոպոեմները արտագրում էր իր նոթատետրում: 1930 թ. մայիսի 7-ի ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի լիագումար նիստը Հայկազ Կոստանյանին ազատում է առաջին քարտուղարի պարտականություններից և նրա փոխարեն ընտրում է Աղասի Խանջյանին, երկրորդ քարտուղար՝ Ամատունուն: Կուսակցության VII համագումարը 1930 թ. մայիսի 25-ին հաստատում է լիագումար նիստի ընտրության արդյունքները:

Մյասնիկյանից հետո Չարենցը դժգոհ էր հանրապետության տնտեսական վիճակից, կոլեկտիվացումից, սովի մատնված լեռնային գյուղերի կացությունից, մշակութային շինարարությունից: Այդ հարցերով ապարդյուն դիմել է 1928–1930 թթ. ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կոստանյանին: Խանջյանի հետ հույսեր էր կապում:

Բանաստեղծի և կուսակցության ղեկավարի հարաբերություններն ավելի ակնհայտ դարձան Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի հրատարակության ժամանակ: Գիրքը լույս է տեսնում, բայց դառնում է քաղաքական հարձակումների թիրախ:

---

[5] Խորհրդային Հայաստան, 1925, 03.27, թիվ 69, 27 մարտ:

[6] Տե՛ս **Ջաքարյան** 1989, 219:

[7] Պոեմի մի հատված 1925-ին տպագրվել է «Մարտակոչ»-ում (թիվ 172), ամբողջությամբ՝ ԽՀ-ում (թիվ 191, 192, 195, 196, 197), նույն թվին՝ նաև առանձին գրքով, 60 էջ, 1.000 օրինակ: Ունի ուղերձ՝ «Այս պոեմս նվիրում եմ հիշատակին Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչ Մյասնիկյանի (Մարտունու), ընկերոջ, կոմունիստի, մարդու»:

1933 թ. նոյեմբերի 13-ին տեղի է ունենում Կենտկոմի բյուրոյի փակ նիստ: Հոկտեմբերի 20-ին բուժման նպատակով Գագրա մեկնած Խանջյանի փոխարեն կուսակցության ղեկավարությունը ժամանակավորապես անցել էր ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Արամ Միրզաբեկյանի ձեռքը, ով Բերիայի դրածոն էր: Օգտվելով Խանջյանի և ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանի բացակայությունից՝ Միրզաբեկյանը և համախոհները, Խանջյանին վարկաբեկելու և պաշտոնանկ անելու նպատակով, կենտրոնից եկած «պատասխանատու աշխատողի» հրահանգով գաղափարական աշխատանքի վերանայման պահանջ են դնում: Առիթը «Պրոլետարսկայա լիտերատուրա» ամսագրի խմբագրությանը Ստալինի հղած նամակի երկրորդ տարելիցն էր: Բյուրոյի փակ նիստը որոշում է. «Հանձնարարել ընկ. ընկ. Աշրաֆյանին և Արիսյանին հինգօրյա ժամկետում տալ Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» գրքի գնահատականը և պարզել նրա հրատարակման հանգամանքները»: Դրանից բացի 1933 թ. նոյեմբերի 13-ին լուսժողկոմ Արիսյանը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմ է ուղարկում գրություն, ըստ որի՝ Չարենցի և Ա. Բակունցի կազմած «Հայ գրականության պատմության քրեստոմատիա»-ն արատավոր հրատարակություն է, քանի որ նրանում տեղ գտած հեղինակները՝ Պատկանյան, Շահազիզ, «վայրագ (զոոլոգիական) մարտնչող հայ ազգայնական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ» ու «շովինիստական ստեղծագործողներ» են, և պահանջում է անհապաղ շրջանառությունից հանել[8]:

1933 թ. նոյեմբերի 14-ին դարձյալ Խանջյանի բացակայության պայմաններում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն ընդունում է քարտուղարության որոշում՝ «Հայպետհրատի արտադրանքի իդեոլոգիական անկայունության մասին»[9]: Ըստ այդմ՝ Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն որակվում է որպես «հակահեղափոխական տրոցկիստական զրպարտություն կուսակցության դեմ, տրոցկիզմի դեմ կուսակցության մղած պայքարի և կուսակցության առաջնորդ ընկ. Ստալինի դեմ, մի գիրք, որը թունդ նացիոնալիստական մեկնաբանում է տալիս Հայաստանի պատմությանը, ակնհայտորեն արտահայտելով հայկական մարտնչող նացիոնալիզմը»: Թիրախում էր նաև «Հայ գրականության քրեստոմատիան», որի մեջ «զետեղված են ծայրահեղ շովինիստական ստեղծագործություններ (Գամառ-Քաթիպա, Րաֆֆի, Շահազիզ և ուրիշներ)»: Այլևայլ արգելանքների հետ մեկտեղ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում է գործածությունից հանել քրեստոմատիան և արգելել Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ի հրա-

[8] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 25, թ. 167–168:

[9] Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 18.11.1935, թիվ 267:

տարակումը: Եվ քանի որ Չարենցը Հայպետհրատի պաշտոնյա էր՝ նման գրքեր հրատարակելու համար «նրան հեռացնել գեղարվեստական սեկտորի վարիչի պաշտոնից»[10]:

«Գիրք ճանապարհի»-ն արգելելու կապակցությամբ 1933 թ. նոյեմբերի 14-ին Չարենցը գրությամբ դիմում է ՀԿ(բ)Կ ԿԿ քարտուղարությանը, պատճենը՝ Ա. Միկոյանին և հայտնում, որ իր «Գիրք ճանապարհի»-ն «...հիմնական մասերով նախապես ծանոթ է եղել և՛ Խանջյանին, և՛ Աշրաֆյանին, որից հետո միայն հանձնվել է տպագրության»: Շարունակում է, որ ինքը համոզված է մասնավորապես «Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո» երկի «իդեոլոգիական միանգամայն անխոցելի լինելու մեջ» և խնդրում իր վրայից վերացնելու «այն ծանր, ճնշող, ծայրաստիճանի անհանդուրժելի մթնոլորտը, որի մեջ կարող է ընկնել խորհրդային բազմամյա գրողը...»[11]: Նաև 1933 թ. նոյեմբերի 21-ին Չարենցը դիմում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ԿՎՀ նախագահ Ա. Գալոյանին և բողոքում Կենտկոմի քարտուղարության՝ նոյեմբերի 14-ի իրեն աշխատանքից ազատելու որոշման դեմ. «Խնդրում եմ կատարել ամենախիստ քննություն Պետհրատում ունեցած իմ գործունեության և, եթե ես իրոք հանցապարտ եմ, ոչ միայն «հեռացնել» ինձ Պետհրատից, այլև հանձնել ինձ դատական պատասխանատվության, իսկ եթե ես անմեղ եմ իմ վրա բարդած մեղադրանքներում – վերականգնել ինձ իմ պաշտոնում, որը միակ ճանապարհն է ոչ միայն իմ «հիմնարկային», այլև գրական-քաղաքական ռեաբիլիտացիայի»[12]:

1933 թ. նոյեմբերի 22-ին իրադրությանը տեղյակ Խանջյանը վերադառնում է Գագրայից, Թիֆլիսում հանդիպում է Բերիային, Երևանում կանխում հեղաշրջման փորձը և դավադիրներին ազատում զբաղեցրած պաշտոններից: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի ընդլայնված նիստում որոշվում է վերանայել «Կենտկոմի բյուրոյի նոյեմբերի 14-ի որոշման առանձին մասեր»: Սա Խանջյանի քաղաքական հաղթանակն էր և Չարենցի վիճակը բարելավելու նախապայման: Խորացող տագնապները Չարենցին մղում են ճակատային ծանր խոստովանության. «Եվ ո՛ւշ հասկացար, որ երգերդ քեզ // Գցելու են մի ամեհի կրկես, // Ուր արյամբ են լոկ հոչակ նվաճում»[13]:

1933 թ. նոյեմբերին տասը օրով Հայաստան է ժամանում մոսկովյան գրողների մի խումբ՝ նախապատրաստելու ԽՍՀՄ գրողների հիմնադիր հա-

---

[10] **Գասպարյան** 1994, 583–584:

[11] **Չարենց** 1996, 224:

[12] **Չարենց** 1996, 226–227:

[13] **Չարենց** 1983, 66:

մագումարը: Պատվիրակության առանձին ներկայացուցիչների հետ Չարենցը համագործակցում է գրական-թարգմանական հարցերում: Բայց «Գիրք ճանապարհի»-ի արգելման պատճառով, մատնված լինելով հոգեբանական ծանր կացության, չի մասնակցում հանդիպումներին: Այս ընթացքում կազմակերպվում է ռուս գրագետների կողմից հայ գրողների ստեղծագործությունների ուսումնասիրության հարցը: Չարենցին բաժին է ընկնում կուսակցական քննադատ Վալերի Կիրպոտինը: Հյուրանոցում Չարենցը հանդիպում է նրան և «Գիրք ճանապարհի»-ի արգելված օրինակը ձեռքին մեկնաբանում «Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո» ինտերմեդիան՝ որպես Պյերո ներկայացնելով Տրոցկուն:

Արգելանքը քիչ էր, այս ընթացքում Չարենցի գրքի դեմ կազմակերպվում է նաև բանսարկություն. զրպարտիչ Ա. Ոսկերչյանի միջոցով լուր է տարածվում, թե «Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո» ինտերմեդիան գրել է ոչ թե Չարենցը, այլ մի ամբողջ «գաղտնի կազմակերպություն», որ դա գրողների մի խմբակի կողմից դավադրություն է խորհրդային իշխանության, կուսակցության և անձամբ առաջնորդ Ստալինի դեմ: Ոսկերչյանի հայտարարությունը նախապես հաստատել են Ս. Հարությունյանը (4.XII.1933) և Գ. Մասյանը (9.XII.1933)[14]: Քննարկվել է ՀԽԳՄ կազմկոմիտեի ֆրակցիայի նիստում և որոշվել «հարցը հետաձգել, ստուգել <…> և ապա քննության դնել ֆրակցիայի հաջորդ նիստին»[15]: 1933, նոյեմբերի 28-ին Չարենցը դիմում է ՀԽԳՄ կազմկոմիտեի նախագահ Դ. Տեր-Սիմոնյանին՝ պատժելու զրպարտչին[16]:

1933 թ. դեկտեմբերի 1-ին հայ գրողների ընդհանուր ժողովում զեկուցում է Կիրպոտինը, քննադատում Մ. Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին»[17] ծրագրային հոդվածը և դատապարտում Չարենցի, Բակունցի և համախոհների գրական դիրքորոշումը: Չարենցը ելույթ է ունենում և տալիս անհրաժեշտ բացատրություններ:

Բարոյական այլասերումի հասած գրական այս միջավայրում 1933 թ. դեկտեմբերի 1-ին Չարենցը զայրալից ու վրդովված ծավալուն նամակ է հասցեագրում Մ. Շահինյանին և խոսում այն ծանր կացության մասին, ինչի մեջ հայտնվել էր ինքը «Գիրք ճանապարհի»-ն կալանավորելու, կալանքից ազատելու իր միջնորդության և ծանր հոգեվիճակի մասին: Տեղեկացնում է, որ

---

[14] ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 2–3:
[15] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 51: **Չարենց** 1996, 501:
[16] ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 1:
[17] Տե՛ս Գրական թերթ, 21.04.1933, թիվ 7:

համանման բովանդակության մի նամակ երկու օր առաջ ուղարկել է Ստալինին:

Նամակում գրում է «Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո» ինտերմեդիայի մասին, ասում, որ այն թարգմանվել է ռուսերեն, քննարկվել Անդրերկրկոմի կուլտբաժնում. «Պատկերացնո՞ւմ եք, թե ինչ ապրումներ ես պիտի ունենայի այդ օրերին. չէ՞ որ ես կարող էի սպանել և՛ ինձ, և՛ իմ ընտանիքը, խելագարվել, և ես զարմանում եմ, թե ինչու դա չարեցի»: Ավելացնում է, որ ինքը դեռևս վերականգնված չէ Պետհրատում, իսկ մթնոլորտն այնպիսին է, որ «Դեռևս կարող են ինձ սպանել: <…>: Այս փոքր նայիրյան աշխարհում ես շատ թշնամիներ ունեմ: Առանց ձեր ազնիվ պաշտպանության նրանք ինձ կուտեն: Դուք ավելի լավ եք պատկերացնում մեր երկրի ամբողջ հետամնացությունը: <…>: Եվ կրկին, վերջին անգամ, աղաչում եմ, օգնեք ինձ!»[18]: Ծրարին՝ հետադարձ կապի համար, Մ. Սարյանի հասցեն է, որովհետև իրեն վերահսկում էին:

«Գիրք ճանապարհի»-ի հետ կապված թնջուկը, ի վերջո, լուծվում է. այդ գործը Տիգրան Հախումյանի ռուսերեն թարգմանությամբ ուղարկվել էր Ստալինին: Պահպանվել է Ստալինի՝ ԽՍՀՄ Գլավլիտի միջոցով փոխանցված կարծիքը. «Ես ուշադրությամբ կարդացի Չարենցի այդ պոեմը: Եվ ահա թե ինչ կասեմ այդ մասին: Որպես գեղարվեստական գործ լավ է մտահղացված ու գրված: Սակայն որոշ նկատառումներով պետք չէ դա տպագրել: Ուստի, իմ անունից Չարենցին պետք է ասել, որ առայժմ հրաժարվի դրա հրատարակությունից»[19]: Սա Չարենցի հաղթանակն էր. ժողովածուից հանում է «Աքիլլե՞ս, թե՞ Պյերո»-ն, դրա փոխարեն ընդհանուր ծավալը պահպանելու համար ավելացնում նոր գործեր, և գիրքը լույս է տեսնում: Այս ընթացքում Խանջյանի ջանքերով նա հրատարակչությունում արդեն վերականգնվել էր իր պաշտոնում, իսկ գրքի լույս աշխարհ գալը փրկություն էր, որից հետո, համեմատաբար խաղաղված, 1934 թ. Չարենցը օգոստոսին Մոսկվայում մասնակցում է ԽՍՀՄ գրողների հիմնադիր համագումարին և ելույթ ունենում արվեստի հարցերի վերաբերյալ: Անձնական հանդիպումների ժամանակ Խանջյանը նրան և Բակունցին դրդել է գեղարվեստական երկեր գրել Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի մասին: Մի բան, որ երկու գրողներն էլ արեցին[20]: Չարենցը

---

[18] **Չարենց** 1996, 270–273:

[19] **Գասպարյան** 1994, էջ 592:

[20] Տե՛ս Ե. Չարենցի «Դեպի լյառը Մասիս», «Անակնկալ հանդիպում Պետրոպավլովյան ամրոցում» պոեմները, Ա. Բակունցի «Խաչատուր Աբովյան» վեպը:

նաև անգամ ուշ ժամերի ազատ ելումուտ է ունեցել Խանջյանի մոտ, նրան կարդացել իր նոր գրած գործերը:

1935 թ. սկզբին Չարենցով հետաքրքրվում է ՆԳԺԿ-ն: Հարցաքննություններում նրան ուղղված հիմնական մեղադրանքներն էին՝ «տեռորիստ և նացիոնալիստ»: Իբր, ահաբեկությամբ պետք է վերջ տար Լ. Արիսյանին, ով այնքան դառնություն էր նրան պատճառել «Գիրք ճանապարհի»-ի հարցով՝ անգամ Խանջյանի և Դ. Տեր-Սահակյանի դրական վճիռից հետո երկու ամիս ձգձգել էր գրքի հրատարակությունը: Եվ Չարենցը, իրոք, վերջ է տալիս Լևոն Անանյանին, բայց ոչ թե օրենքով արգելված ահաբեկությամբ, այլ՝ օրենքով թույլատրելի էպիգրամներով:

Այս ամենից հետո, այսպես, թե այնպես, Չարենցի հանդեպ վստահությունը թուլանում է, և խզվում են կապերը Խանջյանի հետ: Դա 1935-ին էր, երբ Չարենցին հեռացնում են պետհրատում զբաղեցրած պաշտոնից, որից անմիջապես հետո նա գրավոր հայտարարություն է ներկայացնում՝ Գրողների միության շարքերից դուրս գալու մասին: Նրա հայտարարությունը քննարկում են, դրան տալիս են քաղաքական որակավորում և իր իսկ ծննդյան օրը՝ 1935 թ. մարտի 13-ին, հեռացնում Գրողների միությունից: Բառացիորեն այս օրերին է գրել ինչպես Խանջյանին, այնպես և իրեն ուղղված այս տողերը.

Կոչված եմ այսօր ահա ես Չեկա...
Կարծես թե ուրիշ հերյուրանք չըկա,
Որով «օրենքից դուրս» համարեն ինձ...
Մատնում է մի «հին բարեկամ» Մակինց,
«Գրողները» ինձ «դուրս են շպրտում
Դրաստամատյան Գրական Տնից»,
Իսկ վերից Խանջյանն ի՛նքն է հոխորտում,
Թե ինձ «կհանի իմ հիմար քնից...»:
....
Էհ, վաղուց եմ ես «քնից» արթնացել,-
Այդ դո՛ւք եք, ավա՜ղ, քնած մնացել...[21]:

Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով
Ելել է ահա... մի պոետի դեմ,–
Էլ ինչպես ես ինձ ահով չդիտեմ
Ու չհիանամ իմ «բիրտ» սֆաթով,–

[21] **Չարենց** 1996, 88:

Եվ… զարհուրելի իմ ուժով հպարտ,–

Չբացականչեմ՝ «– Հերո՛ս եմ ու մարդ!!!»[22]:

Այսքանից հետո, երբ 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին ՀԽՍՀ կազմավորման 15 – ամյակի կապակցությամբ Ստալինը Կրեմլում հետաքրքրվում է Չարենցով, նրա վիճակը մի կարճ շրջան դրական շրջադարձ է ունենում՝ վերականգնվում են Խանջյանի հետ խզված հարաբերությունները: Մինչ այդ, Անդրերկրկոմի միջնորդությամբ նա վերականգնվել էր նաև Գրողների միության շարքերում:

1936 թ. հունվարի 7-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Չարենցը նշանակվում է Պուշկինի մահվան 100-րդ տարելիցը նշող հանրապետական հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ[23]: Չարենցը կազմում է հոբելյանը նշելու արտակարգ հարուստ ծրագիր՝ ցանկանալով մեծ բանաստեղծին արժանին հատուցել: Նախատեսված էր, որ ինքը պետք է թարգմանի Պուշկինի «Պղնձե հեծյալը». «Ե. Չարենցը մասնավորապես աշխատում է «Պղնձե հեծյալի» թարգմանության վրա»[24]: Ծրագրի ընդգրկումը լայն էր՝ հրատարակել գրքեր և հոդվածների ժողովածուներ Պուշկինի մասին, Պուշկինի գիտական կենսագրությունը, Պուշկինը և Հայաստանը, Տինյանովի «Պուշկին» գիրքը, թարգմանել և առանձին գրքերով հրատարակել նրա գեղարվեստական արձակը, պոեմները, պոեզիան, թատերգությունները, քննադատական հոդվածները: Առանձին ներկայացված են զանգվածային աշխատանքները՝ ներկայացումներ թատրոններում, կինոցուցադրություններ, ռադիոհաղորդումներ, երեկույթներ ու ցերեկույթներ, գիտական միջոցառումներ[25]:

Խանջյանը նաև մտահոգվում է Չարենցի առողջական խնդիրներով. 1936 թ. հունիսի 22-ին նա «Շտապ» հեռագրում է Մոսկվա, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլանային, ֆինանսական և առևտրական բաժին. «Չարենցի անձնագիրն ստացվել է: Խնդրում եմ հեռագրել, թե ումից և ինչպես նա պիտի ստանա տարադրամը»[26]: 1936 թ. հունիսի 29-ին Չարենցի հարցը լսում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն. «Հանձնարարել Լուսժողկոմատին (ընկ. Եղիազարյան)՝ 1) Բուժման նպատակով ընկ. Չարենցի արտասահմանում գտնվելու ընթացքում ամեն ամիս նրա ընտանիքին հատկացնել ութ հարյուր ռուբլի: 2) Անհրաժեշտ

[22] **Չարենց** 1996, 89:

[23] Գրական թերթ, 20.01.1936, թիվ 2:

[24] **Չարենց** 1967, VI, 364:

[25] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 30, թ. 27–63; ֆ. 1, ց. 24, գ. 19ա, թ. 73–74:

[26] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 70, թ. 33:

միջոցներ հատկացնել Չարենցին, ինչպես նաև նրան մինչև Մոսկվա ուղեկցող ընկերոջը: Կենտկոմի քարտուղար՝ Ա. Խանջյան[27]:

Չարենցը ոգևորված էր. «Նորից կտեսնեմ Եվրոպան՝ Վենետիկը, գոնդոլաները... Ախր ես Եվրոպան տեսա, ինչպես ասում են, «քառասմբակ վազքով»[28]:

Բայց երկրով մեկ ուժեղանում էր քաղաքական լարվածությունը: 1936 թ. հուլիսի 7-ին Ալազանը հանդիպում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի հունիսյան լիագումար նիստից նոր վերադարձած Խանջյանին. «Հուլիսի սկզբներին Խանջյանը Մոսկվայից վերադարձավ Երևան: Հուլիսի յոթին ես եղա նրա մոտ: Երբ հարցրի հունիսյան պլենումի արդյունքների մասին, Խանջյանը տխուր ասաց. «Ես այդ պլենումից արյան հոտ առա... Շատ վատ բաներ են սպասվում մեր երկրում»: Խանջյանը շարունակել է. «...դեռ մինչև Մոսկվա գնալս այդ սրիկաները (Բերիան և համախոհները՝ Դ.Գ.) պնդում էին, որ ես համաձայնեմ բանտարկեն ոչ միայն Ներսիկին, այլև Չարենցին, Բակունցին և քեզ, բայց ես չթույլատրեցի: Պատկերացնո՞ւմ ես, Չարենցի, Բակունցի և քո բանտարկությամբ մենք կխայտառակվեինք ոչ միայն մեր երկրում, այլև արտասահմանում»[29]:

Նույն օրը Թիֆլիս՝ Անդրերկրկոմի Կենտկոմի խորհրդակցության մեկնելուց առաջ, Երևանի երկաթգծի կայարանում Ռեգինա Ղազարյանի միջոցով Չարենցը Խանջյանին է փոխանցում մի գրություն, որի բովանդակությունը անհայտ է, սոսկ կռահումներ կարելի է անել: Խանջյանը Թիֆլիս է մեկնում մռայլ տրամադրությամբ:

1936 թ. հուլիսի 9-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին կից կուսկոլեգիայում տեղի է ունենում գրողների կուսակցական հավաքը (կուսկոլեգիայի անդամ Մինաս Սարգսյանի առաջարկով): Մասնակցում են՝ Ն. Զարյանը, Հ. Սիրասը, Վ. Նորենցը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Հ. Գյուլիքևխյանը, Վ. Ալազանը, Հ. Մկրտչյանը, Ն. Դաբաղյանը, Գ. Հովնանը:

Ելույթներից. **Մ. Սարգսյան**. Հայաստանում հայտնաբերվել է տրոցկիստական-նացիոնալիստական խմբակ, որը ղեկավարել է «քայքայված կոմունիստ» Ն. Ստեփանյանը. «Արդեն մասամբ հայտնի է Ակսել Բակունցի և Գուրգեն Վանանդեցու կապը Ստեփանյանի հետ»: **Ն. Զարյան**. «Հատկապես Ակսելի նացիոնալիստական սխալները հայտնի են մեր մի շարք գրողներին,

[27] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 39, թ. 81:

[28] Չարենցի հետ, 1997, 297, 319:

[29] **Ալազան** 1990, 3–4:

որոնք հաճախակի առիթ են ունեցել պայքարելու Ակսելի դեմ: Ընկերնե՛ր, Ակսելը հայհոյել է մեր կառավարությանը, մեր կուսակցությանը, անգամ Ստալինին <...>: Ակսելը մի անգամ չէ, որ հայտնել է, որ մեր ժողովուրդն ապագա չունի, մեր կուլտուրան չի զարգանա այս պայմաններում»: **Միրաս.** «Նա (Ակսելը՝ Դ. Գ.) զարմանալի բարձրից է նայում մեր գրողներին և նրանց գրական աշխատանքներին: Նա, բացի իրենից և Չարենցից, չէր ուզում մյուսներին տեսնել: <...>: Ն. Դաբաղյանը երբ մի անգամ վեր կացավ ու մերկացրեց Ա. Բակունցի սխալները, Բակունցը նրա երեսին զարկեց թանաքամանը, այդ լկտի արարքի համար նրան ոչ ոք չպատժեց»: **Հովնան.** Ակսելը կտրված էր մեր կուսակցական աշխատանքներից, անդամավճարը կանոնավոր չէր մուծում, պետք է դադարեցնել նրա գրքի տպագրությունը: **Վ. Նորենց**. «Ամենապրովինցիալ և սահմանափակ գրողը մեր գրականության մեջ Ակսել Բակունցն է»: **Դ. Տեր-Սիմոնյան**. «Ակսելը վարկաբեկում էր մեր բոլոր կոմունիստ ընկերներին, նա միայն Չարենցին էր ճանաչում որպես գրողի»: **Հ. Գյուլիքևխյան**. «Իմ կարծիքով ճիշտ չէ, որ Ակսել Բակունցը խոշոր գրող է: Մեր աշխատավոր լայն մասսաները նրան չեն կարդացել և չեն կարդում, ինչպես չեն կարդում «Գիրք ճանապարհին» Չարենցի, դա (դրանք՝ Դ. Գ.) մեր աշխատավորության համար խորթ ստեղծագործություններ են»: Ելույթ են ունենում նաև **Վ. Ալազանը, Հ. Մկրտչյանը: Մ. Սարգսյանը** ամփոփիչ խոսքում, առանց անունը տալու, Բակունցի հարցում իբր լիբերալ վերաբերմունքի համար մեղադրում է Խանջյանին՝ «դե՛, գրող է, ոչինչ»: Չարենցի նկատմամբ նույն «չդիպչել», «չվիրավորել» վերաբերմունքն է:

Այս ակնարկները բացահայտորեն ուղղված են Խանջյանի դեմ, իսկ նրանց շատ լավ հայտնի էր, որ նա Թիֆլիսում է. վերջինիս սպանության լուրը դեռևս չէր տարածվել, արյունոտ դեպքը դեռ նոր էր կատարվելու: Որտեղի՞ց Մինաս Սարգսյանին այնքան հանդգնություն, որ բացահայտորեն քննադատեր հանրապետության կուսակցական ղեկավարին, իսկ գուցե նա ինչ-որ բան նախապես գիտե՞ր՝ նույն օրը Խանջյանի հետ կատարվելիք առաջիկա հաշվեհարդարի մասին[30]:

Ամեն ինչ կանխորոշված էր. 1936 թ. հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում Բերիան սպանում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանին: Դեպքը տեղի է ունեցել երեկոյան՝ ժամը 17-ից հետո, ժամը 20-ին արդեն «մի քանի ժամ» «քնած» էր:

---

[30] ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 4, թ. 34–44:

Թերթերը տպագրում են մահախոսականը. «ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմը հայտնում է Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Խանջյանի մահը, որ տեղի ունեցավ 1936 թ. հուլիսի 9-ին ինքնասպանության ակտի հետեվանքով»: Ինքնասպանության ակտը դիտելով որպես փոքրոգության արտահայտություն՝ [հայտնվում է], որ ընկ. Խանջյանը վերջին ժամանակներս իր աշխատանքի մեջ մի շարք քաղաքական սխալներ էր թույլ տվել, որոնք արտահայտվել էին նացիոնալիստական ու հակահեղափոխական-տրոցկիստական տարրերի մերկացման գործում բավարար զգաստություն չցուցաբերելու մեջ»:

Բերիայի գործակալները Խանջյանին վարկաբեկող լուրեր են տարածում:

Խանջյանի ողբերգական մահը ցնցում է Հայաստանը: Սկզբից ևեթ ոչ ոք՝ առաջին հերթին Չարենցը, չի հավատում ինքնասպանության վարկածին, այլ միայն սպանություն, ինչը հետագայում հաստատվեց: Ըստ հուշագիր Ա. Աբրահամյանի՝ գույժը ձայնասփյուռով Չարենցը լսել է Ծաղկաձորի գրողների տանը, գիշերվա ժամը 3.30-ին և հաղորդել ծանոթներից մեկին. «Դու պատկերացնո՞ւմ ես, չկա՛ Աղասին, չկա՛ Աղասի Խանջյանը: Թիֆլիսում սպանել են: Հենց նոր Ամերիկայից հաղորդեցին, թե իբր ինքնասպան է եղել: Սո՛ւտ է, չհավատա՛ս: Նա ինքնասպանություն չէր գործի, էն էլ օտար հողում: Նրան սպանել են»[31]: Այս օրերին անում է այսպիսի գրառում. «Խանջյանը մեր վերջին հերոսն էր, որին սպանեց Բերիան»[32]:

Հոգեհանգստին Չարենցը գնում է դաշնակահար և նկարիչ Աղավնի Մեսրոպյանի ու նրա 13-ամյա որդու՝ Ծովակ Համբարձումյանի հետ: Անցնում են սգակիր ժողովրդի միջով, Չարենցի հանդեպ կար «հիրավի համաժողովրդական պատկառանք»: Խանջյանի տունը, որ ժողովուրդը համարում էր «կլոր դաչա», Չարենցի սոնետների շարքում վերածվել է «Նաիրյան Բելվեդեր»-ի: «Խանջյանի դագաղը դրված էր իր առանձնատան երկրորդ հարկի ընդարձակ ճաշասենյակում՝ կարմիր կերպասով ծածկված սեղանի վրա»: Սիմֆոնիկ նվագախումբը Սարաջևի գլխավորությամբ նվագել է Բեթհովեն ու Գրիգ: Ռուս սպասուհի Քսենյան օծանելիք է շաղ տվել գլխի վերքի վրա: Չարենցը օծանելիքի սրվակն ուժով խլել, պատուհանից դուրս է շպրտել և աղախնի ընդդիմությանն առարկել. «Մի պղծեք այս սուրբ մարմինը»:

Թոքաբույժ Գրիգոր Սաղյանին Չարենցն ասել է. «Աղասուն բուժում էին տուբերկուլյոզից, իսկ նրան սպանեց ատրճանակի գնդակը»: Բժիշկներ Սաղ-

[31] Գրական թերթ, 1.04.1993:

[32] **Չարենց** 1983, 542:

յանն ու Միրզա-Ավագյանը հրաժարվել են ստորագրել «ինքնասպանության» եզրակացությունը: «Խանջյանի անձնական բժիշկ Սաղյանը և հայտնի վիրաբույժ Միրզա-Ավագյանը, տեսնելով Խանջյանի զույգ քունքերի վերքերը, կասկածանքով ասել են, որ այդ վերքերը ինքնասպանի վերքեր չեն, այլ մեկն ու մեկի ձեռքով նա սպանված է: Այս կասկածի համար երկու բժիշկները բանտ նետվեցին: Սաղյանին գնդակահարեցին, իսկ Միրզա-Ավագյանը բանտում մահացավ»[33]:

«Ինքնասպանության» կեղծիքին նպաստել է Խանջյանի թիկնապահ Հովհաննես (Վանյա) Սանոյանը. պատմել է՝ Խանջյանի հեռախոսը անընդհատ զնգում էր, չէր վերցնում, ինքը վերցրել է, Բերիան էր, կարգադրել է արթնանալուն պես իրեն զանգահարի, մոտեցել է մահճակալին՝ արթնացնելու, տեսել է աչքերը բաց, մեռած, բարձին արյուն, կանչել է վարորդին, փորձել են բարձրացնել, գետնին է ընկել «Բրաունինգ» տեսակի կանացի ատրճանակը. կրակելիս «համարյա ձայնը չէր լսվում»:

Չարենցը նրան ասել է. «Ա՛յ տղա, աչքերիս մեջ նայիր, ի՞նչ ինքնասպանություն, ի՞նչ եք խոսքը մեկ արել, ո՞ւմ եք խաբում: <...>: Ես Աղասուն լավ եմ ճանաչում, նա ուժեղ կամքի տեր մարդ էր, այսպիսի բան երբեք չէր անի»[34]: Սանոյանը հետագայում լռել է:

Այս սպանությունն իր աչքով անմիջապես տեսել է Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքների վերահսկողության կոմիտեի հանձնաժողովի նախագահ Իվան Կորոտկովը, տարիներ շարունակ լռել և այդ մասին արտահայտվել է միայն քսան տարի անց. «Աշխատանքային օրը մոտենում էր ավարտին: Հանկարծ Բերիայի աշխատասենյակում հնչում է կրակոց: Կորոտկովը անմիջապես սլանում է կրակոցի կողմը, բացում է դուռը: Լավրենտի Բերիան սեղանին է նետում ատրճանակը, իսկ գորգի վրա արյան լճի մեջ պառկած է գլխից վիրավոր Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը: Կորոտկովը հետ է գալիս իր սենյակ, կատարվածի մասին պատմում Ա. Իվանովային և ավելացնում. «Երբեք ոչ ոքի ոչ մի տեղ չպատմել այդ մասին: Եթե ուզում ես ապրել»: Մոսկվա վերադառնալիս գնացքում Կորոտկովը կրկնում է. «Տե՛ս, Աննա՛, ոչ մի խոսք, այլապես երկուսս էլ կորած ենք»[35]:

---

[33] **Ալազան** 1990, 4:

[34] Չարենցի հետ: Հուշեր, 1997, 290–291:

[35] **Антон-Овсеенко** 1999, 270.

Փաստն արձանագրվել է ԽՄԿԿ XXII համագումարում (1961, հոկտեմբեր). Մալենկովի գործունեությանը համագումարի ելույթում անդրադառնում է ԽՍՀՄ Մինիստրների սովետին առընթեր Պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ Ա.Ն. Շելեպինը. «Մալենկովի խղճին է մնում նաև Հայաստանի կուսակցական և խորհրդային ապարատի բազմաթիվ աշխատողների հիշատակը, որոնք ձերբակալվեցին նրա կարգադրությամբ՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Խանջյանի սպանության կապակցությամբ, որին, ինչպես հետագայում պարզվեց, անձամբ սպանել էր Բերիան իր առանձնասենյակում»[36]:

Նույն տեսակետին են նաև Անատոլի Ռիբակովն իր «Արբատի զավակները» վեպում (հայերեն թարգմանությունը՝ 1988) և Ռոյ Մեդվեդևը: Վերջինս գրում է. «Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանին Թիֆլիսում սպանել է անձամբ Բերիան: Բերիայի աշխատասենյակի հարևանությամբ գործատեղում գտնվող կուսակցական վերահսկողության կոմիտեի երբեմնի աշխատակցուհի Ա. Իվանովայի վկայությամբ, ով լսել է կրակոցի ձայնը, Խանջյանի դիակը տեղափոխել են այն հյուրանոցը, որտեղ սովորաբար իջևանում էին Հայաստանից ժամանած կուսակցական աշխատողները: Բերիայի մեղսակիցները Խանջյանի դիակը դրել են մահճակալին և օդ կրակել»[37]:

Խանջյանի թաղումը տեղի է ունեցել հուլիսի 12-ին: Մուղդուսու խուզարկու հայացքի ներքո ոչ ոք չի հանդգնել պատվո պահակ կանգնել: Թաղման թափորը նկատի ունենալով՝ Ալազանը գրում է. «Սեղմված-խճողված շարքերում քայլում էի, հանկարծ կողքիս տեսա Ստեփան Զորյանին: <…>: Մեզանից քիչ առաջ նկատեցի Եղիշե Չարենցին»[38]:

Ժողովուրդն ալեկոծված էր, մինչդեռ Բերիայի դրածոները տարբեր տեղերում հավաքներ էին կազմակերպում և վանկարկում՝ «Կորչի իմպերիալիզմի լակեյ դավաճան Խանջյանը», «Շնորհակալություն ընկեր Լավրենտի Բերիային»: Թաղման գիշերը նրանց, ովքեր հրապարակավ հայտարարում էին՝ ոչ թե ինքնասպանություն է, այլ սպանություն, ձերբակալել են:

Խանջյանի հանդեպ Չարենցի վերաբերմունքը ազատ էր, հարգալից, վստահող և գնահատող: Խանջյանի սպանությունից հետո Չարենցն իրեն

---

[36] XXII съезд Коммунистической партии Советского союза. Стенографический отчет, 1962, т. 2, 404.

[37] **Медведев** 1990, 220.

[38] **Ալազան** 1990, 7–8:

զգում է կատարելապես անպաշտպան: Ինքն իր առջև կանգնում է որպես հակառակորդների կողմից պաշտոնապես հռչակված հանցապարտ. «9. VII. 1936» վերնագրված բանաստեղծության մեջ պարզ ասում է.

… Կարծես թե միայն իննից հուլիսի,
Այդ քստմնելի օրվանից է, որ
Իմ գրած ամեն մի ոտանավոր
Իր նյութի, իր ողջ իմաստի մասին,
Իբրև դրվատող կամ նշավակող,
Կարդալուց առաջ անբառ ավետող
Մի չոր թվական սկսեց կրել…
Եվ վերնագրերն այդ անբառ, անանուն
Դարձան մահվան պես ահեղ ու անհունն[39]:

Նույն այդ օրը Չարենցն արել է Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին վերաբերող գրառումներ՝ աշխատանքից նրան ազատելու կապակցությամբ:

1936, հուլիսի 14-ին տեղի է ունենում ՀԽԳՄ կուսկազմակերպության ժողովը. Խանջյանի սպանության մասին զեկուցում է Ն. Դաբաղյանը: Ներկա էին՝ Դ. Տեր-Սիմոնյան, Ն. Զարյան, Վ. Ալազան, Գ. Հովնան, Վ. Նորենց, Հ. Քոչար, Գ. Ղազարյան, Ա. Սարգսյան: Ելույթ ունեցողները դաժան քննադատության են ենթարկում Խանջյանին, որի «դավաճանական ինքնասպանությունը» հարված էր «Անդրերկրկոմին և ընկեր Բերիային»: Քննադատվում են նրա հովանավորյալ գրողները: **Ն. Զարյան**. «Ընկերնե՛ր, Խանջյանի դավաճանական ինքնասպանությունը նոր լույս է սփռում այն քաղաքականության վրա, որ նա տանում էր կուլտուրայի, մասնավորապես գրականության ասպարեզում»: Ըստ նրա՝ Խանջյանի «երկդիմի նացիոնալիստական քաղաքականությունը» Բակունցի հետ մեկտեղ պաշտպանել են նաև Նորենցը, Ալազանը, իսկ Տեր-Սիմոնյանն ինձ ասում էր. «Նայի՛ր, ես էլ գիտեմ, որ Բակունցն ու Չարենցը նացիոնալիստներ են, բայց հասկացիր, որ Խանջյանը նրանց պաշտպանում է: Զգուշացի՛ր, նրանք քեզ կհալածեն»: **Վ. Նորենց**. «Հայտնի է, որ երբ Բակունց-Չարենց-Մահարի-Արմեն խմբակը հրապարակ եկավ բացահայտ նացիոնալիստական տենդենցներով, մենք բոլորս միասնական ուժերով պայքարի ելանք նրա դեմ, և սկզբնական շրջանում պայքարը շատ հաջող էր ընթանում: <…>: Ա. Խանջյանի երկդիմի գրական քաղաքականությունից գլուխ չհանելով՝ մենք այն համոզմունքն էինք կազմել, որ Ա. Բակունցն

[39] **Չարենց** 1983, 131:

ու Ե. Չարենցը մեր գրականության համար մեծություններ են: <...>: Ինչպես հայտնի է, այդ պայքարի մեջ Չարենցի «Գիրք ճանապարհին» կենտրոնական հարց էր մեզ համար: Մեզ թվում էր, թե այդ գիրքը ինչ-որ մի չտեսնված նվաճում է լինելու խորհրդային գրականության համար: Մենք ամեն ջանք գործ էինք դնում, որ այդ գիրքը լույս տեսնի նախքան գրողների համագումարը: Չարենցի գրքի հարցն այդ շրջանում լուծվելու վրա էր: Անդրերկրկոմի կազմած հատուկ հանձնաժողովը մի շարք նյութեր դուրս էր հանել, և գիրքը պիտի լույս տեսներ: Մենք դիմեցինք Ն. Ստեփանյանին, որ իր «լուսժողական հեղինակությամբ» Կենտկոմում պահանջի գիրքն շտապ լույս ընծայելու: Նա ասաց, որ գիրքն ուշանում է Խանջյանի կողմից անկախ, որ Արիսյանը տանում է մեծապետական շովինիզմի քաղաքականություն, և նա է հիմնական արգելակողը: Այդ համոզումն ուներ և Ե. Չարենցը, և դրանով է բացատրվում նրա այն ժամանակվա խայտառակ տեռորիստական սպառնալիքն ընկ. Արիսյանի հասցեին»: **Հ. Քոչար**. «Ալազանն այնտեղ հասավ, որ ամենակրքոտ կերպով պաշտպանեց Բակունց-Չարենց-Արմենի նացիոնալիստական խմբակը... Ալազանի մասին կուսակցական ակտիվի նիստն ասել է, որ նա քծնող է: Դա ճիշտ որակում է: Խանջյանի դավաճանական սպանությունից առաջ բոլորիս հայտնի էր Ալազանի այդ քծնանքը: Բոլոր առիթներով գովելով Խանջյանի գանգուր մազերը՝ Ալազանն իր բոլոր հոդվածներն սկսում, շարունակում ու վերջացնում էր Խանջյանով»: **Գ. Հովնան**. «Աններելի է մեր գրական քննադատության համար, որ մինչև հիմա չի մերկացրել Ակսելի հանցագործությունների նացիոնալիստական բնույթը»: Այնուհետև. «Հ. Մկրտչյանը մի ընդարձակ հոդված էր գրել նաև Չարենցի նացիոնալիստական սխալների մասին՝ հատկապես կանգ առնելով «Գիրք ճանապարհի» աշխատության վրա»: Ցավում է, որ այն չտպագրվեց:

Ելույթ ունենալով, **Վ. Ալազանն** իր քաղաքական վրիպումներից մեկն էլ համարում է. «Հաշտվողական, անզգոն, երբեմն հովանավորող և պաշտպանող վերաբերմունքը դեպի Ա. Բակունցի և Ե. Չարենցի նացիոնալիստական սխալները: <...>:

Խանջյանը Չարենցի նացիոնալիստական մի հոդվածը ուղարկեց «Գրական թերթ»-ին՝ տպագրելու (խմբագրում էր Ն. Դաբաղյանը). ես, բոլոր ընկերների հետ միասին, միաձայն որոշեցինք չկատարել Կենտկոմի քարտուղարի առաջարկը և հոդվածը վերադարձրինք Խանջյանին: <...>: Ա. Խանջյանը իր բացարձակ պաշտպանության տակ էր առել Բակունցի, Չարենցի, Թոթովենցի, Մահարու, ինչպես նաև մյուս գրողների նացիոնալիստական սխալները

<…>: Ինչպես ընկերները հիշում են, 1933 թվի վերջերին Չարենցը ռեստորանում, գիշեր ժամանակ, հարբած վիճակում ամբողջ հասարակության առաջ ինձ հայտարարեց «Չեկայի ագենտ, դավաճան, գրողներին չեկային մատնող, Բուլգարին և այլն»: Այս դեպքից հետո ես խիստ տոնով նամակ գրեցի Խանջյանին՝ խնդրելով կա՛մ պատժել Չարենցին, կա՛մ էլ ազատել ինձ գրողների միության աշխատանքներից: Խանջյանը ո՛չ այն արեց և ո՛չ էլ մյուսը: Բացի այդ, այս դեպքից հետո մեր գրողների միության կոմֆրակցիան և վարչությունը որոշում ընդունեցին Չարենցին արտաքսել միությունից: Այն մոմենտին, երբ այդ որոշումը տպագրվում էր «Գրական թերթ»-ում (թերթը խմբագրում էի ես), Խանջյանը զանգահարեց ինձ և կարգադրեց այդ որոշումը հանել թերթից: Ինչպես հայտնի է, հենց այդ նույն շրջանում, կարծես որպես արձագանք չեկայի դեմ ուղղված Չարենցի խոսքերի, Բակունցը գիշեր ժամանակ, հարբած վիճակում հայհոյել է ընկ. Ստալինին, չեկային և իրեն՝ Խանջյանին (այդ մասին լսել էին Ա. Վշտունին և Ս. Խաչատրյանը). Բակունցը մնաց անպատիժ՝ կոնտրոլնի կոմիսիայից ստանալով միայն նկատողություն: Խանջյանը Բակունցի նկատմամբ բռնել էր բացարձակ հովանավորող դիրք: <…>: Ալազանը նշում է նաև, որ 1934 թվին գրողների համամիութենական համագումարից վերադառնալիս գնացքում, մի քանի գրողների ներկայությամբ Բակունցը հայհոյել է նաև Խանջյանին: Իրեն տեղեկացնելուց հետո հանգիստ ասել է. «Ոչինչ, գրող է, հարբած է եղել, կարևորություն չպիտի տալ»: Նա վերին աստիճանի լիբերալ վերաբերմունք ուներ դեպի գրողն առհասարակ <…>: Մեզանում՝ գրականության նացիոնալիստական շրջաններում, այն միտքն էր տիրապետում, որ Հայաստանում միայն երկու գրող կա՝ Չարենց և Բակունց, որոնք երկուսն էլ, և հատկապես Բակունցը, նացիոնալիզմի կրողներն էին մեր գրականության մեջ. այս կարծիքն ամենից առաջ բխում էր Խանջյանի քաղաքականությունից»: «Բակունցը կատարում էր քայքայիչ աշխատանք անկուսակցական գրողների մեջ՝ իր ազդեցության տակ առնելով ոչ միայն Չարենցին, այլև Թոթովենցին, Դեմիրճյանին, Զ. Եսայանին…»: «Գրականության ասպարեզում նա [Խանջյանը] տուրք էր տալիս Բակունցի և Չարենցի տրամադրություններին»: «1934 թվին մեր գրականության մեջ բորբոքվեց խմբակային ուժեղ պայքար: Այդ պայքարն ավելի սրվեց Ե. Չարենցի «Գիրք ճանապարհին» արգելելուց հետո: Ես պաշտպանում էի Չարենցի գրքի լույս ընծայումը…»: Ներսիկ Ստեփանյանը «մեծ ակտիվությամբ հարձակվում էր ընկ. Արիսյանի և ընկ. Ակոպովի վրա՝ նրանց համարելով հայ կուլտուրայի թշնամիներ, նա մեծ ակտիվությամբ պաշտպանում էր Չարենցի գրքի անփոփոխ

լույս ընծայումը: Երբ Չարենցի գիրքը վերանայելու համար Անդրերկրկոմի կողմից նշանակվեց հանձնաժողով՝ ընկ. Բերիայի և Արիսյանի մասնակցությամբ, Ստեփանյանը, սաստիկ գազազած, գոռում էր, թե՝ «վրացի՞ն պիտի գա հայ գրողի գիրքը քննի և թույլատրի կամ չթույլատրի»: Այդ գազազած տրամադրությունը Ստեփանյանի միջոցով փոխանցվում էր նաև Չարենցին»: Ալազանի ելույթից՝ որպես մեղադրանք, հայտնի են դառնում նաև հետաքրքրական մանրամասներ. Աբովյանի մասին վեպ գրելու գաղափարը Խանջյանն է հուշել Բակունցին, Չարենցին հորդորել է վեպ գրել Նալբանդյանի մասին: Շատ է հավանել Մահարու և Թոթովենցի ինքնակենսագրական վեպերը, հրատարակիչներին ցուցում է տվել տպագրել հայ դասականներին: Ալազանը նորից է բողոքել Խանջյանին, թե՝ Բակունցը խուսափում է ժամանակակից նյութից: Խանջյանը վրդովվել է. «Եղբա՛յր, հանգիստ թողեք այդ մարդուն, նրան ժամանակակից նյութ չի հաջողվում, թողեք գրի իր «Աբովյան» վեպը, Խանջյանը նամակ է գրել Զոպանյանին և գովաբանել «Գիրք ճանապարհի»-ն, Զոպանյանին պատվիրել է կազմել Քուչակի երկերի ժողովածուն, որ պետք է տպագրեր Պետհրատը, հավանել է «Արևմտահայ բանաստեղծներ» (1930) գիրքը, Չարենցի խմբագրությամբ լույս տեսած Մեծարենցի հատորը (1934): Խանջյանի հանդեպ նախկին հիացմունքը, ըստ Ալազանի, հիմա իր մեջ «փոխվել է ատելության, որովհետև նա քայքայեց մեր կուլտուրայի ճակատը, մեր կուսակցության համար ստեղծեց մեծ դժվարություններ»: «Պանծալի և աննկուն ղեկավար» Բերիայի առջև Ալազանը խոստովանում է իր «մեղքերը», ասում, որ բավականին լուրջ «սխալներ և հանցանքներ» է գործել կուսակցության առջև և հայցում է ներողամտություն:

Դ. Տեր-Սիմոնյան. «Աղասի Խանջյանի ինքնասպանությունը դա մի պրովոկացիոն, դավաճանական ակտ էր ընդդեմ Անդրերկրկոմի, ընկ. Բերիայի և մեր կուսակցության գծի: Այդ ինքնասպանությունը տրամաբանական վախճանն էր այն երկդիմի, երկերեսանի քաղաքականության, որ վարում էր Խանջյանը... <...>: Խանջյանը իր քաղաքականության բոլոր ասպարեզներում աշխատում էր Հայաստանը պահել Անդրկովկասից կղզիացած վիճակում...»: Հովանավորում էր «նացիոնալիստական ինտելիգենցիային», «հալածում էր կուսակցության կայուն կադրերը, պատասխանատու ընկերներին աշխատում էր լարել իրար դեմ»: «Ակսել Բակունցին նա համարում էր ամենատաղանդավոր գրողը. երբ բազմաթիվ առիթներով ես հայտնում էի Խանջյանին, որ Բակունցը խուսափում է խորհրդային թեմատիկայից, չի ուզում կապվել արդյունաբերության, կոլտնտեսությունների հետ, վարկաբեկում է կոմու-

նիստ քննադատներին, նացիոնալիստական տրամադրություններ է տարածում անկուսակցական գրողների մեջ,- նա ասում էր. «Գրող մարդ է, ինչ եք հալածում»: Ասում է նաև, որ որպես միության նախագահ պայքարել է Չարենցի ու Բակունցի դեմ, հիշում է 1935 թ. մայիսին Մոսկվայի իր զեկուցումը, որտեղ Չարենցին՝ որպես նացիոնալիստի, մղել էր հետնախորք:

Հ. Մկրտչյան. «Աղասի Խանջյանի ինքնասպանության դավաճանական պրովոկացիոն ակտը ուղղված է մեր կուսակցության, նրա Լենինյան-Ստալինյան ազգային քաղաքականության դեմ, Անդրերկրկոմի և ընկեր Բերիայի, Անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության դեմ»:

Բողոքում է, որ Խանջյանը «մեր գրականության ողնաշարը համարեց Բակունց-Չարենց խմբակը», «կասեցրել է նացիոնալիզմի և նացիոնալիստ գրողների դեմ ուղղված ամեն մի քննադատություն»: «Հայտնի է, որ նա արգելեց ժուռնալում տպագրել իմ հոդվածաշարը Ե. Չարենցի, Վ. Վահանյանի, Ա. Բակունցի, Վ. Թոթովենցի և այլ հեղինակների մասին, Ն. Զարյանի, Հենրու հոդվածները՝ մեղադրելով մեզ ձախության մեջ: <...>: Խանջյանը ինձ հանդիմանեց, թե ինչու Ադրբեջանի խորհրդայնացման կապակցությամբ ժուռնալի համարը նվիրել եմ Ադրբեջանի գրականությանը»:

Քանդակագործ **Արա Սարգսյանը** կոչ է անում «սիստեմատիկ անխնա պայքար» ծավալել «նացիոնալիստ» Բակունցի և նրա նման քաղաքական դավաճանների դեմ:

Գրական քննադատ **Նորայր Դաբաղյանը**, կրկնելով մյուսներին, ավելացնում է. «...երկու նացիոնալիստներ՝ Ակսելը և Վանանդեցին, իր ժամանակին չեն մերկացվել գրական կազմակերպության կողմից»[40]:

Այս «խանդավառ» ժողովից հետո 50 հայ մտավորականի ստորագրությամբ ուղերձ է հղվում «Հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ, աշխատավորության սիրելի առաջնորդ ընկ. Ստալինին»: Ստորագրյալները դատապարտում են Խանջյանի «ինքնասպանության» «փոքրոգի քայլը» և հավաստիացնում, որ հայ մտավորականությունը ամբողջ հայ ժողովրդի հետ պողպատե վահանի պես կանգնած է սոցիալիզմի պաշտպանության դիրքերում՝ հանճարեղ առաջնորդ, մարդկության իմաստուն զավակ Ստալինի ղեկավարությամբ: Ստորագրել են ժամանակի հայ մտավորականներից շատերը[41]: Իսկ ստորագրողներից ոմանք ևս դարձան 1937 թվականի զոհեր:

---

[40] ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, ց. 4, թ. 1–52:

[41] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 82, թ. 1–6:

Այս ամենը նշեցինք, որպեսզի ասենք, որ ուրացման այս սև մթնոլորտում Չարենցը ոչ միայն չուրացավ Խանջյանին**,** այլև մեծարեց նրան և «Դոֆինը Նայիրական» սոնետներում կերտեց իրականին շատ համահունչ նրա գեղարվեստական կերպարը: Սոնետները գրել և մաքրագրել է հուլիսի 29–30-ին Ծաղկաձորի գրողների տանը, վերջնական տեսքի է բերել. դեկտեմբերի 4-ին նորից Ծաղկաձորում:

Վկայություն Ծաղկաձորում հանգստացող Նորենցի. «Անվերջ մտորում էր Խանջյանի մասին, դատում, ենթադրություններ և եզրակացություններ անում: Նա իր այդ ապրումներն ու մտածումները զեղում էր նաև բանաստեղծությունների մեջ: Ինձ կարդաց այդ օրերին գրած սոնետների մի փունջ՝ «Նաիրյան դոֆին» ընդհանուր խորագրով»[42]:

1937 թ. փետրվարի 8-ի մի գրության մեջ հուշում է. «Վերջնական տեքստը միայն *սա* է»: «Իմաստություն» սոնետի վրա ավելացրել է. «Тут кончается А. Х-ян и начинается իսկական ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՀԱՅ ղեկավարություն... 1936.XI–11»[43]:

Ստեղծել է առանձին սոնետների մի քանի տարբերակներ, ինչը պայմանավորված է վերջնականի որոնումներով, որոնցում դառը արցունքներով ոգեկոչում է հանրապետության ղեկավարի, ընկերոջ թանկ հիշատակը: Ամբողջ շարքը քաղաքական ու ազգային այդ ծանր աղետի սուր և հուսահատ գիտակցումն է:

Վերնագրերին հաջորդող «11.VII.1936» թվագրությունը Խանջյանի հոգեհանգստի օրն է:

Խանջյանի ոգեկոչմանն են նվիրված հետևյալ սոնետները՝ «Դոֆինը նայիրական», «Դոֆինը» իրական», «Մայրը», «Շրթունքները», «Լեգենդը», «Մա՛ի լեգենդին», «Իմաստություն», «Ճանապարհի խաչի (իբրև տապանագիր)»:

Պատմությունը կրկնվում է («Հին պարտության լեգենդը»). հայրենանվեր Արա Գեղեցիկը դարձավ Շամիրամի զոհ, հայրենանվեր Խանջյանը՝ Բերիայի:

Սոնետներից բացի, Խանջյանի հետ կատարված ողբերգության արձագանք են նաև այլ ստեղծագործություններ՝ «Զառանցանք» («Թվում է վայրկյանից այն սև»)[44], «Զարմանք է հարուցում իմ մեջ»[45], որոնք մեկ ամբողջի մասեր են:

---

[42] Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին 1961, 203:

[43] **Չարենց** 2017, 377:

[44] Տե՛ս **Չարենց** 1983, 542:

Ահա երկրորդ սոնետը.

Այս՝ գաղթական կանանց ընտանեկան սուգով
Եվ շիվանով միայն շրջապատած
Փայտյա դագաղն ու դին արյունոտած–
Մի՞թե օ, Աղասի՛,– դիակն է քո...

Դո՞ւ ես արդյոք պառկած այդքան անհույզ դեմքով
Հանցապարտի, գողի դագաղ մտած,–
Երբ ժողովուրդն անգամ աչքերն իր թաց
Վարանքով է սրբում բաց դագաղի դեմ քո...

Որպես ջրհորն ընկած աստեղային մի ջահ՝
Ընկավ՝ պոկվեց հանկարծ լուրթ եթերից
Թե՛ դոֆինյան քո դեմքը, թե՛ անունդ *«Խանջյան»:*

Եվ ես հիշում եմ մեր այն մտերիմ
Եվ իրոնիկ զրույցը այնքա՜ն թովիչ–
Երբ կոչեցի ես քեզ – **նայիրական դոֆին**...[46]:

Կյանքը դեռևս շարունակվում էր. 1936 թ. օգոստոսի 9-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը հաստատում է Պուշկինյան հանձնաժողովի ներկայացրած հանդիսությունների պլանը: Չարենցի կազմած պլանը հետագայում Ամատունու կողմից վերանայվում է ու սեղմվում: Դեռևս Խանջյանի օրոք Ամատունին համապատասխան գրությամբ դիմել էր նրան. «Աղասի! Չարենցի ներկայացրած պլանը ըստ իս հիմնականում ընդունելի է՝ բացառությամբ հրատարակչական պլանից: Այդպիսի պլանն իրագործել մեր պայմաններում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում, անհնարին է: Ես կարծում եմ՝ կանգ կառնենք նախատեսվածի մեկ քառորդի վրա: <...>: Ես կարծում եմ, որ ընդգրկումը շատ լայն է»[47]:

Իսկ 1936 թ. օգոստոսի 22-ի ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն կայացնում է այսպիսի որոշում. «(Ա. Եղիազարյան, Ամատունի) Նկատի ունենալով, որ Չարենցի արտասահման մեկնելը մոտիկ ժամանակներում չի իրականանա՝ չեղյալ համարել ԿԿ բյուրոյի 1936 թվի հունիսի 29-ի որոշումը՝ Չարենցի ընտանիքին 800 ռուբլու չափով նպաստ տալու վերաբերյալ»[48]: Չարենցի արձագանքը.

---

[45] Տե՛ս **Չարենց** 2017, 164:
[46] **Չարենց** 2017, 153:
[47] **Չարենց** 1996, 515:
[48] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 25, թ. 133:

«Չեն ուզում ինձ բաց թողնել, գիտեն, որ զզվել եմ իրենցից: Ասում են՝ վայլուտա չկա կամ էլ ուրիշ նման բաներ... Խանջյանի մահը ավելի է բարդացրել այս հարցը, հուսահատվում եմ, ի՞նչ անեմ»[49]:

Նախնական պայմանավորվածությամբ պետք է մեկներ Փարիզ:

Եզրակացություն

Ե՛վ Մյասնիկյանը, և՛ Խանջյանը հայրենաշեն ղեկավարներ էին, ովքեր շատ լավ գիտեին նաև հայոց պատմությունն ու հայ մշակույթը: Այս տեսադաշտում Չարենցը նրանց համար գնահատելի կերպար էր: Մյասնիկյանը, լինելով Տերյանի ընկերը, խոր ակնածանք ուներ նրա հիշատակի հանդեպ և այդ ակնածանքը դրսևորում էր նրա գործը շարունակող բանաստեղծ Չարենցի գործնական օժանդակությամբ, պաշտպանությամբ և նրա տաղանդի գնահատությամբ՝ տպագրեց նրա երկհատորյակը, գործուղեց արտասահման՝ աշխարհը ճանաչելու:

Խանջյանը ևս շատ բարձր էր գնահատում Չարենցի տաղանդը: Նրա օրոք քաղաքական հարցերը սրված էին: Գրողների յուրաքանչյուր ստեղծագործության մեջ նախ նացիոնալիզմ էին որոնում և նոր միայն գեղարվեստ: Ուժեղացել էր Անդրերկրկոմի կուսակցական ղեկավար Բերիայի վերահսկողությունը: Նրա ճնշմամբ քաղաքական բանսարկուները շատացել էին: Այս տեսակետից Չարենցին էլ է քննադատության բաժին հասել, ընդհուպ «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի արգելում: Այնուամենայնիվ, Խանջյանը կարողանում էր պահպանել իր մտավորականությանը, մասնավորապես պաշտոնական քննադատություններից առանձին՝ հոգատար էր նրա հանդեպ: Խանջյանի սպանությունից հետո Չարենցը կորցրեց իր պաշտպանին և կարճ ժամանակ հետո ինքն էլ զոհ գնած Ամատունու սադրանքներին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալազան Վ. 1990, Տառապանքի ուղիներով, Երևան, «Սովետական գրող», 238 էջ:

Գասպարյան Դ. 1994, Փակ դռների գաղտնիքը, Երևան, «Ապոլլոն», 727 էջ:

Գրական թերթ, Երևան, 21.04.1933, թիվ 7:

Գրական թերթ, Երևան, 20.01.1936, թիվ 2:

Գրական թերթ, Երևան, 01.04.1997:

Զաքարյան Ալ. 1989, Գրականության և պատմության ընթացքները, Երևան, «Սովետական գրող», 548 էջ:

[49] Չարենցի հետ: Հուշեր, 1997, 319:

Խորհրդային Հայաստան, 18.11.1933, Երևան, թիվ 267:
Խորհրդային Հայաստան, 27.03.1925, Երևան, թիվ 69:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 25, թ. 167–168:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 51:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 30, թ. 27–63;
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 19ա, թ. 73–74:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 70, թ. 33:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 25, թ 133:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 39, թ. 81:
ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 82, թ. 1–6:
ՀԱԱ, ֆ. 170, գ. 1, ց. 4, թ. 1–52:
ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 1:
ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 1, թ. 2–3:
ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 4, թ. 34–44:
Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին, 1961, Երևան, Հայպետհրատ, էջ 400:
Մարտունի Ա. (Մյասնիկյան Ա.). Պրոլետարական գրականության նվիրված «Մուրճ» ամսագրի № 1-ի մասին. Խորհրդային Հայաստան, Երևան,1, 2 դեկտեմբերի, թիվ 267, 268:
Չարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 711 էջ:
Չարենց Ե. 1996, Նորահայտ էջեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 633 էջ:
Չարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 485 էջ:
Չարենց Ե. 1967, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 804 էջ:
Չարենցի հետ: Հուշեր 1997, Երևան, «Նաիրի», 424 էջ:
XXII сьезд Коммунистической партии Советского союза. Стенографический отчет», М., 1962, т. 2, 608 с.
Антон-Овсеенко А. 1999, Берия, Москва, «АСТ», 480 с.
Медведев Р. 1990, О Сталине и сталинизме, Москва, «Прогресс», с. 488.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕЛЯТЕЛЕЙ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ГАЛЕРЕЕ ЧАРЕНЦА

(Александр Мясникян, Агаси Ханджян)

ГАСПАРЯН Д.

Резюме

Ключевые слова: Чаренц, Мясникян, Ханджян, Аматуни, ЦК, народ, история.

Жизнь и творчество Егише Чаренца неотделимы от истории. Чаренц вошел в историю «как солдат-доброволец Родины», как участник и идеолог революции, «организатор литературной работы, руководитель и теоретик фракции «Ноябрь», «как издатель», сторонник и критик политических лидеров республики.

Е. Чаренц поддерживал отношения с некоторыми представителями политического руководства республики, в частности, с Ал. Мясникяном и А. Ханджаном, которые считали поэта знаковой фигурой в армянской литературе и преклонялись перед его талантом. Секретарь ЦК КПА А. Аматуни сыграл роковую роль в судьбе Чаренца, став причиной его ареста и гибели.

HISTORICAL PORTRAITS OF POLITICIANS IN CHARENTS' LITERARY GALLERY

(Aleksandr Miasnikyn, Aghasi Khandjyan)

GASPARYAN D.

Summary

Key words: Charents, Myasnikyan, Khanjyan, Amatuni, Central Committee, people, history.

The life and work of Yeghishe Charents are inseparable from history. Charents went down in history "as a volunteer soldier of the homeland," as a participant and ideologist of the revolution, "as an organizer of the literary work, leader and theorist of the "November" fraction, "as a publisher", as a supporter and critic of the republic's political leaders.

He was on good terms with some of the political leaders of the republic, especially Alexander Myasnikyan and Aghasi Khanjyan. They both considered the poet an emblematic figure in Armenian literature and admired his talent. The First

Secretary of the Communist Party in Armenia A. Amatuni played a fatal role in Charents' life, being the reason for his arrest and execution.

ՍԱԹԵՆԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ
satenik_avetisyan@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.219-232

ԵՐԿԻՐ-ԲՆՕՐՐԱՆԻ ՔՐՈՆՈՏՈՊԸ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ինքնություն, ծմակ, բնօրրան, քրոնոտոպ, տեր, գոյաբանություն, ազգային ինքնագիտակցություն:

Ներածություն

Հրանտ Մաթևոսյանի՝ ինքնության ու ծմակի թեմաներով ստեղծագործությունները խորհրդային գրաքննությունը սրերով էր ընդունում: Իր արձակի բոլոր շերտերում՝ սկսած գրական առաջին երկից մինչև վերջինը («Ահնիձոր», «Մենք ենք, մեր սարերը», «Մեսրոպ», «Մեծամոր», «Տերը») Մաթևոսյանը գաղափարական արմատապես հակադիր հայեցակարգ էր ներկայացնում՝ բաց տեքստով մերժելով խորհրդային տնտեսական և բարոյական կարգակառույցի արդյունավետությունը: Հեղինակի գեղարվեստափիլիսոփայական հայեցակարգը հիմնվում էր ազգային պատմական երթի տրամաբանությամբ ձևավորված, հայկական էթնոհոգեբանությամբ կազմավորված ազգային կացութաձևերի վրա՝ առաջադրելով այն թեզը, թե հայոց ինքնությունը հնարավորինս անխոցելի էր, երբ հայը դեռ իիքսոս էր՝ թուխ ու ջղային, այսինքն՝ զորեղ ազգային պետականություն ուներ: Հայ ինքնության պահապանն ու երաշխավորը պետությունն էր, և հայն անհատական պայքար չէր մղում իր եզերքը պահպանելու համար: Հրանտ Մաթևոսյանն ազգային դիմագիծն ու հոգեկերտվածքի յուրօրինակությունը կորցնող աշխարհին հակադրեց իրենց ինքնությունը հստակորեն ճանաչող ու արժևորող կերպարներին՝ Մեսրոպին, Ռոստոմին, ովքեր արժանի էին գեղարվեստական գրականություն մուտքագրվելու, քանզի ըստ Մաթևոսյանի և նրա կերտած հայրենապաշտ կերպարների՝ Ծմակ-հայրենիքը բարձրագույն անսակարկելի արժեք է, ինքնութ-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.11.20, գրախոսվել է 20.11.20, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:*

յան աճի և պահպանման միակ բնական կենսամիջավայրը: Ծմակն ինքնության խարիսխն է, մեծ իմաստով՝ բնօրրանը, էթնոսի ամրացման ու զարգացման տարածքը, իսկ որոշակիորեն տեղայնացված՝ Ծմակուտն է ինքնությունը գիտակցող հերոսների ամրացման կետը, որոնք Մաթևոսյանի հզոր հակադրությունն էին խորհրդային պարտադրված ինտերնացիոնալիզմին, և դյուրին չէր նրանց ծնունդը սոցիալիզմի ծաղկման փուլում: Մաթևոսյանական Ծմակը բխում է որոշակի պատմական և գեղագիտական չափորոշիչներից, որոնք կքննվեն ստորև:

Ծմակի փարածական շրջածիրը

Հրանտ Մաթևոսյանի ստեղծագործության գեղարվեստական համակարգում Ծմակը գոյաբանական կառույց է, որը պատկերագրվում է ուղիղ և փոխաբերական իմաստների սահմանային կեցությամբ: Ծմակն ուղիղ իմաստով Ճրագթաթ անտառն է, արջի, մոշահավի, հաճարենիների բնօրրանը, որտեղ նախաստեղծ օրենքները գործում են անվրեպ՝ ստեղծելով միասնական կենսատեղեկատվական համակարգ. «Ամբողջ հաճարենին արջ էր, և ամբողջ անտառն էր արջ»[1]: Հետևաբար, իրական Ծմակը իրենից սերված տեսակների համակեցության ու աճի միակ կատարյալ միջավայրն է, նրա արժեքը միայն միլիարդներով կարելի է սահմանել. «Գիտես ինչ ծմակ է՞, միլիարդ է, միլիարդ»: Սա, իհարկե, ծմակահատի նյութապաշտական մեկնակետն է, իսկ բնապաշտական ու գեղապաշտական հայեցակերպով՝ ծմակը երկնքի մեջ մխրճված, «երկնքի կեսը բռնող ուրվանկար է»[2]:

Ծմակը Հրանտ Մաթևոսյանի արձակում նաև հենակետային փոխաբերություն է, որը ամենանեղ իմաստային օղակներով նույնական ուղեծրով ընդարձակվում է՝ ծգտելով նախասկզբին որպես էթնոտարածություն: Այսպիսի մոդելավորման պարագայում կունենանք դեպի դուրս ընդարձակվող տուն-ծմակ, գյուղ-ծմակ, գավառ-ծմակ, երկիր-հայրենիք-ծմակ կառույցը:

«Ես ես եմ»՝ սահմանեց Մաթևոսյանը համանուն խոհագրության մեջ՝ անվերապահ հաստատելով հայոց էպոսով դեպի իր իրականությունը հոսող և ընդհատվելու միտում չունեցող հայրենի հողից հայի օտարման բռնի ընթացքի գաղափարաբանությունը, և «Մեսրոպը» դարձրեց այդ գաղափարաբանության գրական մանիֆեստը. «Ձեռագիր «Մեսրոպս»՝ տղայի իմ իսկապես

[1] **Մաթևոսյան** 1990, 221:

[2] **Մաթևոսյան** 1985, 18–19:

հանդգնությունը, վիրավորելու չափ քաշքշեցին ու դեսուդեն արին... »[3],- դառնանում էր հեղինակը: Մեսրոպն իր Ծմակից օտարին վռնդող ու իր Ծմակն ամրացնող առանցքային տիպ է, նույն ինքը «Տերը» կինովիպակի գլխավոր հերոսը՝ Ռուստամ Մամիկոնյան-Սարգսյանը, որը հայրենիքի վերանձնային զգացողությունը չունեցողների և հայրենիքը սպառողների դեմ սկզբունքային պայքարի է դուրս եկել: «Տեր» ֆենոմենը այսպես է բնորոշում գրականագետ Վ. Գրիգորյանը. «Ռուստամի ներքին զգացողությունները սրված են, քանի որ Ծմակուտի անպաշտպան վիճակը նրան դարձրել է շրջահայաց և հեռատես: Տնքացող խիղճը մշտապես նրան արթուն է պահում օտար հովերի դեմ: Նրա մտահոգությունը միայն անտառը չէ, այլ հայրենիքը, նրա վաղվա օրը, ժողովուրդը»[4]:

Ոչ ոք այնքան խենթորեն զգայուն չէր իրենից խլվող հայրենիքի մի պատառ հողի հանդեպ, որքան Մեսրոպը: Թուրքը ծմակահեն էր՝ վտանգավոր Ծմակի բոլոր տարածական դրսևորումների պարագայում. «Ամռանը նրանք իրենց քոչերով գալիս էին, և մեր տունը դառնում էր ուրիշի տուն» (Վ., էջ 195): Այս պատկերը հայ ինքնությանը սպառնացող վտանգի ահազանգ է, որովհետև ծմակը նախ՝ հայրենական տունն է, որ ամեն հայ իր զավակին պիտի կտակի, բայց օտարի կեղծ գաղափարաբանությամբ պաշտպանական էթնիկ համակարգերը անջատվել են, ու հայը վտանգը հերթական անգամ չի զգում: Մեսրոպի տագնապի ազդանշանները սեփական ցավի խթանիչներից անընդհատ միացված են, և թշնամու հետ կերած հացը դառնում է զգոնությունը բթացնելու վտանգավոր միջոց. «Ա՛յ քթիցդ գա էդ հացը,- հայհոյում էր ձիապանը,- քթիցդ գա էդ կերածդ հացը, որ քու զավակը չի ունենալու, որ ուտի» (Վ., էջ 196): Պարտադրված այլասիրության չափաբաժինը հայ ինքնությունը վտանգելու չափ մեծ էր. «Դե լավ, էլի, Մեսրո՛պ, սարեր են, էլի, կապրենք, էլի, ինչո՞ւ անտեղի նեղանանք-նեղացնենք» (Վ., էջ 196): Եղբայրության այսպիսի մոլորեցնող կոչեր դարասկզբին էին հնչել, հայն էլի հավատացել, ոգևորվել էր, ու միասնական Հայաստանից մի ահռելի հատված խլեցին՝ հայությանը ոչնչացնելով: Հիմա նորից հայտնի թուրքը՝ եղբայրության ծանոթ կարգախոսով, ամեն ինչ շատ նման XX դարասկզբի պատմական դեպքերին, նույն գաղափարաստեղծները, նույն գործիք թուրքը սողացող նենգությամբ խլում է հայի հանդը, խոտհարքները, արոտները, ու Մաթևոսյանի հերոսը՝ Մեսրոպը, Ռուստոմը, հովիվը, չգիտի ինչ անի, որովհետև եղբայ-

[3] **Մաթևոսյան** 2004, 51:

[4] **Գրիգորյան** 2013, 453:

րության չհիմնավորված մի գաղափար անընդհատ մեջտեղ է գալիս, ու նրան՝ Ծմակի իրական Տիրոջը, խեղճացնում «նացիոնալիստի» դավադիր պիտակով: Երկրի Տերը մի հուսահատ ու համառ պայքար է սկսում՝ իր եզերքը արգելափակելու, թալանչի աշխարհից թաքցնելու միտումով. «Շլագբաում ենք կապելու: Եթե հնար ունենայինք, Քարկապը կտրաքացնեինք, էս երկիրն աշխարհից կկտրեինք…»[5]: Տերն իրեն հայտարարագրում է որպես. «Քոշաքարա լեռներից էս սիրուն սարերով մինչև զույգ Ոսկեպար Ծմակուտ աշխարհի տեր Ռուստոմ Սարգսյան» (2-րդ, էջ 447): Ուրեմն Ծմակուտը նաև աշխարհ է, որի սահմանները Մեսրոպի գիտակցության մեջ և պատմականորեն ստույգ են, բայց ազգերի համերաշխ միությունում նշանակված չեն. «Սահմանի մի կարգին նշան չկար: Արոտն իր համար վերուվարելով գնում էր, և հոտն էլ իր համար արածելով բացվում էր, և այդտեղ պարզվում էր, որ նրանց մտքում դա իրենց խոտհարքն է եղել» (Վ, էջ 197): Եղբայրության ազնիվ զգացողություն ուներ միայն հայը, իսկ թուրքն իրենով արած հանդում ծմակուտցու արածել փորձող հոտը փախցնում է ու տուգանք պահանջում: Սեփական Ծմակի տերը մնալու միակ պայմանը հեղինակը համարում է հոգիների ներծմակային համերաշխությունը՝ Ծմակուտի մշուշված ազգային գիտակցությանը հակադրելով անտառի բնակիչների անխարդախ գոյակցությունը: Իրական Ծմակ մտած Մեսրոպին անտառի բնակիչները թշնամանքով են դիմավորում, քանզի «Մեսրոպն ուրիշի տուն էր մտել». այս նախադասությունը բացահայտորեն զուգորդվում է արդեն մեջբերված «Մեր տունը դառնում էր ուրիշի տուն» մտածևումին՝ շեշտադրելով Ծմակ-Ծմակուտ սահմանակից իրականությունների ներհամայնքային խնդիրները: Արջի հետ մենամարտով Մեսրոպի իմաստասիրական հայեցակարգը Ծմակի թեմաներով իր լրմանն է հասնում, ըստ որի՝ արջն ու Ծմակը ներձույլ, անտրոհ ամբողջություն են, հետևաբար՝ անպարտելի. «Վաթսուն տարի ապրել եմ ու թե մի բան եմ հասկացել՝ որսի օրը: Արջն ինչո՞ւ է ուժեղ, որովհետև արջը ծմակ է, ծմակի մի մասն է: Իր մի մասով ծմակը արջ է, դե հիմա գնա գտի՛ր, թե որտեղ է ծմակը վերջանում ու սկսվում արջը: Ուզում էի փախչել, ծառերը բռնեցին: Մոշահավը գիտեր արջի մասին ու մի ժամ մոլորեցնում էր: Դրա համար էլ արջը ուժեղ է» (Վ., էջ 223): Ըստ Մեսրոպի կենսաճանաչողության՝ մոշահավն ու ծմակակից արջն ուժեղ էին, որովհետև նացիոնալիզմի կեղծիքը նրանց չէր սպառնում, նրանք իրար չէին դավում, ինչպես Լևոնը Մեսրոպին՝ խախտելով Ծմակի համադաշնութ-

[5] **Մաթևոսյան** 1985, 454:

յունը. «…Ով արջ է, ուժեղ է: Այսինքն՝ սեփական ծմակ պիտի ունենաս: Լևոնն, օրինակ, ունի և ուժեղ է: Ծմակ միայն ես չունեմ» (Վ., էջ 223): Այս հարցում գուցե Մեսրոպը սխալվում էր. Լևոնն էլ իր նման անծմակ էր, օտարի կամքով ու ծրագրով ուղղորդվող իրապես անհայրենիք մեկը, ով չէր կարողացել թև-թիկունք լինել հայրենակցին ու իրենց տարածքն ամրացնել: Մեկը Սիբիր էր քշվել, մյուսը՝ Բեռլին, վերադարձել էին՝ կյանք ու ճակատագիր տանուլ տված: Հետևաբար՝ Ծմակ-մոշահավ-արջ գոյաբանական հանգույցը կենսաուժերի բնական հաղորդակցության օրենքով ամուր էր ավելի, քան Ծմակուտ-Մեսրոպ-Լևոն էթնոբարոյական շղթան, որի բնական կենսահոսքերի պտույտը դարերում տրոհվել էր օտարի դավադիր ջանքով և ազգային համակարգված գաղափարախոսության բացակայության պատճառով:

Ծմակի ժամանակային սահմանները

Հրանտ Մաթևոսյանի Ծմակը՝ որպես էթնոտարածության մետաֆոր, ունի իր ծննդաբանությունը՝ ժամանակային պարականոն պարբերափուլերով, որոնցով ամբողջանում է Ծմակի քրոնոտոպը: Դեռևս իր առաջին գրական գործերից «Ահնիձոր» ակնարկում Մաթևոսյանն այդ գյուղի կենսագրությունը թվագրելիս օգտագործում է պատմական ժամանակը ճշգրտելու գեղագիտական չափորոշիչներ, որոնք, խորապես բանաստեղծական ատաղձ ունենալով, ձգտում են որոշարկելու գյուղի, մեծ իմաստով՝ հայրենիքի պատմական ժամանակը: Այսպես, Ահնիձորի տարիքը չափվում է մի կաղնու տարիքով. «Հանդում մի տեղ՝ պատերի մեջ, կաղնու փտած բուն կա. պատերը տուն են եղել, տան մեջ՝ կյանք: Մարդկային կյանքը սրբվել է տնից, իսկ քարը քարին մնացել է, և պատերից ներս ծլե՛լ է կաղնին, աճե՛լ է կաղնին, ընկել ու փտե՛լ է կաղնին, որ ապրում է հինգ հարյուր տարի կանգնած, հինգ հարյուր տարի թիկնած՝ բանաստեղծության մեջ, երկու հազար տարի՝ ըստ մասնագիտական գրքերի, իսկ իրականում անհայտ է, թե ինչքան, որովհետև կաղնին չի ընկնում ու մեռնում, կաղնին միշտ կայծակնահար է լինում: Քարը քարին մնացել է մինչև մեր օրերը, մի կաղնու կյանք» (Ե, 1, էջ 8–9): Կեղծվել էր հայրենիքի ծագման իրական ժամանակը, և հողն ու իր բնիկները՝ բանական ու բուսական, իրենց կենսագրությամբ սրբագրում են անցյալի վրիպակները: Ժամանակի չափման միավոր է նաև մի ցորենի կյանքը. «Խոփը դեմ է առնում քարի, և դա քար չի լինում, կարասների շարք է լինում, ամեն մեկը՝ մարդը ձեռքը բարձրացրած՝ այդ հասակի, երկու մարդ հազիվ գրկեն՝ այդպիսի փորով, բերաններին սալ քար, մեջները՝ տակը թանձր նստած սև հեղուկ՝ եր-

ևի ձեթ, թե՛ ցորեն՝ փտած-հեղուկացած: Մի ցորենի կյանք առաջ այստեղ մարդկային կյանք է եղել» (Ե,1 ,էջ 9):

Հրանտ Մաթևոսյանի գեղարվեստական ժամանակը չափորոշիչների բազմակերպություն է դրսևորում. չափման հաջորդ միավորը կտավատի կյանքն է. «...Վերջերս սարերում խամ հողեր վարեցին: Դեռ չէին գտել, թե ինչ են ցանելու, դեղին ծաղկով ծփաց կտավատը: Նորերն այդտեղ սերմ չեն գցել: Սերմ գցել են հազար տարի առաջ» (Ե,1, էջ 9): Մաթևոսյանական Ծմակի քրոնոտոպի ամենափոքր միավորը հազար տարին է, հազարները գումարվում են իրար ու՝ «Գյուղի վանքը հազար հինգ հարյուր տարեկան է: Վանահիմքի հեթանոսական կրակարանը ութ հազար հինգ հարյուր տարեկան է: Վանքն է գյուղում բույն դրել, թե գյուղն է փաթաթվել վանքի շուրջը՝ չգիտեն, գյուղի տարիքը չգիտեն» (Ե,1,էջ 46): Հավի-ձվի ծագումնաբանության առեղծվածը հիշեցնող այս թնջուկն էլ Մաթևոսյանի արձակի քննության ընթացքում ծնում է ինքնության և սկզբի առեղծվածի հիմնախնդիրը, քանզի քրոնոտոպի չափագրումն իրացնում է սուբյեկտը, որ որոշակի գենոտիպի, նույնն է թե՝ ինքնության կրողն է՝ Ծմակից արարվածը:

Մովսես Խորենացին հեռավոր V դարում մեղադրում էր հայոց անիմաստասեր արքաներին՝ իր ու իր ազգի երթի տեղեկությունը չամրագրելու ու չփոխանցելու, ածուի, թեկուզ փոքր ածուի դժվար կամ անճիգ ճակատագրի, երբ և ինչպես իր հողում ամրանալու պատմությունը չգրառելու ու հետո եկողներին մոլոր ու որբ թողնելու մեջ[6]: Ու որպեսզի հայոց ծննդաբանությունը անհայր ու անմայր որբի կենսապատում չլիներ, նա գնաց դեպի էթնիկ մշակույթի, մասնավորապես բանարվեստի խորքերը, որ պեղի ազգային հիշողության արքետիպային շերտերն ու բանաստեղծության, երգի, առասպելի, զրույցի պատառիկներից հայոց մեծերի, հայոց տան հիմնադիրների, ազգի սերմնացանների կերպարները հավաքի բեկոր առ բեկոր, փորձի ամբողջացնել այն էթնոտիպը, որ անունով, վարքով, մարմնով ու ոգով լինի երկնային ու երկրային, նույն էության մեջ մեկտեղվեն Աստված ու մարդ, և գտավ Հայկին՝ հայոց անվանադիր նախապետին, որ ժամանա՞կն էր խորհրդանշում, թե՞ ինքը հենց Ժամանակ-Աստվածն էր, որն, ըստ առասպելաբանության, ժամանակը համակարգող ՕՐԻՈՆ-ՀԱՅԿ համաստեղությունից Երկիր էր գործուղվել՝ երկրային խախտված ժամանակը կարգի բերելու: Նա եկավ ու մնաց, քանզի երկրային ժամանակը խոտորվել էր: Նա կռիվ ուներ, դա Լույսի կռիվն էր խա-

[6] **Խորենացի** 1981, 13:

վարի դեմ, տիեզերակարգի կռիվն էր քաոսի դեմ: Հայկի և Բելի պայքարը հակադիր աշխարհների պայքարն էր, մեղավորած մարդու և աստվածամարդու, աստվածաշնչյան Կայենի ու Աբելի հակամարտությունն էր: Խորենացին գտավ նրանց՝ իր ազգի սերմը կրողներին՝ Հայկին, Արամին, Վահագնին, Արային, և ամրագրեց անհիմաստասեր արքաների կողմից չգրառված պատմությունը, ըստ որի՝ հայոց մեծերն Աստվածներ էին, հայոց ածուն աստվածային էր: Իրականությունը եկավ առասպելի մեջ, միֆակերպ, իբր հնարովի-հեքիաթային:

Հրանտ Մաթևոսյանն իր ազգին անհայր ու անմայր որբի կարգավիճակում չտեսնելու նպատակով նրա ծագումնաբանությունը սկսեց հիքսոսներից, որոնք նվաճողներն էին փարավոնների հարստության՝ շնորհիվ իրենց երկաթապողպատակուռ զորության: Իր վրա վերցնելով պատմաբանի բեռը՝ հեղինակը փորձեց կռահել, թե ուր կորան հիքսոսները, և ստանձնելով լեզվաբանի գործը՝ հիքսոս բառից պատմական հնչյունափոխությամբ դուրս բերեց հային: Բայց իր օրերի հայի պարտությունների շղթան ու չմեծարված, ավելին՝ օտարված զորավարների գունդը ստիպում են ասել՝ «Ձե՛նդ կտրիր...ու մի՛ պարծեցիր»:

Եթե Հրանտ Մաթևոսյանի Մեսրոպը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» կարդացած լիներ, պիտի կարծեր, որ հայ ժողովրդին Խորենացին է ստեղծել, բայց հավանաբար չէր կարդացել, հիքսոսներից էլ տեղյակ չէր և ահա թե ինչ էր պնդում. «Հայերին Լեռն է հնարել: Մինչև Լեռն, սուտ է, հայեր չեն եղել: Մերանը Լեռն գցեց: Մածունը ո՞նց են սարքում, կաթի մեջ մերան են գցում, դառնում է մածուն, Լեռն հայերին էդպես է հնարել» (Վ., էջ 193): Մեսրոպի պատմական գիտելիքն ակնհայտորեն խախուտ էր: Այս պնդումն այնքանով էր խելամիտ, որքանով որ իրապես պատմաբաններն ընդառաջում են պատմաքաղաքական հանգամանքների պահանջին: Իսկ ինչո՞ւ էր նա այս կարծիքին, փոքր-ինչ որոշակիություն մտցնում է պատմվածքի առաջին նախադասությունը. «Ձիապանը լավ Հայոց պատմություն գիտեր և սարերի միակ մարդն էր, որ զգում էր իր հայությունը» (Վ., էջ 193): Մեսրոպի էթնոփիլիսոփայությունը տարբերակում էր ինքնությունները, դրանք տարանջատում և հակադրում: Ինքն իր հայությունը հաստատում էր Լեռյով ու Գայլ Վահանով՝ պատմական ժամանակների խառնաշփոթում հերքելով ու հաստատելով իրեն: Իր ապրած օրվա հայ-թուրք եղբայրություն-հարևանությունը հոր սպանության փաստով իրեն անամոթ ու վիրավորական սուտ էր թվում, քանզի ձիապանի համոզմունքի հիմքում անձնական փորձառությունն էր և իր ընտա-

նիքի ճակատագիրը: Թուրքը հորն սպանել էր, և նրա արյան հոսքը հևքի էր վերածվել՝ խառնվելով վտանգված ինքնությամբ ամեն հայի արյան հևքին: Տագնապած արյունը ճանաչել էր ինքն իրեն՝ ձիապանից փիլիսոփա կերտելով: Իրենց ինքնությունը չգիտակցող համագյուղացիների և մասնավորապես դասընկեր ու տարեկից Լևոնի հետ հայության և ազգայինի թեմաներով անվերջ վեճերը Մեսրոպին հասցրին ծայրահեղորեն անիրական, բայց պահի մեջ հիմնավորման միտվող եզրահանգման. «Ա՛յ տղա, մեր էս հայ ազգը վայ թե մի մեծ սուտ է» (Վ., էջ 200): Բայց չէ՞ որ այս առեղծվածի առջև միայն խեղճուկրակ ձիապանը չէր կանգնել, այլ հայոց մտքի հսկաները առասպելի և պատմության չտարորոշվող հանգույցները դժվարությամբ քանդելիս ունեցել էին նույնատիպ կասկած-մտահոգություններ: Եթե V դարում պատմահոր առջև ծառացել էին հայոց չպահպանված ու կորսված պատմական երթի ամբողջականությունը վերստեղծելու դժվարությունները, ապա տասնհինգ դար հետո պատմության քառուղիներով դեգերող Եղիշե Չարենցին երկիրը Նաիրի միայն ու միայն ցնորական ու անիրական էր երևալու՝ ներկայի գորշ ու անգաղափար համապատկերին: «Թե մի՞ֆ էիր դու»[7] բանաձևումը տիրական է ճշգրիտ պատասխան ակնկալողի հետևողական պրպտումներում և համարժեք է Մեսրոպի երկմտանքին՝ եթե ոչ ոք չի գիտակցում իր հայրենիքն ու ազգությունը, «Գուցե սու՞տ է Նաիրին, Նաիրին չկա...Գուցե հուշ է միայն, ֆիկցիա, միֆ: Ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն...»[8]:

«Մեծամոր» էսսեում Մաթևոսյանը ստի արարչագործության շատ կարևոր մի դրվագ ունի: Հայաստան ժամանած թուրք գրողը հայտարարում է, թե գիրք է գրում դարասկզբին իր ժողովրդի վարած ազատագրական պայքարի թեմայով: Եթե կես դար առաջ մորթված ու հայրենազրկված ազգի պատմությունն այսքան թեթև նենգությամբ կեղծվում է՝ նույն այդ ցեղասպանված ազգի աչքերին նայելով, ապա հինգ հազար տարվա հիքսոսյան երթը շերտ առ շերտ զմռսվել էր ստից շաղախված բետոնի կարծրություններում, քանզի տարբեր հազարամյակներում անհամրելի են նրանք, ովքեր, ըստ Մաթևոսյանի՝ «ուզում են էս ժողովրդի գլուխն ուտեն պրծնեն»: Այնքան տևական ու դաժանորեն էր ոչնչացվել հայն իր հայության համար, որ ինքնուրացման բացիլը ներսից կրծել ու կրծում էր նրան՝ օտարելով ինքնությունից ու հողից: Գեղարվեստափիլիսոփայական այս հենքի վրա Մաթևոսյանը ստեղծում

[7] **Չարենց** 1985, 317:

[8] **Չարենց** 1987, 10:

է Մեսրոպ-Փոքր Միեր զուգահեռը՝ որբ, չընկալված ու անձմակ: Ագռավաքարի դռանը հերթագրվածներին միանում է նաև Մաթևոսյանի Մեսրոպը:

Մեծ Եղեռնից մեկուկես տասնամյակ հետո «թուրքերը եկան» ահազանգին հայությունն արձագանք չուներ, ու վրդովված Մեսրոպն այսպես բնութագրեց համագյուղացիներին. «...Թշնամի եք,- ասաց,- հայ չկա էս աշխարքում,- ասաց,- աննամուս էիք ու աննամուս էլ կաք: Հայեր, իրոք, չկային: Կային միայն հովիվներ...» (Վ., էջ 198): Ինչո՞ւ էր երեկ ցեղասպանված ազգն այդպես անտագնապ տրվել խորհրդային այլասիրության հորինվածքին, և ինչո՞ւ նույն խորհրդային երկրում ապրող հրեան չուներ ապահովության այդ նույն կասկածելի զգացողությունը: Իոսիֆ Բրոդսկին «Միավորից փոքր» ինքնակենսագրական էսսեում գրում է. «Մեր գիտակցության ճշմարիտ պատմությունն սկսվում է առաջին ստից: Իմը ես հիշում եմ: Դա դպրոցի գրադարանում էր, երբ լրացնում էի ընթերցողի քարտը: Հինգերորդ կետը բնականաբար «ազգությունն» էր: Արդեն յոթ տարեկան էի ու հստակ գիտեի, որ հրեա եմ, բայց գրադարանավարուհուն ասացի, որ չգիտեմ: Կասկածելիորեն աշխուժացած կինն ասաց, որ գնամ տուն և հարցնեմ ծնողներիս: Այդ գրադարանն այդպես էլ չվերադարձա...»[9]: Բրոդսկին հմտորեն թաքցնում է իր արարքի ծագումնաբանությունը. այն, որ ընտանիքը ծնված օրից երեխային փոխանցում է դարերով մշակված հրեական գոյափիլիսոփայության հիմունքները, այն է՝ թաքցնել ինքնությունը հնարավոր վտանգներից պաշտպանվելու նպատակով: Յոթնամյա Բրոդսկին գիտեր, որ ինքը հրեա է, և աշխարհը լի է հրեատյացներով, պետք է հեռու մնալ հնարավոր վտանգներից, իսկ պարբերաբար ոչնչացվող հայն անգամ հասուն տարիքում չի գիտակցում ազգությունից բխող վտանգները: Հայ ընտանիքն ու հայ հանրությունը իր յոթ տարեկանին չի փոխանցում այսպիսի ինքնապաշտպանական հայեցակարգ՝ զոհասեղանին դնելով հերթական սերնդի ճակատագիրը: Հրանտ Մաթևոսյանի հերոսը ստանձնել է այս ծանր բեռը՝ ձևավորել ազգապաշտպան համակարգ և փոխանցել վտանգի կանխազգացումը՝ հիմնվելով անձնական և համազգային փորձառությամբ ձևավորված էթնոփիլիսոփայության վրա. «Նրանք իմ հորն սպանեցին» (Վ., էջ 213),-փաստարկում է Մեսրոպը. անձնավորված այսպիսի ցավը խորհրդային եղբայրությունը մերժում էր: «Նրանք կործանեցին Անին, Մացոյի Լևոն» (Վ.,էջ 213),- հարցի այսպիսի դրվածքից էլ նացիոնալիզմի հոտ էր գալիս, և նացիոնալիստի պիտակով աքսոր ու կառափնարան էր

[9] **Բրոդսկի** 2013, 115:

քշվում ազգի միտքն ու մարմինը: Հետևաբար Մեսրոպն իրավունք ուներ ոչ միայն չարենցյան «Թե մի՞ֆ էիր դուն» գոչելու, այլև հնչեցնելու Տերյանի, լայն առումով՝ մշակութային ամեն հայի ահազանգը՝ Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես: Չէ՞ որ համագյուղացիները Մեսրոպին «ցնդած բանաստեղծ» էին որակել:

Ծմակի թշնամին

Ծմակը և նրա բնիկը՝ որպես արարչագործ կենսաուժի դրական եզր, ունեն իրենց հակոտնյան՝ բացասական, ավերիչ եզրը՝ օտարը, այլ ինքնության կրողը, որ թվացյալ այլասիրության, հորինված նացիոնալիզմի կարգախոսով գալիս է հողը, երկիրը, բնիկին ոչնչացնելու: Օտարը «Մեծամորում» պարսիկը, արաբը, թուրքն է, «Մեսրոպում»՝ թուրքն ու բոլշևիկը: «Թափանցիկ օր» էսսեում՝ գեղագրելով հայ ինքնության էատարրերը՝ «միամիտ, սիրելի, թույլ, հավատավոր», հեղինակը հակադրվում է իր իսկ ստեղծած հիքսոսյան երկաթակուռ կերպարին՝ իր ինքնությունը հայտնակերպելով ոչ թե հիքսոս նախնյաց, այլ պարտվածի կերպարում. «Այդպես չհասկացվա՜ծ, այդպես թու՜յլ, այդպես անհավասա՜ր՝ նա երկու հազար հինգ հարյուր տարվա մշուշից ընդառաջ ելավ, և ես տեսա ինձ» (Ե,1, էջ 315): Ինքն իրեն կորցնելով ու գտնելով պատմության կեղծված էջերում՝ հեղինակը հանկարծ պեղում է հայոց գիրը, ու ինքն ու գիրը դարձյալ նույնական են. «Լավ գիր է,- տխրեց Վռամշապուհը,- գեղեցիկ, էսպես ինքն իր համար: Ոչ ոքի ոչինչ չի հրամայում: Մեզանից ուրիշի ոչ մի պարտադրանք չի տանում: Ինքն իր համար կա ներամփոփ, խոհուն և իր խորին եզրահանգումն ինքն իր մեջ մեռցնող: Սա Հայոց գիրն է և միայն Հայոց գիրն է: Մեր մասին ու մեզ համար ճիշտ գիր է» (Ե, 1, էջ 357–358): Սևեռվենք «Մեզանից ուրիշի ոչ մի պարտադրանք չի տանում» մտքին ու տեսնենք, թե ինչպես է օտարի պարտադրանքը կրնկակոխ ոչնչացնում հայոց պետականությունը: Արշակունի Տիրանից պարսից շահը սիրելի ձին է պահանջում ու չստանալով՝ նենգորեն կուրացնում: Հրանտ Մաթևոսյանը հանդիմանում է Տիրանին, թե եղածը մի ձի էր, տայիր, պրծնեիր, և հարցը չի քննում այն դիտանկյունից, թե ինչո՞ւ էր օտարը հայոց արքայից նրա ձին պահանջում, և ինչո՞ւ նա պետք է իր ունեցվածքը ուրիշին տար: Եթե երկրի տերն ուժեղ է, թալանն արգելված է, բայց առաքինության ու դյուրահավատության առատությունը մոլորեցնում է. Արշակը խաբվում է վարազագրին ու բանտում է, Դավիթը խաբվում է Մելիքին ու հորում է, մարդասիրության և առաքինության այս ավելցուկից, որ Մաթևոսյանը միամտություն ու թուլություն է որակում, կործանվում է ազգային պետականությունը: Թվարկված դավերը կողք

կողքի դնելու դեպքում, պարզ կլինի՝ հայ տեսակը իր գործին է, երկիր է ղեկավարում, հող է մշակում, գիտություն է ստեղծում, իսկ դեպի նա թալանի է ձգվում Ակ-կոյունլու հոտը: Հողին սերտաճած բնիկի և անհայրենիք քոչվորի հավերժական պայքարում շահում է լավ մորթ անողը, որի բրդեղեն նենգության մեջ մոլորվում են հայոց պողպատակուռ թրերը: Մշակութասպան քոչվորը կարիք չունի տարիներով մարդու մարմնակազմությունն ուսումնասիրելու, վիզը կտրում է ու պարզում՝ քանի լիտր արյուն է պտտում սիրտը, միլիոնուկեսի վիզն է կտրում ու անունը դնում ազատագրական պայքար, և այսպես՝ սուտ ստի վրա, թաղվում է ազգի պատմությունը նույն այդ ազգի դիակների տակ, ու ստվում է ամեն սկիզբ: Այս թեմայով ուշարժան մեկնություն ունի գրականագետ Գ.Անանյանը. «Պատմության կեղծարարությունը նոր բան չէ, և դրա հմուտ վարպետները «ակ-կոյունլուներն» են: Սա նախորդ ընդհանրացման տրամաբանական շարունակությունն է: Եթե դու հիշողությունից չես հրաժարվում, ապա նա, ում դեմ ուղղվում է քո արթուն անցյալը, ամեն կերպ աշխատում է աղավաղել այն՝ եղծումից մինչև ոչնչացում: Ինքը ոչինչ չի ասում ուրիշի պատմությունը «կոյունլուաբար» յուրացնելու մասին: Նրանց «աշխարհագրագետի» նկարագրություններից մեջբերումներ է կատարում, որոնցում պատմությունը եղծված ներկայացնելու բացահայտ միտումը հասանելի է դառնում ընթերցողին: Ստացվում է այնպես, որ «կոյունլու» «աշխարհագրագետը» ինքնամերկացմամբ է զբաղվում»[10]:

Օտար ինքնության կողքին գեղագրվում է օտարված յուրայինի կերպարը, որի շուրջ գոյանում է Հրանտ Մաթևոսյանի արձակի առանցքային խնդիրներից մեկը՝ ինքնությունից օտարված կամ ինքնությունը չգիտակցող հայի վտանգավորությունը՝ հայրենաստեղծման ու պետականաշինության գործում: Քննության համար բանալի է դառնում Նապոլեոնի կողմից հայազգի զորավար Մյուրատին Բորոդինոյում չպարտվելու դեպքում կորուսյալ հայրենիքը ընծայաբերելու միֆը, որը միֆ էլ մնում է, իբր, կայսեր հարբուխի պատճառով. «Հարկավոր է լավ նայել դիվանագիտության հանրագիտարանը, երևի թե կա քաղաքագիտության հայազգի մի գայլ, որ աչքը աչքին խաբում է ուրիշ գայլերի հանուն, ասենք թե, իր Անգլիայի և երեխայի պես խաբվում հարբուխի առասպելից» (Ե,1, էջ 344): Մյուրատին կորուսյալ հայրենիքը պետք չէր, որովհետև ինքնությունից օտարված զորավարն անձնուրաց ծառայում էր իր Ֆրանսիային, և պակաս վտանգավոր էր հայության համար, քանզի հիմ-

[10] **Անանյան** 2006, էջ 75:

նովին օտարված էր: Բայց կար հայակեր հայի վտանգավոր տիպը, որը ներկայանում է բյուզանդական հայ Վասիլ II-ով, ավելացնենք՝ մոր կողմից հայ Սուլթան Համիդին, Մեծ Միհրի որդի փոքր Մելիքին, և պատմական ու գրական հայակեր խառնածինների շարքը բաց թողնելով՝ վավերացնենք ազգային գաղափարախոսությունից ու դաստիարակությունից օտարվածների և թշնամու շահին վաճառվածների սոսկալի դերակատարումը հայոց պետականության կործանման գործում:

Պակաս վտանգավոր չէին Ծմակի ներսի օտարված յուրայինները, որովհետև նրանք ներսից էին օժանդակում իրենց Պարսկաստանին, ինչպես Տիրանի պալատականը, Արշակի նախարարները, իրենց խորհրդային «հայրենիքին», ինչպես թուրքի հետ հանդերը կիսող հովիվները, Մեսրոպին մատնող Լևոնը, Ճրագթաթը հատողները, և Մաթևոսյանի արձակում հենակետային է դառնում ծմակահենի ու ծմակապահի հակադրությունը, Ծմակուտ աշխարհի Տիրոջ և ինքնուրացող նյութապաշտ անհայրենիքի բախումը, ինչը «Տերը» կինովիպակում վերաճում է հայրենապաշտների ու օտարվածների անհաշտ պայքարի: Այս երևույթը Ակսել Բակունցի «Կյորեսում» ու «Կարմրաքարում» նույնպես Ծմակ-բնօրրանը թալանել-կործանելու շեշտադրում ուներ, և Ակսել Բակունցն ու Հրանտ Մաթևոսյանը ծմակահատ հակամշակութային տիպին հակադրեցին հայրենապաշտ իդեալիստին՝ Ծմակի փրկությունը բացառապես պայմանավորելով նրա անձնազոհությամբ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոբերյալ դիտարկումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հր. Մաթևոսյանի Ծմակը՝ որպես գեղարվեստական իրականություն, բաղադրված է գաղափարագեղագիտական մի քանի հանգույցներից: Իմաստային կենտրոնում Ծմակուտն է՝ որպես հայրենիքի մոդել. հեղինակն այն պատկերագրում է ուղիղ և այլաբանական իմաստների համադրությամբ: Ծմակը՝ որպես աշխարհագրական միավոր, ունի տարածական ընկալման բազմակերպություն՝ տուն-հայրենիք սահմանային եզրերով: Որպես բնօրրան՝ Ծմակը գոյավորվել է ժամանակի չափման տիրույթում, Մաթևոսյանը ժամանակի գեղագիտական չափորոշիչներով վերականգնում է հայրենիքի և ինքնության ծննդաբանությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Անանյան Գ., 2006, Ազգային ինքնության խնդիրը «Մեծամոր»-ում, «Մաթևոսյանական ընթերցումներ 1», ԵՊՀ հրատ., Երևան, 182 էջ:

Բրոդսկի Ի. 2013, Միավորից փոքր, «Նորք», թիվ 3, Երևան, 159 էջ:

Գրիգորյան Վ. 2013, Հրանտ Մաթևոսյան. ստեղծագործությունը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 561 էջ:

Խորենացի Մ. 1981, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 587 էջ:

Մաթևոսյան Հ. 1985, Երկեր երկու հատորով, հ. 1, «Սովետական գրող», Երևան, 584 էջ:

Մաթևոսյան Հ. 1985, Երկեր երկու հատորով, հ. 2, «Սովետական գրող», Երևան, 613 էջ:

Մաթևոսյան Հ. 1990, Վիպակներ, «Նաիրի», Երևան, 733 էջ:

Մաթևոսյան Հ. 2004, Սպիտակ թղթի առջև, «Հայագիտակ», Երևան, 366 էջ:

Չարենց Ե. 1985, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 1, «Սովետական գրող», Երևան, 439 էջ:

Չարենց Ե. 1987, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 4, «Սովետական գրող», Երևան, 366 էջ:

ХРОНОТОП РОДИНЫ-КОЛЫБЕЛИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ ГРАНТА МАТЕВОСЯНА

АВЕТИСЯН С.

Резюме

Ключевые слова: идентичность, Цмак (лес), колыбель, хронотоп, владелец, онтология, национальное самосознание.

Цмак как художественная реальность в художественной системе Гранта Матевосяна является экзистенциальной конструкцией. В смысловом центре эстетического мировоззрения писателя Цмакут являет собой модель родины.

Цмак как географическое пространство существует в определенном временном измерении.

Апеллируя к эстетическим критериям времени, Грант Матевосян восстанавливает генеалогию родины-колыбели и идентичность с эстетическими стандартами времени.

THE CHRONOTOPE OF CRADLE-HOMELAND IN HRANT MATEVOSYAN'S ARTISTIC SYSTEM

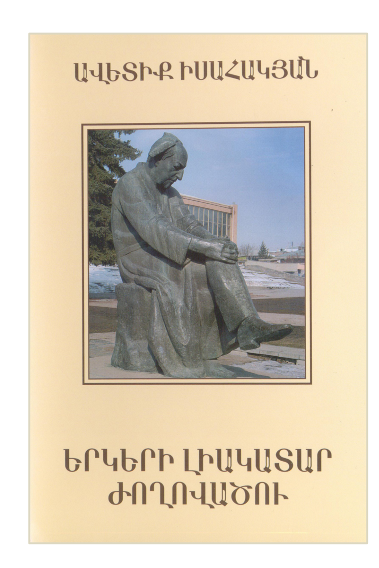
AVETISYAN S.

Summary

Keywords: identity, Tsmak (forest), cradle, chronotope, owner, ontology, national consciousness.

Tsmak as an artistic reality is an existential construct in H. Matevosyan's artistic system. In the semantic center of the writer's aesthetic worldview Tsmakut embodies the concept of homeland. Tsmak as a geographical unit exists in a certain temporal dimension. Adhering to the aesthetic criteria of the time, H. Matevosyan restores the genealogy of the cradle-homeland and its identity with the aesthetic standards of the time.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՎԵՐՋԻՆ՝ XIV ՀԱՏՈՐԸ

(Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2021, 1136 էջ)

Բոլորովին վերջերս լույս տեսավ Վարպետի Երկերի ժողովածուի XIV հատորը, որը պարունակում է նրա նամակները՝ 1924-ից մինչև 1957-ի ժամանակահատվածում գրված: Իսահակյանի նամակները մինչ այդ հրատարակվել են մի շարք պարբերականներում, նրա երկերի ժողովածուներում: 1979-ին լույս տեսած նրա Երկերի ժողովածուի VI հատորում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի նամակները, սակայն ոչ լրիվ, լիակատարը ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ջանքերով իրականացած ակադեմիական հրատարակության XIII և XIV հատորներում ամփոփված և մեզ հասած նամակներն են, որոնք բոլորովին նոր լույս են սփռում հանճարեղ գրողի կյանքի, նրա փիլիսոփայության, հայրենասիրության, համամարդկային արժեքները գնահատելու կարողության, մարդկության, նաև իր պաշտելի երկրի ապագան մարգարեաբար կռահելու իմաստության վրա:

Արդեն Վալերի Բրյուսովի հրատարակած «Поэзия Армении» ժողովածուի առաջաբանում, որը լույս տեսավ 1916-ին, Իսահակյանը Բրյուսովի կողմից համեմատվում է և հավասարի իրավունքով կանգնում ֆրանսիական, գերմանական, ռուսական նշանավոր բանաստեղծների կողքին[1]: Իսահակյանի

[1] «Поэзия Армении» 1987, 80.

«Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը թարգմանված է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով. այն համարվել է բանաստեղծի գլուխգործոցը[2]: Ինչպես կտեսնենք Իսահակյանի նամակներից, նա իր գլուխգործոցը համարում էր «Ուստա Կարո» վեպը, որը մնաց անավարտ[3]: «Ուստա Կարո» վեպի խնդիրը Վարպետը շոշափում է իր տարբեր տարիներին գրված նամակներում՝ շարունակ երազելով գտնել վեպի ավարտը: Ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանն այս առումով ունի հետաքրքիր դիտարկում. «Այս իմաստով «անավարտ» ու հավերժական են Դոն Կիխոտը, Քաջ Նազարը, Ֆաուստը, Մեֆիստոֆելը, Տարտարենը, Ուլենշպիգելը: Այստեղ միֆոլոգիական մի սկիզբ կա, որ անբաժանելի է մարդկային բնույթից և այս իմաստով՝ համամարդկային ու հավերժական»[4]:

1939-ին Իսահակյանի «Ընտիր երկերի» ժողովածուի առաջին հատորի առաջաբանում գրականագետ Խորեն Սարգսյանը գրում է, թե Իսահակյանին ենթակա են թե՛ ժամանակը և թե՛ տարածությունը. «Նրան հայտնի են դրախտի գաղտնիքները, նա շոշափելի, ինչպես այսօրը, պատկերացնում է հայ ժողովրդի նախահայրերին»[5]:

Իսահակյանի՝ աշխարհի և մարդու մասին բոլոր պատկերացումների հանրագումարը գտնում ենք հատկապես նրա հասուն տարիքում գրած նամակներում:

Նամակը անհատական երևույթ է, որն ունի մեծ ճանաչողական արժեք: Նամակի բովանդակությունը ներկայացնում է նամակագրի անխարդախ էությունը: Եթե նամակագիրը մեծ մտածող է, ապա նամակը դադարում է մեկ մարդու կամ մեկ խմբի ուղղված լինելուց ու դառնում է համամարդկային արժեք:

Հենց այդպիսին է Իսահակյանի նամակների մեծագույն մասը՝ գրված 1924-ից մինչև 1957 թվականը: Այդ նամակներում կարևորագույն տեղ են զբաղեցնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և նրա ապագայի խնդիրները:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Իսահակյանը խիստ տագնապած է հայկական պատմական տարածքները բոլշևիկների ձեռքով թուրքերին զիջելու խնդրով. «...բոլշևիկները մտադիր չեն թուրքերի հետ գեշանալու, և եթե մեր ունեցածը չտան, թուրքերի խլածից մի թիզ հող խլելու

---

[2] **Avédik Issahakian** 1952, 7.

[3] **Իսահակյան** 2006, 547, 561:

[4] **Իսահակյան** 2006, 24:

[5] **Իսահակյան** 1939, 8:

չեն. սա պարզ է ինձ»[6]: Սա գրվել է 1924-ի փետրվարին և ուղղված է Վարդգես Ահարոնյանին: Նույն նամակում հիշեցնում է, որ ցարական բանակը Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ պինդ նստած էր Մուշ ու Երզնկայում, մինչդեռ «ֆատալ սոցիալիզմը մարդկությանը դեռ բարիք չտված, մեր տունը քանդեց»[7]:

1926-ի օգոստոսին Ռուբեն Դարբինյանին Վենետիկից գրած նամակում նա ուղարկել է մի բանաստեղծություն՝ նվիրված Բագրատունիների Հայաստանի Անի մայրաքաղաքին, որում կան այսպիսի տողեր.

Տափաստաններից խուժանը վայրագ
Հորդել է, եկել-հեղեղ զայրագին,
Ուզում է, Անի, ընկճել լուծի տակ
Քո ստեղծագործ, թևավոր ոգին[8]:

Նույն նամակում գրում է. «Ես հին հայրենասեր եմ, համառ, անվերապահ: Սոցիալիզմը այնչափով եմ ընդունում, ինչ չափով որ չի վնասելու ազգային իդեալներին»[9]:

Չափազանց արդիական դիտարկում կա 1934-ի օգոստոսին Փարիզից Կարեն Միքայելյանին գրված նամակում: Վարպետը վշտացած է, որ թուրքական գիտական մի հանձնաժողով որոշել է ուսումնասիրել Անի քաղաքի հնությունները: Թեպետ Իսահակյանը չի եղել Արևմտահայաստանի նշանավոր տաճարներում, սակայն հիանալի գիտի, որ 1915 թվականի ցեղասպանությունից հետո դրանց մեծ մասն ավերվել ու ոչնչացվել և «ապագա ուսումնասիրողների համար այլևս նյութ չի մնացել»[10]:

1934-ի դեկտեմբերին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին ուղղված նամակում Իսահակյանը տագնապած հիշեցնում է Խորհրդային Միության ու Թուրքիայի ջերմ հարաբերությունների մասին, ըստ որի, եթե Խորհրդային Միությունը պատերազմի Ճապոնիայի հետ, ապա Անդրկովկասի պաշտպանությունը հանձնարարվելու է Թուրքիային: «Այդ կնշանակե հայ ժողովրդի վերջին մնա-

[6] **Իսահակյան** 2021, 13:
[7] **Իսահակյան** 2021, 16:
[8] **Իսահակյան** 2021, 169:
[9] **Իսահակյան** 2021, 168:
[10] **Իսահակյան** 2021, 351:

ցորդի մահը, և երկրագնդի վրայից կջնջվի մի ազգ՝ իր անունով ու հայրենիքով: Եվ դա հավիտենական նախատինք կլինի Միության համար»[11]:

Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած նվիրումի զգացմունքը Իսահակյանին ուղեկցել է ողջ կյանքում: Իր նամակների մեծագույն մասում բանաստեղծն ամենատարբեր առիթներով հիշեցնում է, թե պետք է սիրել մեր հայրենիքն ու լեզուն, նաև ամբողջ մարդկությանն ու տիեզերքը[12]:

1951-ին Կիսլովոդսկից Համայակ Սիրասին գրած նամակում Իսահակյանը վերստին խոսում է հայ գեղարվեստական գրականության ազգապահպան նշանակության մասին. «Հայ ժողովուրդը այլասերումից կարող է ազատվել իսկական գեղարվեստի ստեղծագործություններով. պետք է բարձրարժեք գրական երկեր մայրենի լեզվով, հայրենի սիրով, համամարդկային և տիեզերական գաղափարներով...»[13]:

1952 թվականին Հայաստանի պիոներ-դպրոցականներին ուղղված նամակում Իսահակյանը դեռ պատանեկության տարիքին չհասած դպրոցականներին պատգամում է ոչինչ չխնայել հայրենիքի համար, պարծենալ նրանով, նրա հերոսներով, նրա մշակույթով ու անցյալով. «Սիրել մայրենի լեզուն և բոլոր լեզուներն էլ լավ տիրապետել»[14]: Նա նաև շեշտում է պետություն ունենալու կարևորությունը, «որովհետև պետություն չունեցող ժողովուրդները փոշի են, ցնցոտի ուրիշ ժողովրդի տակ: Սիրեցեք մեր պետությունը և նրա քաջ բազուկը՝ բանակը, զորքը»[15]:

Բազմիցս իր նամակներում Վարպետը խարազանում է դավաճանության արատավոր երևույթը և պատգամում հավատարիմ լինել բարեկամին, ընկերոջը, ազգին ու հայրենիքին: Ու որպես հաստատումն իր ասածի կրկնում է արաբական իմաստախոսությունը. «Մի՛ դավաճանիր այն մարդուն, որը քեզ հավատում է, եթե դու նույնիսկ պաշտոնով լրտես լինես»[16]:

Նամակներում բնականաբար կարևոր տեղ են զբաղեցնում գրականության հարցերը: Դրանցից իմանում ենք, թե որքան պահանջկոտ է եղել Վարպետն իր անձի նկատմամբ, որքան մեծ տեղ է տվել ընթերցանությանը,

[11] **Իսահակյան** 2021, 357:
[12] **Իսահակյան** 2021, 390:
[13] **Իսահակյան** 2021, 544:
[14] **Իսահակյան** 2021, 555:
[15] **Իսահակյան** 2021, 555:
[16] **Իսահակյան** 2021, 556:

թարգմանական գրականության որակին, գրողների բազմագիտակությանն ու սիրած գործին անմնացորդ նվիրվելուն:

Դեռևս արտասահմանում ապրած տարիներին նա ուշադիր հետևել է հայ գրականության ընթացքին՝ թե հայրենիքում և թե սփյուռքում:

1939-ի ապրիլին Երևանից Հովհաննես Շիրազին գրած նամակում Վարպետն ապագա դասականին խորհուրդ է տալիս. «Պիտի շա՜տ կարդաս - և կդառնաս մեր պոեզիայի հրաշալի ապագան»[17]:

Բացառիկ արժեքավոր է Հայպետհրատի տնօրեն Տիգրան Ալեքսանյանին գրված նամակը 1947-ի օգոստոսին: Դա պատասխան է Ալեքսանյանի հարցմանը Ֆրանց Վերֆելի և նրա «Մուսա-Դաղի քառասուն օրերը» վեպի մասին: Իսահակյանը հետաքրքիր և արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Ֆրանց Վերֆելի և նրա վեպի մասին, որն արագորեն թարգմանվել էր բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի լեզուներով: Այժմ հայտնի են վեպի 34-ից ավելի թարգմանություններ. «Օտար ականավոր հեղինակի կողմից գրված այս վեպը մեր արդար դատին նվիրված անգնահատելի գանձ է, եզակի, նմանը չունեցող»[18]: Նա նշում է նաև, որ ավստրիացի նշանավոր գրող Ստեֆան Ցվայգը հիացել է այդ վեպով: Փաստորեն Իսահակյանի այս ընդարձակ նամակի շնորհիվ մեզ է հասել «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի ստեղծագործական պատմությունը: Նա նշում է նաև, թե ինչպես ԱՄՆ-ի Մետրո-Գոլդվին կինոֆիրման վեպի էկրանավորումը հանձնարարել է ամերիկյան կինոյի փառքերից մեկին՝ Ռուբեն Մամուլյանին, սակայն. «Թուրքերը խոշոր գումարներ ծախսեցին այս նպատակի համար, կաշառեցին ժուռնալիստների, թերթերի»[19], և ֆիլմի նկարահանումը արգելվում է:

Վարպետի նամակներից պարզ է դառնում, թե որքան դժվար կենսապայմաններում են ապրում հայ վտարանդիները արտասահմանում:

1926-ի փետրվարին Սոֆյա Իսահակյանին Փարիզից գրած նամակում Վարպետը ցավով նշում է, թե Փարիզում ապրող ռուսահայության մեջ շատ աղքատություն կա, ու կանայք են պահում իրենց ամուսիններին: Եվ բերում է օրինակներ. «Իշխան Արղությանի կինը կարում է: Սուրեն Ադամյանի կինը կարում է: Մայիլյանները կարում են, մածուն են շինում»[20]: Ներկայացնում է

[17] **Իսահակյան** 2021, 402:
[18] **Իսահակյան** 2021, 515:
[19] **Իսահակյան** 2021, 515:
[20] **Իսահակյան** 2021, 154:

որոշ մտավորականների կենցաղային ծանր պայմանները: Լավ տանն են ապրում միայն Ադոնցը, Ծատուրյանը, Տեր-Օհանյանը:

Իսահակյանը 1926–1930 թվականներին Հայաստանում էր, և նրա նամակներից իմանում ենք մեր երկրի իրական վիճակի մասին: 1926 թվականի երկրաշարժը համընկնում է Վարպետի Հայաստանում եղած ժամանակին: 1926-ի հոկտեմբերին Ն.Ադոնցին գրած նամակում նա նկարագրում է, թե ինչպես են քանդվել իր հայրենի գյուղի տունը, ջրաղացը, և ինչ ծանր վիճակում են հարազատները: Ճիշտ է, Խորհրդային Միության երկրներից օգնություն է հասնում, սակայն աղետը շատ մեծ է: Նա Ադոնցին խնդրում է կազմակերպել սփյուռքահայության օգնությունը:

Նամակների մի զգալի մասն ուղղված է տարբեր պաշտոնյաների՝ օգնության խնդրանքով, ոչ թե իր անձի կամ ընտանիքի, այլ իր շրջապատի մարդկանց համար: Հատկապես այդօրինակ նամակները շատ են 1939 թվականից սկսած, երբ Վարպետը վերջնականապես հաստատվեց Հայաստանում:

1936 թվականի սեպտեմբերին Վենետիկից գրած նամակում Իսահակյանը Վահան Մալեզյանին բացատրում է, որ իր կամքով է վերադառնում հայրենիք: Նա հայրենիք էր վերադառնում ծանր ժամանակներում: Խորհրդային Միության մեջ սկսվել էին զանգվածային բռնությունները: Խորհրդային Հայաստանում դրանք հասել էին մեծ չափերի: Բերիայի հրահանգով սպանել էին Աղասի Խանջյանին: Այդ ամենը գիտեր Վարպետը, սակայն վերադառնում էր հայրենիք ընդմիշտ: Երևանում մտավորականների շրջանում ծայր առած մատնությունների մասին գրում է. «Թվում է ինձ՝ անհատական վրեժխնդրությունը մեծ դեր է խաղում, մանավանդ գրական գործիչների մեջ, ուր անտաղանդ մարդիկ ստոր միջոցներով հարվածում են տաղանդավորներին: Ցավալի է շա՜տ, որ համերաշխություն չկա հայերիս մեջ. մի պատմական ունակություն, որից չարաչար տուժել ենք»[21]:

Թե արտասահմանից առաջին անգամ վերադարձի ժամանակ և թե երկրորդ անգամ ընդմիշտ վերադառնալիս Վարպետը ձգտում է ծանոթանալ իրական Հայաստանի կյանքին, շրջել նրա տարբեր շրջաններում ու գյուղերում: Նա մեկնում է Մարտունի, Վայոց ձոր, Սյունիք: Նրան հետաքրքրում են նաև հոծ հայկական բնակչություն ունեցող այն վայրերը, որոնք այլևս Մեծ

[21] **Իսահակյան** 2021, 379:

Հայքի տարածք չէին համարվում, այլ տրվել էին հարևան հանրապետություններին: Դրանք էին՝ Հին Նախիջևանը, Ախալքալաքը, Ղարաբաղը և Գանձակը:

Գրականագետ Գուրգեն Հովնանը ուզում է իմանալ, թե որքանով է Նիկոլայ Գոգոլն ազդել Իսահակյանի ստեղծագործության վրա: Վերջինս խոստովանում է, թե 1908-ին Յուրի Վեսելովսկուն գրած իր նամակի մեջ գրել է, որ իր ներքին աշխարհի վրա մեծ տպավորություն է թողել Գոգոլի «Մեռած հոգիներ» վեպը: Եվ հետագայում «Ուստա Կարո» վեպի որոշ տիպերի մեջ գուցե այդ ազդեցությունը կա: 1952-ի հունվարի նույն օրը վերստին Հովնանին գրված մեկ ուրիշ նամակում նա Գոգոլի ազդեցությունն ավելի մեծ չափերով տեսնում է Դերենիկ Դեմիրճյանի ստեղծագործության վրա և հիացմունքով է խոսում «Մեռած հոգիներ» վեպի դեմիրճյանական թարգմանության մասին[22]:

Իսահակյանի նամակներից երևում է նրա անսահման ընթերցասեր լինելը՝ մանավանդ գիտենք, որ նա կարդում էր գրաբար, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն:

1956-ին գրականագետ Կամսար Գրիգորյանին գրած նամակում Իսահակյանը ցավով փաստում է, որ եթե գրասերն ապրի 100 տարի, որն անում է 36.500 օր, ապա և ամեն օր կարդա, ապա չի կարող միլիոնավոր գրքերի գիտելիքներն ունենալ[23]:

Իսահակյանն ուշադիր էր իր գործերի թարգմանությունների խնդրում: Մի շարք նամակներ ուղղված են հենց թարգմանիչներին: Դրանց մեջ շատ են նամակներն ուղղված ուկրաինացի բանաստեղծ Մաքսիմ Ռիլսկուն:

Հուզիչ տողեր է պարունակում արաբ թարգմանիչ Խայր Էլ Դին Էլ Ասադին գրած նամակը՝ 1947 թ. մարտին: Այդ պրոֆեսորը 1941-ին թարգմանել էր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը և գրքի 4 օրինակներ ուղարկել էր Վարպետին: Պրոֆեսորն ապրում էր Հալեպում, և այնտեղից Հայաստան ներգաղթած հայ մտավորականները մեծ գովեստով էին խոսում այդ մարդու մասին: Իր նամակում Վարպետը բարձր գնահատական է տալիս արաբական հարուստ ու համամարդկային արժեք ունեցող գրականությանն ու մշակույթին, նաև հայ-արաբական ջերմ փոխըմբռնմանը:

Շատ արժեքավոր է չինարենով Իսահակյանի գործերի թարգմանիչ Գե Բաո Յյուանին ուղղված նամակը՝ գրված 1955-ի սեպտեմբերին: Նրանում կան հետևյալ վերժամանակյա մտքերը. «Ժողովուրդները պիտի սիրեն իրար, իրար սիրելու համար պիտի ճանաչեն միմյանց. դրան հասնելու ամենաազ-

[22] **Իսահակյան** 2021, 550:

[23] **Իսահակյան** 2021, 604:

նիվ և ազդու ճանապարհը գրական և գեղարվեստական գրականությունն է, երբ կարդան, գրեն, տեսնեն մեկը մյուսի արվեստը, նրանց սրտերը կլցվեն սիրով և հարգանքով իրար հանդեպ»[24]:

1954-ին Հակոբ Նազարյանին գրած նամակում Վարպետն ուզում է իմանալ, թե ինչ հանգամանքներում է Ֆրանսիայի ակադեմիան որոշել ֆրանսերենով հրատարակել «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, որի 2 օրինակները ինքը ստացել է 1953-ին: 1952-ին Փարիզում լույս տեսած «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի առաջաբանում թարգմանիչը՝ Ժան Մինասյանը, հայտնում է, որ իրեն թարգմանելու պատվերը տվել է Ժան Մերուն[25]:

Չափազանց շատ են նամակները ուղղված Վահան Նավասարդյանին՝ «Չարենց (հուշեր և խորհրդածություններ)» հրաշալի գրքի հեղինակին[26]: Այդ փաստահարուստ գրքում բերված են «Չարենց-Նամեի» հետևյալ տողերը.

Էլ ինչո՞ւ ծիծաղեր հոգիս,
Երբ Նիկոլ Աղբալյանը մի օր
Սարսելով դահլիճն ու ֆոյեն
Ավետեց ամբողջ աշխարհին,
Որ ծնվել է - մի մեծ պոետ,
Որ ծնվել է երգիչ մի վառ
Ու բերել է երգեր հրե.
Ցնծա՛, Նաիրյան աշխարի,
Ցնծա՛...Եղիշե Չարենց[27]:

Վահան Նավասարդյանը երդվյալ դաշնակցական էր և այդպես էլ չընդունեց Խորհրդային Հայաստանը:

Ուշագրավ են հանճարեղ քանդակագործ ու նկարիչ Երվանդ Քոչարին ուղղված նամակները: Քանդակագործի հետ երկար տարիներ ջերմ ու բարեկամական հարաբերությունների մեջ է եղել Վարպետի տաղանդավոր որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը: 1929 թվականի հունվարին Վիգենին ուղղված նամակում Իսահակյանը գրում է. «Շա՜տ ուրախ եմ, որ լավ բարեկամ ես Երվանդ

[24] **Իսահակյան** 2021, 596:
[25] **Issahakian** 1952, 8:
[26] **Նավասարդյան** 1957:
[27] **Նավասարդյան** 1957, 8:

Քոչարի հետ: Նա հանճարեղ տղա է, օգտվիր նրա խրատներից, խորհուրդներից»[28]:

Ավ. Իսահակյանի Երկերի XIV հատորը փակվում է հմուտ իսահակյանագետ Ավիկ Իսահակյանի վերջաբանով, որը խորագրված է «Երկու քարի արանքում»[29]: Այս վերջաբանը գրականագիտական խորազնին ուսումնասիրություն է՝ բաղկացած 117 էջից: Նրանում նամակներին զուգահեռ ներկայացվում են Իսահակյանի կյանքին ու գործին վերաբերող լրացուցիչ նյութեր:

Ավիկ Իսահակյանը ճիշտ պատասխան է տալիս Վարպետի այն ընդդիմախոսներին, որոնք նրան մեղադրում էին, թե իր փառքի համար է վերադարձել հայրենիք: Վարպետի ներկայությունը Խորհրդային Հայաստանում ունեցել է ազգապահպան նշանակություն: Նա այն քչերից էր, որ չարաբաստիկ 37 թվականին պահեց իր մարդկային ու քաղաքացիական անաղարտությունը: Նաազնվության ու բարության մարմնացում էր, ու նրա օրինակը պետք է լիներ Հայաստանի հողի վրա:

Վարպետի թղթակցության մեջ կան մի քանի սիրային մտերմիկ նամակներ, որոնք գրվել են այն ժամանակ, երբ նա ամուսնացած էր Սոֆյայի հետ և ուներ արդեն որդի: Այդ նամակները կարծես «Լիլիթ» պատմվածքի դրվագներից լինեն: Իսահակյանի այդ հետամուսնական սերերի մասին մանրամասներ է հաղորդում Ավիկ Իսահակյանն իր վերջաբանում՝ զետեղելով նաև այդ կանանց մի քանիսի դիմանկարները: Շատ գեղեցիկ է հատկապես նկարչուհի Վավա Խաչատուրյանի դիմանկարը, որը վրձնել է ամուսինը՝ Սարգիս Խաչատուրյանը՝ 1922-ին, Վենետիկում:

Ընդհանրապես գրքում զետեղված են կարևոր նկարներ, որոնք առավել վավերագրական են դարձնում նամականին: Իսահակյանի նամակների բնագրերը, ծանոթագրություններն ու ցանկերը կազմել է Լաուրա Վիրաբյանը, իսկ գիրքը խմբագրել են ՀՀ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վարդան Դևրիկյանը և իր գրականագիտական ողջ կյանքը Վարպետի ստեղծագործությանը նվիրած, բանասիրության դոկտոր Ավիկ Իսահակյանը:

Այս հրաշալի հատորի լույս աշխարհ գալու համար անհրաժեշտ է շնորհակալ լինել Միքայել և Կարեն Վարդանյաններին՝ նյութական աջակցության համար:

---

[28] **Իսահակյան** 2021, 261:

[29] **Իսահակյան** 2021, 932:

Տեղին է գրախոսությունն ավարտել Վարպետի՝ 1930-ին Գարեգին Լևոնյանին գրած նամակի հետևյալ մտքով. «Փարիզը լավ է, բայց հայրենիքը ամեն տեղից լավ է: Լավագույնն է»[30]:

Վարպետի Երկերի լիակատար ժողովածուի վերջին՝ XIV հատորը նվիրված է նրա նամակներին, որոնք գրված են 1924-ից մինչև 1957 թվականը: Այդ նամակներն ունեն արդիական հնչեղություն և իրենց փաստահարուստ բովանդակությամբ մշտապես հետաքրքրելու են հանճարեղ գրողի ստեղծագործությամբ զբաղվող հետագա գրականագետներին, պատմաբաններին, լեզվաբաններին, նաև գրողներին:

Նամակներն ուղղված են իր ժամանակի նշանավոր հայ մտավորականներին՝ սփյուռքի և Հայաստանի: Նամակներից պարզ է դառնում, թե որքան բազմագիտակ է եղել Վարպետը, ինչպես է հանապազ կարդացել իր իմացած լեզուներով՝ գրաբար, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն:

Նամակներում մշտական մտահոգիչ խնդիր է Հայ դատը, Հայաստանի պատմական տարածքների այլ երկրներին հանձնելը, հայ-թուրքական հարաբերությունների բարդությունն ու վտանգը:

Իսահակյանը ողջ հայ գրականության համայնապատկերի վրա է տեսնում հայ նոր գրականության զարգացումը: Նա շարունակ տառապում է հայրենիքի ճակատագրով, նամակներում արձանագրում է Խորհրդային Հայաստանի մշակութային ու տնտեսական առաջընթացը:

Նամակներում հաճախ են հիշատակվում Հովհ. Թումանյանի իմաստուն մտքերը: Նամակների գրեթե գերակշիռ մասում Իսահակյանին մտահոգում է «Ուստա Կարո» վեպի անավարտ մնալը:

Իսահակյանի նամակները շնչում են անսահման հայրենասիրությամբ, և նրանցում կան բազմաթիվ վերժամանակյա իմաստախոսություններ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իսահակյան Ավ. 2006, Ուստա Կարո, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 575 էջ:

Իսահակյան Ավ. 1969, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. VI, Երևան, «Սովետական գրող», 431 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2021, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. XIV, Երևան, «Էդիթ պրինտ», 1135 էջ:

[30] **Իսահակյան** 2021, 293:

Իսահակյան Ավ. 1939, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. I, Բանաստեղծություններ, թարգմանություններ, Առաջաբան Խ. Սարգսյանի, Երևան, ՀԽՍՀ պետական հրատարակչություն, 318 էջ:

Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. V, Երևան, 1979, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1012 էջ:

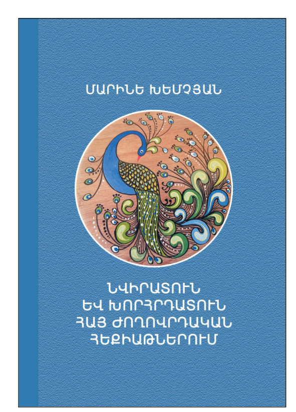
Նավասարդյան Վ. 1957, Չարենց (հուշեր և խորհրդածություններ), Կահիրե, Տպարան «Հուսաբեր», 132 էջ:

Issahakian Avédik 1952, Abou-Lala Mahari, Poème en sept chants, Traduit de l'arménien par Jean Minassian, Illustrations de Shart, Paris, Éditions de l'Union d'entraide Franco-arménienne, 34 p.

Поэзия Армении с древнейших времён до наших дней 1987, под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями В. Брюсова, Ереван, «Советакан грох», 523 с.

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան
գրականության և նրա դասավանդման
մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ,
aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՄԱՐԻՆԵ ԽԵՄՉՅԱՆ
ՆՎԻՐԱՏՈՒՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ.
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆՇԱՑԱՆԿ

(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2021, 240 էջ)

MARINE KHEMCHYAN
DONOR AND ADVISER IN ARMENIAN FOLK FAIRY TALES
RESEARCH AND INDEX

(Yerevan, RA NAS, Institute of archaeology and ethnography, 2021, 240 pages)

Main genre features of the Armenian folk fairy tales are conditioned by the nature of the epic world presented there. Especially in the magic tales the world is formed with a unique environment, with various items present in that envoironment and with main and secondary characters who are defined by their specific functions. The two-parts (A and B) monograph “Donor and Adviser in Armenian Folk Fairy Tales” by Marine Khemchyan, PhD, senior researcher in the RA NAS Institute of Archaeology and Ethnography, is dedicated to the functions of advising and donating, common in the Armenian folk fairy tales, as well as the characters, items, means and ways of performing them.

Although this issue in some way has been touched upon previously in the monographs and articles about fairy tales, it is the first time that the question is exclusively the main topic of a complete, systemized study that includes a wide range of materials. Studying almost all published Armenian folk fairy tales, the author carries out a study according to a fairy tale character and item classification defined by herself, taking into account the Armenian and international expertise, using traditional and modern folklore research methods.

In the introduction a general overview of the genre features and types of a fairy tale is given. The main editions of the Armenian fairy tales are singled out and noted, the modern history of the research is studied. The subject of the study, the main goals and the scientific novelty are defined. It is worth

mentioning that a reference is also made to those international fairy tale studies that are important for the methodological basis of the monograph. Especially the functional classification principle of fairy tale characters by Vladimir Propp is singled out, on the basis of which they are noted and classified.

In the first chapter, entitled "Donors and Advisers as the Characters Contributing to the Actions of the Fairy Tale Main Character", the mentioned characters are explored in the context of relevant situations and actions. Mostly based on the research of the Armenian folk magic fairy tales, in the first subsection of the first chapter Khemchyan introduces a two-step classification of fairy tale donors and assistants, and presents the issue in accordance with that in the subsequent parts and chapters. Particularly, human and human-like donors and advisers, animals, birds, wildlife, supernatural beings and objects are presented.

With a comparative, independent and thorough examination of a large material collected from different ethnographic regions the study clearly distinguishes and describes the donor and adviser characters: God, angels, various old men and women, kings and viziers, animals, birds, characters from flora and fauna.

Thanks to the donors and the reward-assistants given by them to the main characters, the latter are able to solve their tasks, to fill the initial gap, which is the main impetus and goal of the fairy tale plot development.

Worth mentioning is the author's aspiration to put the large and heterogeneous material in pre-defined methodological-analytical templates, but, as is often the case, this tendency inevitably leads to a certain schematism. The latter is mainly conditioned by the structural-functional method chosen for the fairy tale studies. In the case of each fairy tale these characters have the peculiarities of a fairy tale plot, separate motives, which in the case of a functional approach are not entirely viewable. The adviser and donor characters and their functions are distinguished and described, however in some cases their origins are disregarded or their ancient origins or their mythological prototypes are just mentioned, which is not always true and it is necessary to at least give some additional details.

However, within the chosen approach and in the context of the research issues, the character classifications are clear and logical, the examples given are appropriate.

In the second chapter, entitled "The Supernatural Assistants of the Fairy Tale Main Character", a separate reference is made to the assistant characters and items with magical qualities. Characters with physical power and various features and magical items help the fairy tale characters where the advisors and donors are not able to help. As in the previous chapter, here they are clearly classified and described.

In the two subsections of the third chapter, "Partial Manifestation of the Donor and Adviser Character's Functions", a special reference is made to the tales recorded by Garegin Srvandztyants and to the manifestations of advising and donations in dreams. The connections between fairy tales and dreams, as well as fairy tales and ancient beliefs are examined. Examples of help given to the fairy tale characters through a dream are shown.

The second part of the work, entitled "Index of the Functions of the Donors and Advisers of the Armenian Fairy Tales" is extremely useful for further fairy tale studies, where the types, kinds and functions of the advisers and donors, supernatural assistants, as well as the results of quantitative analysis of the fairy tale character assistants are given in three separate subsections. With a quantitative analysis of 605 donors, advisers, other supernatural characters and magical objects of 234 fairy tales, it is shown that in Armenian fairy tales from 1 to 16 assistants can be introduced. And a remarkable fact too: advising characters are predominant in the studied fairy tales, as it is not in all cases when advice ends with a donation.

The monograph has indisputable merits and small shortcomings that do not overshadow the large research. In particular, in our opinion, little attention is paid to the realistic tales, of course this is dictated by the demand of the issue, but it would be interesting to study the nature of advice in this type of tales.

We are sure that the monograph would have benefited if a bigger reference had been made to the advisers and donors found in the fairy tales of other peoples. There are some few references and it is noteworthy that in almost all cases the numbers of this or that function or motif are given in accordance with the international indexes of fairy tales. It would be remarkable to compare other genres of the Armenian epic legend, in particular the "Daredevils of Sasun" epic, motifs corresponding to various legends. In some cases, there are such links in the footnote.

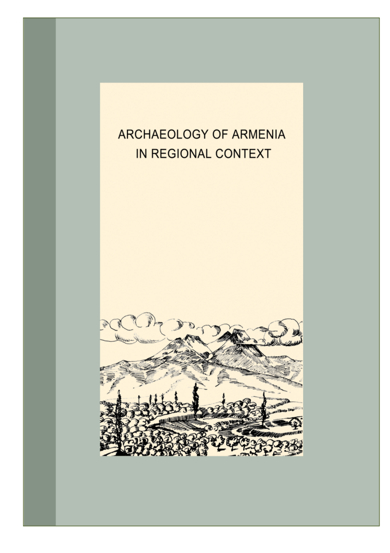
Such problems, however, do not overshadow the high-quality and thorough scientific work done. On the whole, Marine Khemchyan has created a serious scientific study that can be useful and interesting to both philologists and folklorists, as well as to a wider range of readers interested in the Armenian folk tales and folklore.

HAYK HAMBARDZUMYAN

Senior researcher in the Mashtots Matenadaran,

PhD in Philology

hhambardzumyan@yahoo.com

“ARCHAEOLOGY OF ARMENIA IN REGIONAL CONTEXT”

EDITED BY P. AVETISYAN AND A. BOBOKHYAN

(Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA, Publishing House of IAE, Yerevan 2021, 432 p.)

In 2021 the second volume of ‘‘Archaeology of Armenia in Regional Context’’ was published by the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA. It sums up the results of discussions at a conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute held in Yerevan in 2019. The volume consists of 432 pages and contains 30 articles. The articles are presented by the representatives of 30 scientific and educational institutions (8 of which from the Republics of Armenia and Artsakh) from 10 countries. The volume reflects recent achievements of Armenian archaeology realized by local and international specialists. It includes studies from the Stone Age to the Late Middle Ages. The papers are listed in chronological order and, according to their content, can be divided into two major groups: research history and research results.

Research history seems to be very important in considering the continuous and rapid development of archaeological research methods. The article entitled “The Institute of Archaeology and Ethnography: Past and Present” (Avetisyan, Bobokhyan, 7–25) opens the present volume. As reflected in the second part of the title, the article presents not only the fruitful activities of the Institute beginning from the moment of its foundation, but also its present plans and projects. The structure of the institute, its function, research scope, achievements and future perspectives are given in detail. All types of research conducted by the Institute are directly related to the socio-political, economic, educational and cultural spheres of modern Armenia. The scientific center is, in fact, a link between the state and the society. In this regard, the importance of restoration work, the creation of tourist zones and the museum work presented in this article cannot be overestimated. In the volume there are also articles dedicated to the scientific heritage of certain researchers (Tumanyan, 255–258; Zhamkochyan,

Hakobyan, 427–431), the value of whose contribution is presented in the context of new data.

Research results are reflected in the presentation of excavations, surveys, as well as case studies.

The discussion of the *excavation results* in a certain context is the basis of any historical-archaeological reconstruction. Such works circulate new data on the one hand, and broaden possibilities of interdisciplinary discussions on the other. There are seven articles in this subgroup. These papers have a definite structure and content load, common to all of them. The content key components (excluding the abstracts) of the papers are: the research history of the site and the historical overview (in case of historical archaeology), the location/ landscape, the purpose of the archaeological works, the process, the results (architecture, stratigraphy/ chronology, artifacts, auxiliary research (archaeobiology), the discussion and conclusion. Depending on the characteristic of the topic (chronological affiliation of the site, goal of the works and volume of works performed), these components may be added or, in some cases, reduced. It should be noted that the papers are not limited to the presentation of the results of the excavations. They are discussed in a specific context, emphasizing the relevance, achievements, and perspectives.

So, the excavations of the multi-layered Margahovit site (Lori province) provide new data especially for the studies of the Bronze and Iron Ages. Considering the site within the surrounding landscape, the authors assume "the community that settled in Margahovit during the Early Bronze Age was most likely specialized in craft production" (Gevorgyan et al., 87).

One of the famous sites of the South Caucasus is Metsamor (Armavir province). Excavations show that the settlement of the lower town was active throughout the Iron Age (Jakubiak, Piliposyan, 171), and the overall layout as well as internal arrangements have changed constantly (Jakubiak, Piliposyan, p. 179). These changes prove that the settlement functioned during both the Urartian and Post-Urartian periods. This means that "the Urartian invasion of Metsamor during the reign of Argishti I did not devastate the settlement.... the Urartians installed a form of subjugation and political control over the town rather than brutal, military force" (Jakubiak, Piliposyan, 179).

The first excavations of the Fortress and necropolis of Veri Berd (Shirak province) show that further works may provide new data in the framework of

Archaeology of the Late Bronze-Iron Age and Classical period of Armenia. It should be noted that here the excavations of the settlement and the necropolis are combined, which allows both to supplement the data and to document the connection between the two (Vardanyan et al., 189–200).

Armavir Hill (Armavir province) is a multi-layered complex, the systematic excavations of which began in 1962. This paper presents the main results of the work of the recent 10 years. The authors single out some significant discoveries especially in the Urartian and post-Urartian periods. The foundations of the sanctuary mentioned in an inscription of Sardur II found in Armavir in previous years have been opened. Excavations have shown that it acted also in the Classic stage. In this period the Urartian susi-type temple was reconstructed and reused (Karapetyan et. al., 284).

Another important site is Dvin (Ararat province). The works lasting more than half a century show that the area of the Medieval city was inhabited since the Bronze Age (Petrosyan et. al., 340). This article summarizes the results of archaeological excavations of the recent ten years, first of all aimed at completing and clarifying the existing data for the restoration of the site and the preparation of a tourist zone.

The three-nave basilica of Yereruyk (Shirak province) is one of the monumental complexes not only of Early Christian Armenia, but also of the Eastern Christian world. In 2009-2016 the Armenian-French expedition worked here in the area of the temple and the adjacent territory (Donabédian, 345). Among these works, of particular interest are the excavations of Christian burials, which present new data and questions within the framework of the topic.

The fortress of Dashtadem (Aragatsotn province) is one of the few standing fortresses in the territory of Armenia. Extensive archaeological works were carried out here in 2005 and 2018. The aim of the excavations was to complete the general structure of the inner defensive wall to carry out a reconstruction project. Among other discoveries, it is important to note the adjustment of the phasing of the castle's habitation (Babajanyan et al., 373).

Among the articles in this group there are also studies in which the results of excavations are considered within a specific topic. So the aspects of Neolithization in the territory of modern Armenia, and the Southern Caucasus in general are continued to be debated, and recent excavations at Lernagog 1 (Armavir province), Areni 1, 2 (Vayots dzor province) allow clarifications. Researchers

suggest “breaking the Early Holocene archaeological sequence, which is predating the Late Neolithic sequence of the 6th millennium BC, into two chronological groups or steps: Group 1 – 11,000 – 7,300 Cal and Group 2 span between 7,300 – 6,200 Cal BC” (Petrosyan et al., 27–28).

The Kura-Araxes culture of the Early Bronze Age is one of the most studied topics in the prehistoric archaeology of the South Caucasus and the Near East. For a whole millennium it ruled throughout the Armenian Highlands and spread to the neighboring regions. To date, the subject of discussion is the emergence, spread, elimination of culture, and various other issues of the social system of its bearers. Following the example of Shengavit (Yerevan), one of the fundamental Bronze Age sites of the South Caucasus, one of the articles in the volume discusses the above-mentioned questions in the context of present data (Rothman, 52–67).

The issues of origin, spatial distribution, chronology, cultural and ethnic affiliation of pithos burials have been the subject of scholarly discussion for a long time. The number of pithos burials that were opened during the excavations in Artsakh and are already known, allow us to generalize this phenomenon of the Late Hellenistic period of Artsakh and Utik. Here the pithos burials became predominant at the end of the 1st century BC and 1st century AD. A detailed discussion of pithos burials of Tigranakert reveal essential details in this context (Petrosyan et al., 303).

Surveys are also an integral part of archaeological research. During the survey, the sites are documented, mapped, measured, ortho/photographed, also test excavations are carried out. Each survey adopts a specific methodology according to the objectives and goals set. As a result of surveys new sites are discovered, which are registered in the "List of the Immobile Monuments of the History and Culture of the Republic of Armenia". The volume considers the results of four different survey projects.

In the paper “Archaeological Investigations in Kotayk Region as Part of the Kotayk Survey Project (KSP). A Glance at Selection of Fortresses (2013–2019)” 23 archaeological sites (Early Bronze Age to Middle Age) are described and discussed, almost all characterized by fortifications with various architectural features, functions, dimensions and geographical locations (Petrosyan et al., 137).

The investigations of the Tavush Archaeological Project differ in methodology. Tavush region, being mostly densely forested, makes it quite

difficult to carry out both surveys (particularly by means of flying devices) and excavations. Eventually the expedition "decided to implement a hybrid survey method, based of course on classic archaeological survey protocols, but adapted to the specific environmental conditions of Tavush province" (Perello et al., 156). In this way, an attempt was made to carry out relatively systematic work to understand the archaeological picture of a still poorly studied region.

With contextual discussion the explorations around Al Lakes (Republic of Artsakh) (Avetisyan et al., 201–214) and Vayots Dzor (Babajanyan, Franklin, 397–413) are especially important. The discussion of the typological data and the distribution area of the sites leads to the restoration of the unified sacred landscapes in one case and the Silk Road in the other.

The volume also comprises various *case studies* in wide chronological and thematic boundaries. The initial source of those papers are field, laboratory and comparative studies. In this case, the group of specific sites and artifacts are observed.

F. Knoll and H. Meller singled out three petroglyphs in Syunik, which depict throwing weapons bolas or slings. "The use of slings and boleadoras is depicted in two different contexts. Firstly, integrated in hunting or herding scenes and secondly, associated with representations of warriors who are, however not explicitly involved in warfare" (42). These petroglyphs are discussed in the context of similar artifacts and petroglyphs.

The Anthropomorphic stelae of Artsakh are still under discussion. These are rectangular, flat elongated slabs, which were given an anthropomorphic form by three-dimensional treatment. The slabs are divided into three parts by means of two horizontal grooves, accentuating three parts of the body. Recent research has identified the initial locations of previously known, relocated stelae and their cultural and archaeological environment (Yeranyan, 254).

The territory of modern Armenia is quite rich with cemeteries dating to the 2nd millennium BC. Among them there are quite lavish burials speaking of the social position of the deceased. Verin Naver is one of such cemeteries where the symbolism of power has been reflected among others also in appearance of the spoke-wheeled chariot and the horse (Simonyan, 96).

A large number of seals (Late Bronze Age to Early Classical Age) were found in necropolis of Lori Berd. Based on the stylistic and contextual analysis an attempt has been made to track the social aspect of the use of the seals. In the

community of Lori Berd the seals were used for the representation of social status and/or as personified amulets applied in burial practices (Devedjyan, Davtyan, 215).

Most of the artifacts found in archaeological sites represent ceramics. Due to the fixed stratigraphy in the settlements, the ceramic material serves as a basis for relative chronology and contacts (see Korenevskiy, 89–95, in the context of Maikop culture). In addition, the examination of the spatial distribution of pottery can reveal functional details on using the space (see Iskra, 180–188, in the context of Metsamor). The comprehensive research of ceramics as a separate object of study can also reveal a number of aspects of the technical-technological development and economic relations of the given society (see Gyulamiryan, 286–292, concerning Artashat).

Archaeology is closely related to a number of other sciences, especially geology and archaeobiology. This relation is reflected in two articles in the volume. *Vishaps* (dragon stone), like *khachkars* (cross stone), are found only in the Armenian Highlands. The results of the archaeogeological survey of the vishaps located in the area of the southern slope of mount Aragats are represented in one of the articles. "The survey identified the petrographic and petrochemical features of the rocks from which the vishaps were carved. The results indicate that the vishaps were produced from rocks found nearby, consistently favouring the softer tuff lava and tuff over the harder-to-work basaltic andesites" (Hovhannisyan et al., 115). Trepanation is one of the most ancient medical "treatments" on living humans. The anthropological investigations of skeleton remains from various periods and areas provide information on the medical practices in Armenia. The author of the paper "A Review of Trepanations in the Armenian Highland with New Cases" discusses the cases of trepanation in Armenia, based on fourteen sculls (Late Bronze Age to Classical period) (Khudaverdyan, 259).

Epigraphic studies are important in historical and archaeological reconstructions. The medieval Armenian culture has rather a rich heritage of epigraphs, which is summarized in the volumes of "Corpus Inscriptionum Armenikarum". The replenishment of volumes continues today. For example, recent fieldwork in and around the famous medieval monastic complex of Tatev has uncovered a new batch of epigraphic inscriptions that provide new insights into the region's history (Harutyunyan, 141–426).

Christian burials are among the topics that deserve a lot of attention in Armenian archaeology. The author of the article "Christian Funerary Archaeology in Armenia" explains it "largely due to the difficulty of removing the upper layer of monuments and especially by the absence of the grave goods" (Mirijanyan, 366–372).

Historical archaeology is the observation of archaeological material in the context of history. Such discussions in this volume can be found in the following articles: "The Metsamor Project: Results Following Six Seasons of Field Excavation" (Jakubiak, Piliposyan, 169–179), "The Fortress of Aramus in its Historical Context" (Kuntner et al., 234–247), and "Categorie des sanctuaires en Arménie antique selon leurs emplacements: Étude historiographique et archeologique" (Parsamyan, 305–330), etc.

Conclusions concerning the volume "Archaeology of Armenia in Regional Context" allow to highlight several features and key points. The title itself implies a discussion of the issues under investigation in a wider context, and this is entirely justified. Some of the topics are considered in regional, some in Armenian, Caucasian or Near Eastern contexts. It is obvious that the territory of modern Armenia which has its local peculiarities, was an integral part of the socio-political, economic and cultural developments of the region.

The volume is pretty diverse in its topics and presents Armenian archaeology in its entirety, in an international language and niveau. Above all, it reveals the interdisciplinary aspects of Armenian archaeology. This publication includes articles dealing with all periods, various research histories and bibliographies, hence, among other merits it can also serve as a handbook. The volume can justly be identified as an essential contribution of the Armenian archaeological school.

MARIAM AMIRYAN

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

amiryanm@ymail.com

ՆՎԻՐՈՒՄ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆԸ
(Լ.Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ 70-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Լրացավ բանասիրական գիտություննե-րի դոկտոր, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարա-նի հայոց լեզվի ամբիոնի պրոֆեսոր Լալիկ Մնացականի Խաչատրյանի ծննդյան 70-ամյակը: Հոբելյաններն առհասա-րակ առիթ են՝ հանրությանը ներկայացնելու գիտնականի, մանկավարժի ան-ցած ուղին, ամփոփելու նրա գիտամանկավարժական ձեռքբերումները, ներդ-րումը գիտության մեջ: Օգտվելով այդ հնարավորությունից՝ ուրվագծենք հայե-րենագետ մանկավարժ-գիտնականի դիմանկարը:

Լ.Մ. Խաչատրյանը ծնվել է 1952 թ. հունվարի 6-ին Հացառատում (այժմ Գավառ քաղաքի շրջագծի մեջ է): 1973 թ. ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆա-կուլտետը: Ավարտելուց հետո աշխատանքի է անցել Նորադուզ (այժմ՝ Նորա-տուս) գյուղի ութամյա դպրոցում՝ որպես ուսմասվար և հայոց լեզվի ու գրա-կանության ուսուցիչ: Գյուղական դպրոցում աշխատելու տարիներին պրպտուն միտք ունեցող ուսուցիչն անվանի հայերենագետներ Պ. Բեդիրյանի և Վ. Քոսյանի խորհրդատվությամբ ու ղեկավարությամբ հետազոտել է հայե-րեն բառերի ձևաբանական իմաստների մեջ կատարված տեղաշարժերը, այդ թեմայով գիտական հոդվածներ հրապարակել և 1981 թ. պաշտպանել թեկ-նածուական ատենախոսություն: Հաջորդ տարվանից հարազատ համալսա-րանում Լ. Մ. Խաչատրյանն անցել է դասախոսական աշխատանքի՝ դասա-վանդելով հայագիտական մի շարք առարկաներ (ժամանակակից հայոց լե-

զու, հին հայերեն, ընդհանուր լեզվաբանություն, հայոց լեզվի պատմություն), մագիստրոսական կրթական համակարգի ներդրումից հետո մշակել է որոշ առարկաների ծրագրեր և վարել այդ դասընթացները (Մխիթարյան միաբանության հայագիտական ժառանգությունը, լեզվաբանական տերմինների համակարգը և այլն):

1985-ին Հայաստանի Մանկավարժական ընկերությունը լույս է ընծայում Լ.Մ. Խաչատրյանի առաջին մենագրությունը՝ «Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ»: Գրքում քննված են բառերի ձևաբանական իմաստի և արժեքի պատմական տեղաշարժերը՝ միջխոսքիմասային և ներխոսքիմասային առումներով: Ուսումնասիրությունը կատարված է առավելաբար ժամանակակից հայերենի լեզվական փաստերի հիման վրա, նկատի են առնվել նաև գրաբարի և միջին հայերենի իրողությունները: Գիրքը հասցեագրված է հիմնականում բանասիրական բաժինների ուսանողներին և հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցիչներին (լույս է տեսել մեր օրերի համար զարմանալի՝ 5000 օրինակ տպաքանակով):

Լ. Խաչատրյանը շարունակեց մշակել բառերի ձևաբանական տարարժեքության թեման. նա ընդլայնեց ուսումնասիրության շրջանակները և 1996 թ. հրատարակեց «Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում» վերնագրով մենագրությունը: Այստեղ կառուցվածքային լեզվաբանության հետազոտության մեթոդներով քննվում են խոսքիմասային տարարժեքության դրսևորումներն արդի արևելահայերենի կայուն կապակցություններում: Այդ երևույթը դիտարկվում է ինչպես կառույցի բաղադրիչների, այնպես էլ ամբողջական կապակցության իմաստային կառուցվածքում: Կառույցի բաղադրիչների տարարժեքությունն ուսումնասիրվում է միջխոսքիմասային և ներխոսքիմասային առումներով, վեր են հանվում այդ կարգի բաղադրիչների ձևաբանաշարահյուսական և բառադարձվածային առանձնահատկությունները: Լեզվաբանը կիրառել է տերմիններ, որոնք տարիների ընթացքում կայունացել են մասնագիտական խոսքում, ինչպես՝ *խոսքիմասային տարարժեք բառեր, երկարժեք բառեր, եռարժեք բառեր, խոսքիմասային տարարժեքություն, ներխոսքիմասային տարարժեքություն, միջխոսքիմասային տարարժեքություն* և այլն:

1997 թ. Լ. Խաչատրյանը խոսքիմասային տարարժեքություն թեմայով պաշտպանեց ատենախոսություն՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Լ. Խաչատրյանը 2001–2013 և 2015–2016

թթ. եղել է ՀՊՄՀ հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: 2003 թ. հայերենագետն ստացել է պրոֆեսորի կոչում:

1998-ին հրատարակվեց Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարանը»: Բառարանն ընդգրկում է հին հայերեն մատենագրության մեջ գործածված շուրջ չորս հազար բառ, որոնք բառաքերականական իմաստով և արժեքով երկատված են: 2003-ին լույս տեսավ սրա ընդարձակ և լրամշակված տարբերակը՝ «Գրաբարի բացատրական բառարան (ձևաբանորեն տարարժեք բառեր)»՝ V–XI դարերի մատենագրությունից քաղված օրինակներով: Սա օգտակար բառարան է պատմական ձևաբանության և պատմական իմաստաբանության մասնագետների համար:

Այս վերջինից տասը տարի անց՝ 2013-ին, լույս տեսավ Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի ուսումնական բառարանը», որը պարունակում է 10 հազար բառ: Բառարանում զետեղված բառերը քաղվել են V–XI դարերի գրաբար մատենագրությունից՝ ելնելով ուսումնական խնդիրներից և ընտրված բառերի գործնական արժեքից: Բառարանի ավանդական ուղղագրությամբ տարբերակը Մխիթարյան միաբանության մեկենասությամբ լույս տեսավ 2016 թվականին Վենետիկում՝ Սուրբ Ղազարում, միաբանության ընդհանրական աբբահայր Եղիա վրդ. Քիլաղպյանի առաջաբանով:

Լայն է Լ. Խաչատրյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Խորացնելով ակադ. Գ.Ջահուկյանի կաղապարավորման տեսությունը՝ նա հրատարակում է «Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում» մենագրությունը (2011 թ.): Բառակազմական կաղապարները մատուցվում են բառաբարդման և ածանցման կտրվածքներով, ձևաբանական կաղապարները՝ ըստ գոյականի և բայի հարացույցների:

Գրաբարի նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը դրսևորվել է նաև «Համեմատություն-դարձվածային արտահայտությունները հայերենում (V–XI դդ.)» աշխատության մեջ (համահեղինակ՝ Լ. Ավետիսյան, 2015 թ.)

Լ. Խաչատրյանի գիտամեթոդական աշխատանքների ցանկում տեղ են գտել նաև հայոց լեզվի հարցարաններ: Դրանցից առաջինը՝ «Հայոց լեզվից 50 հարցարանը», 1992-ին լույս է տեսել Պ. Բեդիրյանի և տողերիս հեղինակի համահեղինակությամբ: Հենց այս շրջանում Հայաստանում սկսեցին մշակել հայերենի հարցարաններ: Սրան հաջորդեցին Դ. Գյուրջինյանի, Լ. Խաչատրյանի և մի քանի այլ մասնագետների կազմած հարցարանների ժողովածուները (1997, 1998 թթ.), այնուհետև՝ 2001–2005 թթ., հայոց լեզվի հարցաշարերի Լ. Եզեկյանի, Լ.Խաչատրյանի և այլոց շտեմարանները:

Լ. Խաչատրյանը նաև դասագրքերի հեղինակ է: Դրանցից մեկը հայոց լեզվի դասագիրքն է հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի համար (համահեղինակ՝ Ֆ. Խլղաթյան, 2006 թ., ընդգրկում է ձևաբանության բաժինը), մյուսները բուհական տարբեր առարկաների և դասընթացների դասագրքեր ու ձեռնարկներ են: Վերջիններիս անդրադառնանք ավելի հանգամանորեն:

«Գրաբարի դասագիրք» (համահեղինակ՝ Գ. Թոսունյան, 2004 թ.): Ա. Աբրահամյանի, Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի, Պ. Շարաբխանյանի, Պ. Բեդիրյանի և ուրիշ գրաբարագետների ստեղծած համալսարանական ձեռնարկներին հաջորդող այս դասագիրքն ընդգրկում է գրաբարի հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը և շարահյուսությունը: Դասագրքում քերականական իրողությունները տրված են ըստ դասերի. դրանց հաջորդում են վարժություններ: Լեզվական որոշակի նյութից հետո զետեղված են ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունից քաղված բնագրեր ընթերցանության և փոխադրության համար: Դասագիրքը, ինչպես իր նախորդները, ունի բառերի, դարձվածքների և ոճական արտահայտությունների գրաբար-աշխարհաբար բառարան:

«Լեզվաբանության ներածություն» (2008 թ.): Լեզվաբանության ներածության ձեռնարկը գրվել է նոր կրթահամակարգի ծրագրային պահանջների համապատասխան և նախատեսված է հասարակագիտական ֆակուլտետների ուսանողների համար: Ակադ. Էդ. Աղայանի համանուն դասագրքից հետո սա հիշյալ առարկայի ուսումնական ձեռնարկ գրելու առաջին և հաջողված փորձն է: Ձեռնարկում համառոտ ներկայացվում են լեզվաբանության պատմությունը, առանձին բաժիններով տրված են լեզվի բնութագրերը, հնչյունաբանության, բառագիտության և քերականության հիմնական հարցերը, լեզվաբանական հետազոտության մեթոդները, աշխարհի լեզուների տիպաբանական և ծագումնաբանական դասակարգումը:

«**Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան»** (համահեղինակ՝ Է. Մկրտչյան, 2016 թ.): Բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների համար նախատեսված դասագիրքը ներկայացնում է հայոց լեզվի պատմության գրային ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրները: Դրանք ներառում են լեզվի պատմության շրջանները՝ իրենց ենթաշրջաններով (V–XXI դարեր), լեզվական իրողությունների համաժամանակյա վիճակը և կրած փոփոխությունները՝ տարժամանակյա մոտեցմամբ, որակական փոփոխություններով պայմանավորված լեզվափուլերի հաջորդումը և այլն: Դասագրքի հեղի-

նակները գրային շրջանի պատմության հիմնահարցերի հետ մեկտեղ ներկայացրել են նաև պատմական քերականության առանցքային հարցադրումները:

«Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» (2017 թ.): Տասնամյակներ շարունակ բանասիրություն ուսանողները այս առարկայի դասագիրք առհասարակ չեն ունեցել (ակադ. Գր. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանություն» դասագիրքը լույս է տեսել 1937 թ.): Լ. Խաչատրյանի դասագիրքը, որ հասցեագրված է մանկավարժական համալսարանների ուսանողներին, բաղկացած է երկու բաժնից՝ «Լեզվաբանության հիմունքներ» և «Ընդհանուր լեզվաբանության հարցեր»: Դասընթացը կազմված է 50 դասից (յուրաքանչյուր բաժինը 25 դասից): Դասը հստակ կառուցվածք ունի՝ հենակետային բառեր, դասավանդման մեթոդներ, դասախոսության տեքստ, որոնց հաջորդում են առաջադրանքներ, ինքնաստուգման հարցեր. վերջում տրվում են թեմային առնչվող հիմնական և հանձնարարելի գրականության մատենագիտական տվյալները:

Հայերեն լեզվաբանական գիտահանրամատչելի գրականությունը, որի լավագույն նմուշներն են Պ. Բեդիրյանի «Բառերի խորհրդավոր աշխարհից» և Ն. Մկրտչյանի «Բառերի կենսագրությունից» գրքերը, 2010 թ. համալրվեց Լ. Խաչատրյանի **«Հետաքրքրաշարժ լեզվաբանություն»** գրքով: Զրույցների այս գիրքը ներկայացնում է հետաքրքրաշարժ լեզվական իրողություններ բառերի և բառաձևերի անթեղված իմաստներից, փոխառությունների և հատուկ անունների ուշագրավ պաշարից:

Հաջորդը **«Բառաշխարհի գաղտնիքները: Հունալատինական փոխառություններ»** գիրքն է (2014 թ.): Այստեղ ընդգրկված զրույցները ներկայացնում են հայերենի հունական և լատինական փոխառությունները, մեկնաբանվում են նրանց նախնական իմաստներն ու դրանց տեղաշարժերը՝ բացահայտելով հետաքրքրական բազմաթիվ իրողություններ:

Պրոֆ. Լ.Մ. Խաչատրյանն անսպառ եռանդ ունի: Մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում դասավանդելուն զուգահեռ՝ ղեկավարում է Լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիան (աշխատանոցը): Աշխատանոցը սերտորեն համագործակցում է ՀՀ Լեզվի կոմիտեի հետ. 2020 և 2021 թվականներին համատեղ կազմակերպվել են գիտաժողովներ՝ նվիրված հայերեն լեզվաբանական տերմինաբանությանը և հայ բառարանագրության հիմնախնդիրներին (գիտաժողովների զեկուցումները հրատարակվել են առանձին պրակներով):

Տասնամյակների գիտական պրպտումների և դասախոսական աշխատանքի հանրագումարն են Լ. Խաչատրյանի հայերենագիտական և լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարանները, որոնք Լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիայի աշխատանքի արգասիքն են:

«**Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարանը**» լույս է տեսել 2020 թ. Մ. Միրումյանի համահեղինակությամբ: Թեմատիկ (փնջային) եղանակով բառարանում ընդգրկված են հետևյալ բաժինների և բնագավառների տերմիններ՝ հնչյունաբանություն, գրաբանություն, ձևույթաբանություն, բառակազմություն, բառագիտություն, բառարանագրություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն, լեզվի պատմություն, խոսք, տեքստ, ոճաբանություն, ուղղախոսություն, ուղղագրություն և կետադրություն: Յուրաքանչյուր տերմին հանգամանորեն բացատրվում է, բերվում են համապատասխան օրինակներ, նմուշներ: Այս մոտեցման շնորհիվ ուսանողների համար բառարանը ձեռք է բերում ուսումնական ձեռնարկի արժեք, իսկ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչների համար՝ համահավաք տեղեկատուի:

Բոլորովին վերջերս՝ 2021-ին, լույս տեսավ Լ.Մ. Խաչատրյանի **«Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարանը»**: Սա նախորդի սկզբունքով է կազմվել և կրկին կարող է որպես ուսումնական ձեռնարկ գործածվել: Բառարանում թեմատիկ եղանակով ներկայացվում են հետևյալ բնագավառները՝ լեզու, հնչյունական համակարգ, բառագիտություն, բառարանագրություն, քերականական կառուցվածք, քերականական իմաստ և քերականական կարգ, լեզվի տեսություն, լեզվաբանական մեթոդներ, լեզվաբանական տիպաբանություն, լեզուների ցեղակցություն և ծագումնաբանական դասակարգում:

Գիտական դիմանկարն ամբողջական դարձնելու համար պիտի հիշատակենք Լ. Խաչատրյանի ակտիվ մասնակցությունը հանրապետական և միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովների, շուրջ երկու հարյուր հոդվածները Հայաստանի, սփյուռքի, ինչպես նաև արտասահմանյան գիտական պարբերականներում (Ռուսաստանի Դաշնություն, Ավստրիա, Գերմանիա, Իտալիա): 1997–2003 թթ. Հալեպի (Սիրիա) Հայագիտական դասընթացներում ավանդել է գրաբար և հայ հին գրականություն, 2007-ին անցկացրել է սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացը Սպահանում (Իրան):

Պրոֆ. Լ.Խաչատրյանն զգալի ներդրում ունի գիտական կադրեր պատրաստելու գործում. նրա ղեկավարությամբ քսան հայցորդ ստացել է մանկա-

վարժական և բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

Լ.Մ. Խաչատրյանի գիտամանկավարժական գործունեությունը նկատվել և գնահատվել է: 2008-ին նա արժանացել է «Ֆրիտյոֆ Նանսեն» հիմնադրամի ոսկե մեդալին, 2012-ին՝ ՀՊՄՀ «Խաչատուր Աբովյան» հուշամեդալին, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության բարձրագույն պարգևին՝ ոսկե մեդալին, 2017-ին՝ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության «Մայրենիի դեսպան» մեդալին և այլն: Անշուշտ, ամենաբարձր պարգևը պրոֆեսորի ուսանողների սերն ու հարգանքն է, լեզվաբանական շրջանակների գնահատանքը:

Հայերենագետը տակավին յոթանասուն տարեկան է և երիտասարդական ավյունով շարունակում է իր գործունեությունը: Վստահ ենք՝ շուտով նոր գրքեր են ծնվելու:

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐՋԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ Լեզվի կոմիտեի նախագահ

gyurjidav@mail.ru

AELITA DOLUKHANYAN: WHEN POTENTIAL AND SPIRITUAL FLIGHT MERGE (JUBILEE)

The eminent scientist Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS RA Aelita Gurgen Dolukhanyan turned another page in her biography celebrating her birthday of an intelligent individual. A. Dolukhanyan, being entitled as a person who is unwearied and inventive in her dedication to science and knowledge, however has never given thought to her entitlement, and this is the reason why throughout the decades of her creative life of a scholar she has enjoyed the love and respect of both her close and remote colleagues and ours, her friends who know her very well.

Few are the researchers of Armenian Studies in our Motherland who have managed to show their talent and spiritual potential in a research field that is quite large in terms of its geography. She has been able to provide a thorough philosophical analysis of a number of valuable pieces of Old Armenian and Middle Armenian literature, as well as to estimate the works of home and foreign Armenologists. The scope of her scientific interest is quite diverse, including literary critical characterization of the works of contemporary Armenian and Diaspora writers, the investigation of the translation of Old Armenian original texts from a theoretical perspective, dynamic issues of pedagogical methodology, the interconnections between public education and state systems and so on and so forth. The list, however is not complete. If it is complemented with her impartial appraisals given to her senior and fellow contemporaries, as well as her remarkable studies on European and Russian literature, we shall see that we deal with an astonishing combination of an individual, scholar, and citizen with a wide scope of scientific interests. Her works reflect the exquisite combination of unique cognitive and analytical mindset and high-born elegance.

The scholar to be was born in Yerevan, on February 14, 1942, in the family of Gurgen Dolukhanyan, a party leader and Aghavni Sarukhanyan, a teacher. She left school No 1 in Yerevan in 1959 and entered the Faculty of History and Linguistics of the Pedagogical Institute after Kh. Abovyan in the same year.

This was followed by years of education, post-graduate studies and scientific-organizational activities at the same Institute. Her academic life at the Pedagogical Institute, first as a teacher, then an associate professor of the Department of Armenian Literature, started in 1969 and continues up until now. In 1972 she defended her PhD thesis on Medieval Armenian literature, namely – the works of Nerses Mokatsi. In 1989 A. Dolukhanyan's doctoral thesis on the research of one of her preferred issues – "The Problem of Spirit and Body in Medieval Armenian Lyric Poetry" was successfully defended, and in 1990 she was conferred the title of Professor. In the meantime, A. Dolukhanyan held different scientific–administrative positions – in 1969 she headed the Department of Post-Graduate Studies of the Pedagogical Institute. She was also the Scientific Secretary of the Specialized Research Council of Armenian Literature. In 1990 she was elected Head of the Department of Armenian Literature and Methodology at the Institute. In 2013 A. Dolukhanyan became Head of the Chair of Armenian Ancient and Medieval Literature and Its Teaching Methods at Armenian State Pedagogical University. In 2010 she was elected a Corresponding Member at NAS RA for her outstanding scientific merits. The core of A. Dolukhanyan's scientific works are her monographs which can be justly defined as the outcome of her year-long hard work and scholarly enthusiasm. Her first monograph based on the Doctoral dissertation with the same title covers a wide scope of research – including both the highlights of the philosophical premises of the issue and the evaluation of the lyrical poetry by Gr. Narekatsi and the post-Narek lyrics. The study was unique from the perspective of the significance of the combination of the aesthetics and philosophy in the context of Armenian Medieval lyrical poetry. Moreover, the research demonstrated the scholar's intention to elaborate on the issues and to make the investigation more complete, thus achieving a more comprehensive evaluation of her research field. Indeed, A. Dolukhanyan's new work with the same title (Проблема души и тела в средневековой армянской поэзии, Е.,Зангак-97, 2008) was published in Russian more than two decades later.

Here, we believe, a greater emphasis was laid on the issue of Gr. Narekatsi's impact on the later medieval Armenian poetry.

However, a certain direction can be traced in A. Dolukhanyan's works – one which is utterly hers and is consistently followed: scientific works written in French as well as studies of different Armenian issues by various generations of French scholars are scrupulously studied and presented to the interested community, both local and foreign. For more than two decades A. Dolukhanyan has laid new foundations in the history of Armenian studies. In this respect her authorial dedication to the work which actually is the origin of the research direction mentioned above (*Felix Nev and Armenian Christian Chronicles.* Yerevan, "Artagers", 2001) is symbolic: "With profound love and gratitude the book is dedicated to foreign scholars in the Armenian Studies of the past, present and future". Not only is it a token of gratitude to foreign scientists of Armenian Studies for their contribution to this field, but also the author's suggestion to make the content of the work known to readers in future. In the aforementioned work A. Dolukhanyan carries out a thorough, professional analysis of the legacy left by the 19th century Belgian scholar of the Armenian Studies. To be more precise the book focuses on the results of his research on the elucidation of Ancient and Medieval Armenian literature and history as well as the Armenian statehood and church. A. Dolukhanyan's invaluable ability to show F. Nev's multi-faceted, comprehensive scientific palette to the reader also deserves appreciation.

A. Dolukhanyan has devoted the next work of the abovementioned series to the analysis of the eminent French scholar of Armenian Studies, Orientalist Mari Brosset's activities (*Mari Felicite Brosset as an Armenologist.* Yerevan, "Artagers", 2001). With meticulous scrutiny peculiar only to a scientist, A. Dolukhanyan has introduced the elucidation of outstanding figures in the Medieval Armenian historiography (Tovma Artsruni, Stepanos Orbelian, Kirakos Gandzaketsi, Arakel Davrizhetsi and others) since among European scholars of the Armenian Studies it was M. Brosset who was the first to have referred to the majority of them. The same approach can be observed in A. Dolukhanyan's elucidation of this author's discussion of such issues as the theory of law, the numastics, and bibliography of Medieval Armenia and equally important topics of professional nature, in general.

In the series "*European Scholars of the Armenian Studies*" A. Dolukhanyan's other works refer to two talented eminent French scholars of Armenian Studies – V. Langlois and Ed. Dulorier (*V. Langlois as an Armenologist*. Yerevan, Lusakn, 2003 and *Ed. Dulorier as an Armenologist.* Yerevan, Lusakn, 2004). The short sequence of their publication evidences the author's persistent and thorough work spanning through many decades. In the first work A. Dolukhanyan obviously reveals V. Langlois' (a bright scientist who died untimely) inestimable contribution to the study of Armenian literature, historiography, numastics, particularly to the field of research on the Armenian State of Cilicia, the crusaders, the French-Armenian relationships in the Middle Ages. Almost every page of the work portrays V. Langlois as an individual, scientist and as a person who loves Armenia. A. Dolukhanyan's evaluation of his publications on the historical and national-political state of the Armenians under the Ottoman yoke and their revolt against it is also of great interest.

In her above-mentioned work dedicated to Ed. Dulorier, A. Dolukhanyan seems to complete the peculiar depiction of French classical Armenology. In her in-depth study and evaluation of the works of this Armenologist, A. Dolukhanyan divulges his talent and uniqueness in terms of the significance and value of the Armenian primary sources. Similarly studying Ed. Dulorier's legacy, A. Dolukhanyan has succeeded in highlighting the scope and profundity of the French Armenian Studies with their thematic diversity (the analysis of the Armenian medieval epic works, the historical and religious peculiarities of the Armenian Church, the economic and legal relationships in Medieval Armenia, etc.).

On the 100th anniversary of the French Armenologist Frederic Feydit, A. Dolukhanyan published the 5th book of the series (*Frederic Feydit as an Armenologist*). One of the highlights of the book is the revelation of the French Armenologist's huge contribution to the studies of the Armenian epic. Frederic Feydit's ever-lasting work as a translator of the epic "*Davit of Sasun*" and his valuable commentaries attached to the book are presented in detail. A. Dolukhanyan introduces this prolific author in the light of diverse Armenological issues of interest, portraying him as a critic of the ancient Armenian novel, a true analyst of Armenian dialects, an author of the textbook of the Armenian language and a pioneer who introduced the Western Armenian literature to the French speaking world. A. Dolukhanyan skillfully reveals the image of the

scholar as both an individual and an Armenophile when she discusses his scientifically substantiated thesis on the 50th anniversary of the Armenian Genocide delivered in 1965 in Brussels.

The consecutive 6th volume of the series *"European Armenologists"* is the Armenian scientist's tribute to one of the distinguished French Armenologists – Frederic Macler (*Frederic Macler as an Armenologist.* Yerevan, 2011, Zangak-97). In this work F. Macler is presented as a scholar with versatile scientific interests. As we learn from A. Dolukhanyan's narrative, he occupies a unique place in the French school of Armenology thanks to his initiative of founding and leading the activity of Armenological organizations. In cooperation with the prominent scholar A. Meillet and others F. Macler founded the "The Society of Armenian Studies" (1919) and again together with the latter started the edition and publication of the Armenological journal "Revue des etudes armennienes" (1920). He also taught Armenian at the School of Oriental Languages in Paris. In the aforementioned book it is clearly shown that in the French school of Armenian Studies Macler should also be merited with his contribution to the translation of Armenian historiography (he translated Sebeos, Stepanos Taronatsi), his serious and valid commentaries on Khorenatsi's and other historians' works, as well as introduction of his well-founded evaluation of Medieval Armenian literature, architecture and ashugh songs (bard music). A. Dolukhanyan makes relevant characterizations in regard to F. Macler's contribution to the studies of Modern Armenian literature, very often making the latter quite obvious through her detailed analysis, particularly in the second chapter of her book *("Armenian Literature and Culture in Macler's Research*). Given A. Dolukhanyan's estimable capabilities of discovering new layers in this field of study, and her infinite diligence, the series *"European Armenologists"* seems to be an inexhaustible topic for her. The comprehensive work of the same series (*French Armenologists in the 19th, 20th Centuries.* Yerevan, 2008, "Gitutjun" publishing house, NAS RA) along with the consecutive publication (*Jean Pierre Mahe as an Armenologist*. Yerevan, 2020, NAS RA) confirm the idea stated. The first work is of summarizing significance as it highlights A. J. San Martin's (the founder of the Armenian Studies), V. Langlois', M. Brosset's, Ed. Dulorier's, F. Macler's, F. Feydit's Armenological research to which the author attaches some additional data, fresh materials or facts which substantiate A. Dolukhanyan's reference to these Armenologists anew. In the aforementioned

work completely novel is the elucidation of J. P. Mahe's (a representative of the French Armenological School) activities and unique contribution to the European Armenological Studies, particularly thanks to his new translation of M. Khorenatsi which he had accomplished in cooperation with his wife Ani Mahe – another committed Armenologist. A. Dolukhanyan's book lays emphasis on the preface of Khorenatsi's translation and the significance the latter has in the field of research on Khorenatsi in general. Moreover, a reference is made to Mahe's translations of Koryun's and Narekatsi's works. Other new achievements such as his critical analysis of the works by Ghevond and Vardan Areveltsi, his appraisals on outstanding Armenologists, Orientalists, scholars of Byzantine Studies, etc. recorded by Mahe are also thoroughly considered by A. Dolukhanyan in her book. In the concluding section of her book entitled "The Ceremony of Conferring the Academician's Title on J. P. Mahe", the author expresses her gratitude to the eminent figure of Armenian Studies. This gives us ground to hope that A. Dolukhanyan's righteous and honest mission will proceed, and she will continue dwelling on the legacy of European Armenologists. Still seventeen years ago the celebrant published a work entitled "*The Armenologists on M. Mashtots and the Armenian Alphabet"* (St. Etchmiadzin, Mother See of Etchmiadzin, 2005) where she provided appropriate information and estimation of the valuable thoughts of the European authors on the above-mentioned topic.

With regard to the aforementioned, I would like to single out two essential features of the series *"European Armenologists":* A. Dolukhanyan first of all does not look at those Armenologists in terms of their individual activities, but rather introduces them in their scientific and public framework. This has enabled her to highlight all the Armenological schools in Europe and Russia, introducing the reader to the general values of the topic in question.

Secondly, in the volumes of the series A. Dolukhanyan does not only act as a linguist and historian of foreign Aremnology, but also as a scholar specialized in cultural studies which is expressed in her discussions of a wide range of pivotal issues (the national church and religion, topics related to various branches of art).

In no way do the above-mentioned limit the scope of A. Dolukhanyan's scientific interests. With her articles and other publications over the years, she has proved herself as a historian of Ancient and Modern Armenian literature and a researcher in the field of text criticism and folklore studies. Of special

interest are her works on methods of teaching, which enrich the Armenian pedagogical thought, as well as her essays and unbiased characterizations dedicated to our intellectuals. Her activity is highly appreciated by the state as she has been awarded various medals, prizes and honors by state and creative institutions in homage to her talent and multi-polar accomplishments which are noted on the pages of her aesthetically compiled and tastefully published biography "*Aelita Dolukhanyan – a Philologist, Scientist and Pedagogu*e" (Yerevan, 2017, "Zangak" Publishing House,). It should be stated, however, that this biography has an inevitable drawback as it ends the chronology of her activity with the date of the publication of the book. Writing dozens of valuable works over the past five years, the celebrant herself vigorously refutes this involuntary inaction, thus proving that she still continues her meaningful life and activity, full of zeal, notwithstanding any records.

We would like to congratulate the celebrant from the bottom of our hearts, wishing her longevity and endless years of creative activity.

KHARATIAN ALBERT

Corresponding Member at NAS, RA

Հրատ. պատվեր N 1164
Ստորագրված է տպագրության 26.04.2022 թ.:
Չափսը՝ 70x100$^{1}/_{16}$: 17.25 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.